

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

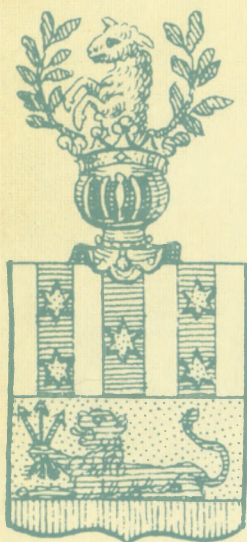
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

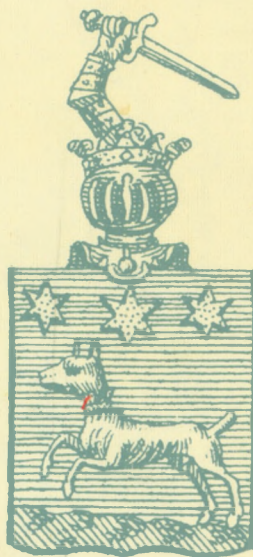
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1983

med register til årbøgerne 1980–83

Rosen

Rasch

Historiske Meddelelser om København Årbog 1983

med register til årbøgerne 1980–83

Udgivet af Københavns Kommune
København 1983

Redaktør: Helle Linde

Redaktionssekretær: Egil Skall

Redaktion: Københavns Stadsarkiv, Københavns rådhus, 1599 Khb. V

På omslaget: Præsident Peder Resens og politimester Claus Raschs adelsvåben
fra 1680 gengivet efter Lexicon over adelige Familier

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift for
Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1983

ISBN 87-87526-60-3

Trykt hos Krohns Bogtrykkeri, København

Indhold

<i>Erik Reitzel-Nielsen: Den falske friherre. To københavnske rådstueretsdomme fra 1603</i>	7
<i>Egil Skall: Københavns politi i støbeskeen 1683–91</i>	29
<i>Richard Willerslev: Boligforhold og befolkningsstruktur i København o. 1800</i>	55
<i>Klaus Pedersen: Marmorkirken – den grundtvigianske katedral. Fra Frederik V's fiasko til C. F. Tietgens succes</i>	81
<i>Jørgen Wedeby: Statistisk Kontor 1883–1983</i>	111
<i>Hans Chr. Bjerg: En revolutionær turist. General Mirandas besøg i København 1788</i>	139
<i>Københavns Stadsarkiv i 1982</i>	172
<i>Selskabet for Københavns Historie i 1982</i>	174

Anmeldelser:

<i>Sigurd Jensen og Claus M. Schmidt: Københavns Historie 4–5. Redigeret af Sv. Cedergreen Bech m. fl. Billedredaktion John Erichsen (Jan Kanstrup)</i>	176
<i>Birgitta Ericsson, Anne-Marie Fälström, Sigurd Jensen, Helle Linde, Ilkka Mäntylä og Steinar Supphellen: Stadsadministration i Norden på 1700-talet (Knud Prange)</i>	178
<i>Grethe Jacobsen: Håndværkets kulturhistorie 1 (Axel Christophersen)</i>	182
<i>Peter Uffe Meier: Omkring de fire species (Helle Linde) Gader, Torve og Pladser indenfor Voldene i Residentsstaden Kjøbenhavn (Egil Skall)</i>	187
<i>Bent Blüdnikow og Henrik Stevnsborg: København 1790. Billede af dagliglivet (Egil Skall)</i>	188
<i>Erik Wassard: Vestvolden. Fra fæstning til naturpark (Hans Kofoed)</i>	188
<i>Kay Nielsen og Herluf Stokholm: Københavnerliv II. Før og Nu (Hans Kofoed)</i>	189
Register til årbøgerne 1980–1983	190

Den falske friherre

To københavnske rådstueretsdomme fra 1603

Af Erik Reitzel-Nielsen

I Københavns Diplomatarium (IV. 762ff.) er gengivet 2 missiver af 25. januar og 16. april 1603 fra Christian IV til borgmestre og råd i København, hvorved det pålægges dem at lade en mand, der i Sverige urigtigt havde udgivet sig for friherre, og som dér var blevet gift med en rig og fornem adelsfrøken, stille for retten, forhøre ham og dømme, om han burde straffes på livet, »på det andre udi hans eksempel kan se dem udi spejl.«

Efter den kgl. befaling afsagde Københavns rådstueret 7. februar og 11. maj 1603 domme i sagen. Disse to domme har ikke tidligere været trykt¹ og derfor ikke kendt af de svenske forskere, der har behandlet sagen.² De er gået ud fra, at den falske friherre, der i virkeligheden hed Andreas Holt,³ efter den nedlagte påstand er blevet dømt til døden her i landet og henrettet i København.

Rådstuerettens to, ret omfattende domme er nu fundet – desværre i en ret mangelfuld overlevering – i en privat domssamling,⁴ og heraf fremgår det, at Andreas Holt ikke blev dømt til døden. Dommene indeholder desuden en del stof, der supplerer, hvad man tidligere har vidst om sagen og dens parter. Det er disse to domme og den dramatiske sags baggrund, der nedenfor skal omtales.

Den falske friherre var en østrigsk adelsmand, der som nævnt hed Andreas Holt. Han var født den 2. februar 1566 på det kejserlige slot Wels som yngre søn af Hans Holt (d. 1582) og dennes 2den hustru Rosine Reinwald⁵ (d. efter 1603) og blev holdt over dåben af »den edle och strenge herre« general Andreas Joachim Christoph von Königs-marck,⁶ der 1582 kæmpede mod tyrkerne under kejser Rudolf II (d. 1612). Slottet Wels, hvor kejser Maximilian døde 1519, og som muligt oprindeligt var et romersk kastel, ligger i byen Wels ved floden Traun (en biflod til Donau) i Øvre Østrig. Andreas Holts fader, Hans Holt, havde først i 20–30 år været foged på slottet Wartenburg ved Vöckla-

bruck (mellem Linz og Salzburg), der da ejedes af friherre Casimir von Polheim⁷ til Polheim⁸ og Wartenburg; derefter blev han, vistnok fra omkring 1564, statholder eller forvalter ved kejserslottet Wels, hvilket embede han »med stor lov flittig administreret og forestået udi seks år.«⁹ Sine sidste år levede han »udi sit eget hus til Wels og der som en adelsmand af sit eget gods sig op[ret]holdt og i mod høj og nedrig (lav) stand som en forstandig herre kristelig og venlig sig forholdt.«¹⁰ Han døde 11. marts 1582, henved 80 år gammel, og blev begravet i Wels, hvor dengang fandtes hans, hans hustruers og børns »kontrafej«. Han var gift første gang med Barbara Ottenberger, »af anselig gammel adelsslægt«, der tidligere havde været gift med en adelsmand von Birthing (eller Bircking),¹¹ og som blev begravet i friherrenes von Polheims hospital, »som er i klosterkirken hos Sankt Anna.«¹² Hans Holt blev derefter gift med Rosine Reinwald¹³ – moder til Andreas Holt og til hans to år ældre broder, Weikard Holt – og hun levede endnu i 1603 i sit eget hus i Wels, hvor hun havde boet i mere end 20 år »og sig som en from kristelig matrone forholdt.«

Så meget om den falske friherres baggrund. Som ung mand hengav han sig til »studii« – hvis art ikke nærmere er oplyst – og gjorde derefter i »mange år« krigstjeneste. Omkring 1601 henvendte han sig til hertug Carl af Södermanland, Närke og Värmland – den senere kong Carl IX – der 1600–09 var regent i Sverige,¹⁴ og tilbød at træde i svensk tjeneste, idet han foregav at hedde von Berneck og at være friherre af Miltenberg og Heidinck. Hertugens svar må have været imødekommende, for i vinteren 1601–02 ankom Andreas Holt til Stockholm, medbringende en introduktionsskrivelse fra ærkehertug Matthias, der senere (1612–19) blev tysk-romersk kejser. Denne skrivelse kendes nu ikke, men det vides, at han også heri var kaldt friherre von Berneck. Medens Andreas Holt i Stockholm afventede hertug Carls komme – han var på den tid på rejse i Lifland – fik han, takket være den fine friherretitel,¹⁵ introduktionsskrivelsen fra ærkehertugen, et brev fra hertug Carl og vel også sin sikre og charmerende optræden adgang til Sveriges bedste adelsslægter. Blandt disse var grevinde Ebba Månsdotter Lilliehöök til Raseborg,¹⁶ Grävsnäs¹⁷ og Käggleholm,¹⁸ i hvis hjem i Stockholm han traf dennes datterdatter, den dengang 19årige friherreinde Brigitta Grip til Vinäs¹⁹ og Tärnö,²⁰ med hvem han blev trolovet.

Den falske friherre

Brigitta Grip (født 1582, død omkr. 1622) tilhørte en af Sveriges mest indflydelsesrige slægter. Hun var datter af rigsråd, generalkrigsøverste, friherre Mouritz Birgersson Grip (d. 1591) og Edla Leijonhufvud (Lewenhaupt) (d. 1586). Hendes farfader var rigsråd, friherre Birger Nilsson Grip (d. 1565), der var gift med Gustav I Vasas søsterdatter, Brigitta (Brita) Joachimsdotter Brahe (d. 1554). Ved forældrenes tidlige død – faderen døde, da hun var 9 år gammel, og moderen mistede hun, da hun kun var 4 år – kom hun sammen med sine søskende i huset hos sin mormoder, den ovennævnte grevinde Ebba Lilliehöök. Hun var siden 1568 enke efter Sten Eriksson, friherre og greve Leijonhufvud til Grävsnäs, Käggleholm m. m., der var broder til Gustav I Vasas anden hustru, Margareta Leijonhufvud (d. 1547), og som under Erik XIVs sindssygdom sammen med rigsdrosten Per Brahe (d. 1590) havde varetaget rigets styrelse. Brigitta Grip var således ved slægtsbånd knyttet til det svenske kongehus: hendes moder var kusine til kongerne Johan III (d. 1592) og Carl IX (d. 1611), og selv var hun næstsøskendebarn til kongerne Sigismund III Vasa (d. 1632) af Sverige og Polen og Gustav II Adolf (d. 1632) og til den smukke Ebba Brahe (d. 1674), Gustav II Adolfs ungdomskærlighed, der 1618 blev gift med rigsmarskal, generalfeltherre, grev Jacob De la Gardie (d. 1652). Blandt hendes moders søstre var den ene (Brita) gift med rigsråd, rigsmarsk, senere (1611) rigsdrost og præsident i Svea Hovrätt, ridder, grev Magnus Brahe (d. 1633) – fader til den nys nævnte Ebba Brahe – og en anden (Elisabeth) med rigskansleren, friherre Svante Bielke (d. 1609).

Brigitta Grips mormoder, grevinde Ebba Månsdotter Lilliehöök, var datter af rigsråd Måns Bryntesson Lilliehöök, der blev henrettet 1529 for deltagelse i en opstand mod Gustav I Vasa, der måske skulle have gjort ham til konge i Sverige,²¹ og Brita Jönsdotter Roos (d. 1520). Hun var, som det også vil fremgå af det følgende, trods sin høje alder – hun var i 1602 73 år gammel – en særdeles handlekraftig dame, men også en noget rå og voldsom karakter. På grund af sit mandhaftige væsen og sin herskesyge kaldtes hun – undertiden også af sig selv – »grev Ebba«. Hun havde taget del i begivenhederne ved Erik XIVs afsættelse, var efter sin mands død 1568 blevet optaget i grevestand, fik 1571 Raseborg grevskab, men lå senere i strid ikke blot med kongerne Johan III og Carl IX – sidstnævnte måtte 1607 befale hende at

forblive på sit gods Tärnö i Södermanland – men også med alle andre.²² Hun døde i 1609, 80 år gammel.

Andreas Holt, alias friherre von Berneck, stiftede i Stockholm en ret betydelig gæld hos købmænd og andre, der vel har vidst, at han snart skulle ægte en rig adelsfrøken, og som iøvrigt synes at have ladet sig imponere af hans hele fremtræden. Da der i juni 1602 blev tale om bryllup, advarede hertug Carl herimod. Han lod rigs- og kancelliråd, grev Abraham Brahe (d. 1630), en broder til grevinde Ebba Lilliehööks svigersøn, den ovenfor nævnte grev Magnus Brahe, opsøge grevinden den 11. juni 1602. Ifølge Abraham Brahes dagbogsoptegnelser²³ meddelte han, at efter hertugens mening burde brylluppet ikke finde sted, »förr än hun visst finga veta, om han [Andreas Holt] var den, han gifvet sig ut före, därtill grefvinnan svarede, at hon hade visst²⁴ besked, att han var friherre af Berneck, som han gaf sig ut före.«

Alligevel kom den selvrådige grevinde vist i tvivl. I sin skrivelse af 21. december 1602 til Christian IV²⁵ fortæller hun i hvert fald, at da hun ville udsætte brylluppet, fik hun »friherren« til at love ikke at ville rejse ud af landet, før han fra sin slægt havde fået bevis for, at han var den, han udgav sig for, og at han ville holde, hvad han havde lovet – formentlig i den ægteskabskontrakt, der var oprettet, og som indeholdt bestemmelser om hans morgengave og om brudens medgift.

Brylluppet fandt da sted den 13. juni 1602 i grevinde Ebbas hus nær Stortorget i Stockholm »udi mange høje og nedrige personers overværelse.«²⁶

Kort efter brylluppet stiftede Andreas Holt, der stadig ikke synes at have opnået nogen tjeneste hos hertug Carl eller hos andre, yderligere gæld, og da han nu solgte af hustruens smykker, guld og sølv, som hun havde indbragt i ægteskabet, og da han stadig ikke erlagde den morgengave, han i ægteskabskontrakten havde forpligtet sig til, voksede grevinde Ebba Lilliehööks mistanke om, at han ikke var den, han udgav sig for. Hun fik ham derfor til at underskrive en erklæring om, at han ikke ville føre sin hustru ud af landet, før han havde bevist sin byrd og opfyldt ægteskabskontrakten.²⁷

Imidlertid havde guldsmed Claus Boje (Klas Boye) i Stockholm til hertug Carl klaget over, at han stadig ikke kunne få sin betaling – 630 daler – for det halsbånd og det »clenodie«, som friherren havde købt

hos ham og foræret sin hustru på bryllupsdagen. Dette – i forbindelse med, at nogle af hertug Carls rådgivere sigtede »friherren« for at omgås de oppositionelle kredse i Stockholm og konspirere imod hertugens styre²⁸ – medførte, at Andreas Holt i september 1602 blev fængslet. Da hertug Carl snart efter forlod Stockholm, tilskrev Andreas Holt hertugens hofmarskal, Otto Helmert von Mörner (d. 1612), at han med 800 daler »schweffell« havde betalt guldsmeden – hvad denne i en senere erklæring af 7. december 1602 til hertug Carl erklærede for usandhed.²⁹ Uden at forholdet nærmere blev undersøgt, blev Andreas Holt da løsladt, efter at han den 9. september 1602³⁰ højtideligt havde erklæret, at han ikke, som påstået af »etzliche böse leute«, skulle have deltaget i konspirationer imod hertug Carl og påny havde forpligtet sig til ikke at ville forlade Stockholm, før han havde opfyldt sine forpligtelser. Erklæringen er underskrevet: Andreas von Bernick, Freyherr zu Miltenberg und Heidinck og forsynet med hans segl, hvori hans våben: i skjoldet 3 blomster med stilk, på hjelmen 3 strudsfer mellem 2 ørnevinger, ingen hjelmkrone.

Efter løsladelsen skal Andreas Holt i efteråret 1602 have solgt flere af hustruens smykker og desuden søgt at optage lån mod sikkerhed i hustruens fædrene arv.³¹ Da dette blev opdaget, blev han atter fængslet, men det lykkedes ham at flygte, og sammen med hustruen, der var gravid, slap han over grænsen til Danmark og ankom til København, antagelig engang i november 1602.

Hertug Carl tilskrev herefter den 29. november 1602 Christian IV³² og anmodede om, at den flygtede friherre måtte blive »ahnholden oc arresteret«. Også grevinde Ebba Lilliehöök skrev til Christian IV (den 6. december 1602),³³ da hun, efter at friherren nu var flygtet med hustruens guld og smykker, havde »store misstanker vthj, om hann må wære thenn, hann gifver sig vth före«. Hun bad derfor om, at han ikke måtte komme ud af Danmark, »förän hann sådann beuiss haffuer skaffid met gode bref oc zegell, att han är then, hann sig före vtgifuer«. Grevinden skrev yderligere den 21. december 1602 til dronning Anna Cathrine om sagen.³⁴

Andreas Holt – der også i Danmark kaldte sig friherre von Berneck – blev da i december 1602 fængslet her i landet. I breve af 24. og 31. december 1602 til Christian IV³⁵ meddelte han, at han var genstand for politisk forfølgelse fra hertug Carls side, og at han intet havde

gjort, der kunne berettige denne til at begære ham fængslet. Han erkendte, at han ved sin hastige flugt fra Sverige ikke havde fået betalt nogle svenske kreditorer, men dette var ikke tilstrækkelig grund til at fængsle ham. Iøvrigt skyldte hertug Carl hans afdøde svigerfader, rigsråd Mouritz Grip, en større sum penge, der passende kunne anvendes til dækning af kreditorernes krav. Han erkendte også, at han ikke havde ydet den morgengave, han havde lovet, men til gengæld havde han ikke fået den aftalte medgift. Om grevinde Ebba Lilliehööks brev til Christian IV udtalte han, at det var blevet hende aftvunget – skrevet *formidinæ penæ* (af frygt for straf) – af hertug Carl, og at det ikke var udtryk for hendes virkelige mening. Endelig anførte han, at han ikke var svensk statsborger og ikke havde været i hertug Carls tjeneste, hvorfor denne intet havde at sige over ham.

Først efter Andreas Holts fængsling svarede Christian IV hertug Carl på dennes brev af 29. november 1602. Kongen skrev 27. december 1602 til hertugen, at »endog vi stor betænkende (tvivl) haver formeldte friherre at lade arrestere, efterdi ingen med nøjagtig fuldmagt er her tilstede hannem på velbemeldte grevindes vegne at give nogen sag og ved retten at tiltale, så ville vi dog Eder til vilje lade tage hånden af hannem,³⁶ så han her samme steds skal holdes udi arrest indtil den 12. februar førstkommende og såfremt imidlertid nogen fremkommer hannem at beskylde, ville vi lade nogle vore kommissarier deputerere, som sagen skulle foretage og derpå kende og dømme.« Kongen tilføjede, at »efterdi forskrevne friherre sig på det højeste over sådan arrest besværer« – således som det er fremgået af hans ovenfor refererede to breve – »synderlig efter at hannem en stor omkostning og fortæring³⁷ imidlertid vil pågå, da vil være fornøden, at velbemeldte grevinde Ebba (dersom sig tildrog, at sagen gik hende under øjne)³⁸ det således forskaffer, at hans omkostningers opretning må hannem igen blive erlagt.«³⁹

Endnu inden hertug Carl havde modtaget dette brev, skrev han påny til Christian IV den 6. december 1602 og henstillede, at friherren holdtes »i god forvaring, så at han ikke måtte slippe sin kurs,⁴⁰ så som han nu haver gjort.«⁴¹

Andreas Holts hustru, Brigitta Grip, der under hele den langvarige sag trofast stod ved sin mands side, skønt hun sikkert har været under stærkt pres fra sin slægts side, skrev den 31. december 1602 til dron-

ning Anna Cathrine⁴² og bad hende om at ville udvirke mandens løsladelse, da grunden til hans flugt fra Sverige alene skyldtes hertug Carls forfølgelse. Hun underskrev sig: Brigitta, Freyherinn von Berneck, geborne Freyin zu Winæs.⁴³

Grevinde Ebba Lilliehöök lå ikke på den lade side. Hun skrev også til kong Sigismund i Polen, hertug Carls brodersøn, og anmodede om hans hjælp, og denne tilskrev fra Krakow den 28. februar 1603 Christian IV og meddelte, at han gennem grevinde Ebba Lilliehöök havde erfaret, at »friherren« gennem »falsche angifuende och berättelsser så och hertig Carlls flittige promotion och befordring« havde fået Mouritz Grips datter til ægte »och iämmerligen bedragett, men strax der effter rymtt af landet till Danmark«. Han bad derfor om, at friherren måtte opspores og anholdes i Danmark »till widere besched och anfordring från oss, på thet han ännu icke yttermher forförer then bedröfuede quinne eller sätter henne vdi större blygd och olycke.«⁴⁴ Hvad Christian IV har svaret på dette brev – der først kom her til landet, efter at Københavns rådstueret havde afsagt sin første dom i sagen – vides ikke.

Grevinde Ebba har ganske sikkert også skrevet til sine danske slægtninge og bedt dem om bistand,⁴⁵ og hun lod sende et bud til Østrig for at undersøge, om der fandtes en friherreslægt von Berneck. Gennem den kejserlige overhofmarskal, grev Wolff (Wolfgang) Sigismund von Losenstein (d. 1626)⁴⁶ fik hun da i begyndelsen af året 1603 at vide, at der vel engang havde eksisteret en sådan slægt, men at den for længst var uddød.⁴⁷ Herefter skrev hun 11. januar 1603 påny til Christian IV⁴⁸ og meddelte, at hun nu havde bevis for, at hendes datterdatters mand ikke var den, han udgav sig for.

Hertug Carl – der øjensynlig ikke har kendt dette brev fra grevinden – skrev den 17. januar 1603 til Christian IV og takkede for kongens brev af 27. december 1602. Han meddelte bl. a., at der til ham »komme dagligenn clagemåll tillhand, huorledes hann [friherren] allesteds her i riiket hafuer luged och bedraget wåre vndersätte ifrån theris godtz och ägendom«. Han bad derfor om, at den af kongen fastsatte frist for friherrens fængsling (12. februar) måtte blive forlænget til 1. maj, »på thet wii oc wåre vndersätter dessbedre oc bequemmeliger kunne forskicke någenn therheden så som sakenn met hannom kann vthføre.«⁴⁹ Dette brev modtog Christian IV først den 1. februar

1603, da sagen mod den falske friherre første gang behandledes af Københavns rådstueret.

Efter at Christian IV havde modtaget grevinde Ebba Lilliehööks brev af 11. januar 1603, udgik den 23. s. m. missive⁵⁰ til 6 adelsmænd – landsdommer i Skåne Lage Urne (d. 1623) til Bälteberga, Laurids Ebbesen Udsen (d. 1646) til Tulstrup, rentemester Sivert Beck (d. 1623) til Førslev, rentemester og senere (1608) rigsråd Enevold Kruse (d. 1634) til Hjermeslevgård og de to kancellisekretærer: Jørgen Brockenhuus (d. 1634) til Seberkloster og Rynkebygård og Hartvig Bille (d. 1649) til Billeskov m. m. – med pålæg om allerede den næste dag at indkalde grevinde Ebba Lilliehööks rettergangsfuldmægtige, der nu var ankommet til København, og friherre von Berneck på Københavns slot og dér høre parterne, afsige dom og give denne beskrevet og be-seglet.

Sagen foretoges da den 24. januar 1603 på Københavns slot. For grevinde Ebba mødte hendes to rettergangsfuldmægtige: Jürgen von Wolfframsdorf⁵¹ – der senere (1612–19) var statholder på Åland – og hendes skriver Johannes Edlich,⁵² der nedlagde påstand om, at friherren dømtes til døden. Andreas Holt erkendte, at han ikke var friherre, men sagde nu at være »ehn vdaff Bernich, och det at vere vdj Beyeren-n,»⁵³ hvad der efter de senere fremkomne oplysninger var urigtigt.

Dommen afsagdes den følgende dag (25. januar 1603). Dommen, der ikke tidligere har været trykt, er efter det foreliggende koncept⁵⁴ sålydende:

Epter som greffinde Ebbe aff Swerrigs hindes fuldmægtige och thienneren Jørgenn Wolfframstrup och Johannes Eddelich haffuer anklaget Andress von Bernick for, at hand haffde vdgifffuet sigh vdj Sverrig for en Østerrigess frijherre och bevist der emod met breff och seggell, som greffinde Ebbis forschr^{ne} fuldmechtige, Jørgen Wolfframstrup och Johannes Eddelich, her vdj rette lagde, formellendis y sin meeningh, att forbe^{te} her Wolff Sigismund, here zu Losenstien, haffuer schrifftlich bekient, att ingen frijherre vd aff Bernick mere ehr aff dend stamme, epter som forberørt ehr, men for mange aar siden bort døde, och for^{ne} Anders von Bernick offentlig⁵⁵ for retten bekiende sigh icke att were en frijherre af Bernick, men ehn vdaff Bernich, och det at vere vdj Beyerenn, dogh ingenn frijherre, och epter sligh leylighed och beuiisning och epter hanss egen bekiendelsse, att hand icke er

nogenn frijherre, men alleniste ehn vdaff Bernick, huilcken denne hans bekiendelse ehr offentlig emod hans vdgiffuede och førige forschriffninge, som y rette er lagtt vdaff hans vederpart, ehr derfor saa affsagtt for rette:

Epterdj for^{ne} Andress von Bernick haffuer hid indtill tilleygnet sig dend stamme och naffn som en frijherre af Østerrich och formiddelst saligh friherris stammes anseenlighed haffuer indladet sigh vdj æchteschab med fornemlige adelss slecht y Swerrige och der vd offuer bekommet til æcte her Mouritzs Grijbs daatter, thi kunde wi icke andet der paa erkiende och dømme, end for^{ne} Anderss von Bernick haffuer suigachteligh och bedregelich sigh forholdet och ført samme frijherris stamme och naffn iche æhrligenn, men bør derfor at stande til rette.⁵⁶ Och var for^{ne} greffinde Ebbiss fuldmechtige videre begiendes, om for^{ne} Andres von Bernich epter slig leiglighet icke burde att straffis paa liffuett, huilchet wi icke viste at vere wor domb eller oss hans Mz: befaling tilholde paa hans liff at dømme, men der som videre der paa tales, da thet at indkomme for sin tilbørlige dommer.

Dess thill windessbiurt haffuer wi schreffuitt woriss egne hender her neden fore.

Datum Kiøbenhaffn, dend 25. januarij anno 1603.

<i>Laue Wrne</i> min hand	<i>Laurids Ebbessen</i> egienn hand	<i>Enuoldt Krusse</i> egienn hannd
<i>Sigertt Beck</i> egenn hanndt	<i>Jørgen Brockenhus</i> egienn handt	<i>Harttuigh Billede</i> egenn hanndt

At de adelige dommere ikke ville inklade sig på at afgøre spørgsmålet om, hvorvidt den falske friherre burde idømmes livsstraf, betyder næppe, at de ikke skulle føle sig kompetente til her i landet at påkende en af en udlænding i udlandet begået strafbar handling.

Herefter befalede Christian IV den 25. januar 1603,⁵⁷ altså samme dag dommen var afsagt, borgmestre og råd i København at lade Andreas Holt tiltale »paa byethingett«⁵⁸ allerede den følgende dag, forhøre ham og »siden der paa endeligen kjende och dømme, huis hand derfor paa liffuitt bør att lide och vndgiellde, paa dett andre vdi hans exempell kand sehe dennom vdi speigell.« Det nævnes i mis-sivet, at kommissærerne har dømt, at Andreas Holt ikke så ærligt og

oprigtig har efterkommet sit brev og segl, og »derforre for slige och andre hans groffue forseellser att bør were ehrløs⁵⁹ och ellers bør i andre maade at straffis.«

Livs- og æressager mod danske adelige skulle efter datidens lovgivning påkendes af kongen og rigsrådet (rettertinget),⁶⁰ senere af høje-steret,⁶¹ men dette rettergangsprivilegium gjaldt ikke ubetinget udenlandske adelige. Det blev noget senere (1643) bestemt, at udenlandske adelige kun kunne nyde danske adelige privilegier, når de over for kongen og hvilke af rigsrådet, han dertil forordnede, nøjagtigt havde bevist deres adelsskab.⁶² Andreas Holt var adelig, men han havde, så vidt ses, endnu ikke ført noget bevis herfor.

Sagen mod den falske friherre foretoges første gang i Københavns rådstue på rådhuset den 26. januar 1603, altså som befalet allerede dagen efter udfærdigelsen af det kgl. missive. Som rettergangsfuldmægtige for grevinde Ebba Lilliehöök mødte også her Jürgen von Wolfframsdorf og Johannes Edlich, der nedlagde påstand om, at Andreas Holt måtte blive straffet på livet. De anførte, at han falskelig over for hertug Carl og andre havde udgivet sig for en østrigsk friherre, og at han ved bedrageri og list var blevet gift med Brigitta Grip og derved fået »ein anseelichen Brautschatz, Kleider vnd Clenoden«. Andreas Holt svarede, at skønt han vel ikke var friherre, som han havde udgivet sig for, så var han dog »föd aff goed gammel adelig stamme och herkomst,« og han lod i retten læse sit »genealogiom« (stamtavle) indeholdende oplysninger om sine forældre og sin broder. Hvis det måtte tillades ham, ville han inden 3 måneder fra Østrig⁶³ skaffe nøjagtigt bevis for sin herkomst. Da Jürgen von Wolfframsdorf ved dette retsmøde ingen beviser havde til stede, hvorpå han kunne støtte påstanden om, at Andreas Holt burde dødsdømmes, blev sagen udsat.

Som nævnt ovenfor modtog Christian IV først den 1. februar 1603 hertug Carls brev af 17. januar. Samme dag svarede kongen hertugen, at »Anders von Bernick den 25. januar af vores tilforordnede gode mænd er dømt æreløs.« Kongen ville – som det var ønsket af hertug Carl – forlænge fristen for »friherrens« fængsling til den 1. maj, »der- som han – – – ikke imidlertid bliver aflivet.«⁶⁴

Samme dag, søndag den 1. februar 1603, foretoges sagen påny for Københavns rådstueret. Jürgen von Wolfframsdorf og Johannes Ed-

lich fremlagde deres skriftlige anklage, dateret København den 31. januar 1603, der konkluderede, at Andreas Holt burde have forbrudt »Ehre und Glimpfe,⁶⁵ Leib und Leben.« Endvidere blev fremlagt de 6 adelige kommissærers dom af 25. januar 1603.

Da Jürgen von Wolfframsdorf krævede livsstraf, ønskede rådstueretten imidlertid, forinden videre foretoges, at se hans fuldmagt og instruks samt de breve og andre bevisligheder, hvorpå han grundede sin påstand. Disse dokumenter havde von Wolfframsdorf ikke ved hånden, idet en del dokumenter stadig lå på Københavns slot – hvor de havde været fremlagt under sagens foretagelse dér den 24. januar 1603 – og en del lå hjemme i hans logi. Sagen blev derfor atter udsat, men »kort efter« fik rådstueretten tilstillet de dokumenter, der havde været forelagt de 6 kommissærer, herunder bl. a. grevinde Ebba Lilliehööks fuldmagt af 10. januar 1603.

Sagen foretoges da igen den 7. februar. Jürgen von Wolfframsdorf gentog sin påstand og begærede dom. Han blev af rådstueretten spurgt, om han havde yderligere breve vedrørende sagen, hvilket han benægtede, men tilføjede dog, at han fra grevinde Ebba Lilliehöök nu havde modtaget to breve, det ene på tysk og det andet på svensk, men begge af samme indhold. Det svenske brev havde han overladt Andreas Holt, det tyske havde han udlånt til en adelsfrue – der formentlig har skullet virke for at fremme grevinde Ebbas planer. I dette brev havde grevinde Ebba meddelt ham, »at dersom han kan fange hendes datterdatter med sig tilbage udi Sverige, og Anders Holt vil lade hende følge hvis klenodie beholden er,⁶⁶ og drage sin vej fra hende, da må han lade hannem passere.« Endvidere fremlagdes en erklæring, som Brigitta Grip – der nu ikke længere kaldte sig friherreinde, men: Brigitta Holdin, geborne Freyin zu Weiris und Dorne⁶⁷ – havde skrevet, dateret København den 28. januar 1603, og som var medunderskrevet af Jürgen von Wolfframsdorf. Heri udtalte hun, at da hendes elskede ægtefælle (mein hertzlibste Ehegenoss) nu nøjagtigt havde ført bevis for sit ærlige og kristelige navn og stand, så lovede hun ham påny, hvad hun tidligere for Guds åsyn havde lovet i den hellige kristne kirke, at følge ham, »Gutt vnd Blutt bey ihm dar zu setzen«, og at leve med ham tro og kristeligt i lyst og nød, som det sømmede sig en ærlig frue, og aldrig forlade ham. Hun oplyste tillige i erklæringen, at hun nu var »mitt Leibs Frucht von Gott gesegnet.«⁶⁸

Andreas Holt, hvis optræden i rådstueretten var værdig og rolig, og hvis skriftlige indlæg var velformede og klare, bad retten lægge vægt på hustruens erklæring og på grevinde Ebba Lilliehööks skrivelse, således at der ikke skulle ske ham uret. Hvis grevinden var til stede, mente han, at hun »vidste sig udi den lejlighed bedre at forholde og ikke således fremfare, thi intet ukristeligere i denne verden er blevet hørt, end at en mormoder, når hun udi ægteskab havde udgivet sin datterdatter og denne siden af Gud er velsignet med livsfrugt, hun da ville lade samme hendes datterdatters mand aflive.«

Herefter afsagde rådstueretten den 7. februar 1603 dom, hvorefter den ikke fandt at kunne idømme Andreas Holt livsstraf, »ald thend stund samme breffue och schrifftelig forhandling staa wed theris fuldmacht.«

Dommen er således en såkaldt uendelig dom, dvs. en dom, der ikke endeligt afgør sagen. Afsigelse af uendelige domme blev senere forbudt ved § 3 i forordningen af 23. maj 1623.⁶⁹

Andreas Holt blev dog ikke, som man kunne have ventet, løsladt af sit fængsel efter denne frifindelsesdom. Den fortsatte fængsling skyldtes måske et fornyet krav fra svensk side.⁷⁰ Ved missive af 16. april 1603⁷¹ befalede Christian IV påny borgmestre og råd i København at påkende sagen, da grevinde Ebba Lilliehöök atter havde begæret, at Andreas Holt måtte dømmes fra livet, og da sagen ikke endeligt var pådømt ved rådstuerettens dom af 7. februar 1603. Anklagerne mod Andreas Holt var nu blevet udvidet, idet han yderligere blev beskyldt for at have gjort sig skyldig i majestætsforbrydelse ved at have talt nedsættende om hertug Carl i København.

Det kgl. missive nåede først frem til borgmestre og råd den 18. april 1603, og antagelig som følge af de påfølgende påskehelligdage afholdtes det første retsmøde på Københavns rådhus først den 3. maj 1603. For hertug Carl mødte »wellerdt« Johannes Starkow⁷² – titlen viser, at han havde studeret ved et universitet⁷³ – og for grevinde Ebba Lilliehöök hendes skriver Johannes Edlich med Jürgen von Wollframsdorf som medhjælper. Grevinde Ebba har øjensynlig ikke været tilfreds med den sidstnævntes holdning under sagen, da den tidligere behandledes af rådstueretten, og derfor var han nu reduceret fra at være første anklager til kun at være medhjælper for hendes skriver.

Ifølge hertug Carls instruks, dateret Örebro den 29. april 1603, der blev fremlagt i retten, var der følgende fem anklagepunkter:

1) Andreas Holt havde falskeligt udgivet sig for friherre af Berneck;
2) han havde derved kunnet overtale grevinde Ebba Lilliehöök til at give sit samtykke til datterdatterens ægteskab;

3) han havde ikke, som han skriftligt havde forpligtet sig til, i Sverige bevist sin byrd, men var flygtet som en bedrager og havde bortført sin hustru;

4) han havde lånt 30 daler af grevinde Ebbas hofmester Christoffer Scheduling⁷⁴ og 30 daler af borgmesteren i Linköping,⁷⁵ der ikke var tilbagebetalt – foruden »was er sonsten zu Stokholm ehrlichen Leuten mit seiner Lügen abhendich gemacht«;⁷⁶ og endelig

5) havde han i sit herberg i København og andre steder brugt utilbørlige ord om hertug Carl, hvilket efter »keiserliche Statuten«⁷⁷ var *crimen læsæ maiestatis*.⁷⁸

For retten fremlagdes endvidere hertug Carls fuldmagt for Johannes Starkow, dateret Örebro den 29. april 1603; dennes skriftlige anklage mod Andreas Holt; grevinde Ebba Lilliehööks fuldmagt for Johannes Edlich og Jürgen von Wolfframsdorf, dateret Kågleholm den 8. marts 1603 samt endelig Johannes Edlichs skriftlige anklage, dateret København den 3. maj 1603.

Andreas Holt begærede at måtte få en afskrift af Johannes Starkows anlageskrift, og at sagen måtte udsættes til den følgende dag; så ville han, punkt for punkt, svare til de enkelte anklagepunkter. Johannes Starkow protesterede imod denne udsættelse og begærede dom, men fik ikke medhold af rådstueretten, der fandt, at der, da sagen drejede sig om livsstraf, burde gives den begærede udsættelse.

Dagen efter (4. maj 1603) sendte Andreas Holt da også fra fængslet sit skriftlige svar på de rejste sigtelser, og samme dag gav rådstueretten anklagerne besked om, at de, aftenen før sagen atter skulle for retten, ville få underretning.

Den 6. maj 1603 mødte parterne igen for rådstueretten, og her fremlagde Andreas Holt de bevisligheder om sin byrd, som han tidligere havde lovet inden 3 måneder at skaffe, og som han dagen før havde modtaget fra Østrig. Derefter blev sagen udsat til den 11. maj 1603, således at rådstueretten kunne få lejlighed til at læse de nu fremlagte dokumenter.

I retsmødet den 11. maj 1603 fremlagdes først de bevisligheder, Andreas Holt havde modtaget fra Østrig angående sin herkomst, og hvis indhold er gengivet ovenfor under omtalen af Andreas Holts slægt. Der fremlagdes to pergamentsbreve og et papirsbrev af 20. april 1603 fra friherre Ludwig von Polheim⁷⁹ (d. 1608) til Lichten-eck,⁸⁰ fra kejserlig råd, senere (1619) Landeshauptmann i Øvre Østrig, friherre Sigismund Ludwig von Polheim⁸¹ (d. 1626) til Polheim og Irnharting⁸² og fra friherre Wolf von Polheim⁸³ (d. 1604) til Mistelbach⁸⁴ og Wartenburg;⁸⁵ endvidere et brev fra borgmestre og råd i byen Wels og et brev fra Andreas Holts broder, Weikard Holt i Aschau⁸⁶ og fra hans halvbroder, grev Wolfgang von Egk⁸⁷ i Enns. Han mente hermed nøjagtigt »effter sin forpflicht och tilsagn at haffue beuist sig att were født aff goed gammel adelig stamme och herkompst.«

Dertil svarede Johannes Starkow, at han ikke talte om Andreas Holts adelsskab, men alene, nu som før, om de punkter, der indeholdtes i det fremlagte klageskrift.

Dernæst blev fremlagt Andreas Holts skriftlige svar af 4. maj 1603 på de mod ham rejste sigtelser. Han takker heri først høfligt retten for den gunst, der er vist ham (»mir armer bedrengten vnd gefangnen Man«), at han har fået tilladelse til skriftlig at svare på de fremførte anklager. Til disse bemærkede han:

1) Han erkendte, at han »vnbedachter Weis« havde benyttet sig af en titel, der ikke tilkom ham, men som han vel i løbet af kort tid ville have kunnet erhverve, hvis man ikke havde hindret hans forsæt; men han havde ikke benyttet denne titel for at skade nogen. Spørgsmålet havde tidligere været påkendt af retten, og de 6 adelsmænds dom af 25. januar 1603 var »ein viel harter Straf, als ich hette gemeint, man mitt solche einen geringer Irthum hette vordienen können.«

2) At han havde ægtet Brigitta Grip, denne »ehrliche, gotselige Person«, var ikke sket ved list eller bedrageri, men også dette spørgsmål havde tidligere været påkendt af retten, og hun havde lovet ham, at hun, når han kunne bevise sin herkomst, aldrig ville forlade ham.

3) At han mod sin forpligtelse var rejst fra Sverige sammen med sin hustru var sket nødtvungen. Hvis hans anklagere ville ransage deres samvittighed, måtte de indrømme, at han havde haft god grund til at flygte. Han var ikke hertug Carl noget skyldig, men havde tidligere, hvad von Wolfframsdorf ville kunne bevidne, uden skyld været

fængslet i Sverige. Hvorfor skulle han så blive dér og anklages for at være i ledtog med hertugens fjender og risikere påny at blive fængslet og måske endda henrettet?⁸⁸ Sin forpligtelse med hensyn til oplysninger om sin byrd – som han nu havde indfriet – kunne han lige så vel opfylde her i Danmark som i Sverige. Iøvrigt var han allerede straffet hårdt nok, idet hans modstandere havde opnået, »das ich nun das fünfte Monat ein armer gefangner Man bin.« Endelig var også dette forhold tidligere påkendt af domstolen.

4) Med hensyn til gælden i Sverige oplyste han, at de største kreditorer allerede havde været i København og fået deres betaling, og de øvrige havde pant, hvis værdi langt oversteg deres fordring, så de havde ingen grund til klage. Gælden til Christoffer Scheduling beløb sig til 30 daler, gælden til borgmesteren i Linköping kun til 20 daler – »das ist alle Schult, dauon sie das Maull offsperrren«⁸⁹ – og denne gæld havde anklagerne hverken befaling eller fuldmagt til at indtale under sagen. Så snart de pågældende kreditorer eller deres bud henvendte sig til ham, skulle de få deres tilgodehavende.

5) Hvad endelig angik det sidste punkt: at han skulle have talt utilbørligt om hertug Carl, svarede han, at han ikke var sig dette bevidst, og han bad indtrængende om at måtte blive konfronteret med de personer, der havde bagtalt ham, så skulle han vide at forsvare sig.

Altså: de tre første anklagepunkter var tidligere påkendt af domstolen, og han mente sig tilstrækkeligt straffet herfor; det fjerde forhold vedkom ikke hans anklagere, og det ville han berigtige, når de svenske kreditorer eller deres fuldmægtige henvendte sig til ham; og det femte punkt, der var ganske ubevist, stemplede han som en indlysende falsk anklage.

Da det ikke med et ord nævnes, hvad Andreas Holt skulle have sagt om hertug Carl, eller til hvem han skulle have talt nedsættende om denne, og da der slet intet bevis søgtes ført for denne påstand, er det vist nærliggende at antage, at denne anklage kun er medtaget for ad denne vej at kunne opnå den ønskede dødsdom over Andreas Holt.

Endelig blev for retten fremlagt en skrivelse fra den trofaste Brigitta Grip. Hun skrev heri, at hendes ægtefælle nu nøjagtigt havde bevist sin adelige herkomst, og at hans moder i Østrig havde skrevet til hende, at hun, hvis det skulle gøres nødvendigt, ville formå den tyskromerske kejser – det var dengang Rudolf II (d. 1612), ærkehertug af

Østrig og konge af Ungarn og Bøhmen – til ved fornemme personer at intervenere hos kongen af Danmark i sagen. Hun bad retten betænke hendes »erbarmelige och schrecklige tragedie« og nævnte, at »hun med hendis foster« – hendes søn blev født dagen før dette retsmøde – »hafuer werit i saadan stor hiertens sorg og bedrøffuelse, at thet er wnder, de icke begge ere omkomne.« Selv om hendes modparter stadig ønskede at skille hende fra sin mand, så kunne dette dog aldrig ske. Hun var fast besluttet på, at hun ville forholde sig over for sin husbond, som hun over for Gud og mennesker kunne forsvare, og hun ville hellere dø end besmitte sin samvittighed. Hun ville leve sammen med sin ægtefælle til sin død og udtalte håbet om, at den kristelige øvrighed ville sørge for at »hendis arme, fangene mand sitt langevarendis fengzel maa bliffue endtleddiget.«

Derefter afsagde rådstueretten den 11. maj 1603 dom i sagen, der konkluderede, at *da* der ingen vidnesbyrd var ført for retten, og *da* Andreas Holt nu havde bevist »at vere født och baaren aff en erlige adelig schlecht och herkomst,« samt *da* Brigitta Grip »lader sig met hans person och beuiste adelig stamme were fornøyet och hannem aldrig forlade will,« vidste rådstueretten ikke at kunne idømme Andreas Holt dødsstraf.

Henrik Schück⁹⁰ skriver, at om Andreas Holt »dömdes icke blott från åran, utan äfven från lifvet, fremgår ej af någon nu bevarat handling, ehuru af åtskilliga senare breff att döma det sista alternativet förefaller antagligen.« De nævnte senere breve kender jeg ikke; men det tør antages, at Andreas Holt ikke blev dømt fra livet, og Københavns rådstuerets dom ses ikke indbragt for rettertinget.⁹¹ På tilsvarende måde hedder det hos Elgenstierna:⁹² »Utgången är ej känd, men sannolikt miste han livet,« og Sven Ulric Palme⁹³ skriver, at »målet hänsköts til avgörande vid bytinget⁹⁴ i Köpenhamn, som i april⁹⁵ dömde honom från livet«; endelig hedder det i Svenskt biografiskt Lexikon XIX. 319, at han blev »dömd till döden« i København.

Således gik det altså ikke – og med kendskab til de to rådstuedomme kan det vel siges, at nu er »utgången känd«. Det er dog næppe rigtigt, som det anføres hos Anrep,⁹⁶ at Andreas Holt senere blev oberst for et svensk kyrassérregiment. Det er ikke sandsynligt i betragtning af hertug, senere kong Carls stærke uvilje mod ham, og Anreps oplysning ses

da heller ikke at styrkes af andre kilder. Anrep omtaler iøvrigt slet ikke de mod Andreas Holt her i landet rejste retssager.

Andreas Holts skæbne efter 1603 er det desværre – trods flere forsøg – ikke lykkedes at få oplyst. Man kan vel gætte på, at han og hustruen sammen med deres fællesbarn er rejst til Østrig for at besøge Andreas Holts moder, der endnu levede i Wels, og som under sagen havde skrevet venligt til Brigitta Grip. Andreas Holt angives af Anrep at være død 1620; han må dog være død før den 1. december 1616, da Brigitta Grip blev gift anden gang med kancelliråd hos hertug Johan af Östergötland Peder (Per) Nilsson Natt och Dag (d. 1634), søn af hofmester hos dronning Christina den ældre (Carl IXs gemalinde) Nils Nilsson (Natt och Dag, d. 1613) og dennes første hustru Anna Gylte (d. 1603).⁹⁷ Brigitta Grip døde omkring 1622, hvorefter hendes mand giftede sig anden gang (1624) med Christina Sofia Stenbock, friherreinde af Kungslena (d. 1661), der var datter af statholder i Kalmar og på Öland, ridder Carl Gustafsson Stenbock, friherre til Toftaholm og Kungslena (d. 1609) og Brita Claesdotter (Västgöte) (d. 1620).

Andreas Holts og Brigitta Grips efterslægt, den svenske adelige slægt Holst, uddøde i mandslinjen i 1906. Dens stamsæde var fra omkring 1650 og indtil 1887 sædegården Ekstrømmen i Östergötland.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Dommene er nu trykt i Det danske Sprog- og Litteraturselskabs udgave af »Danske Domme 1375–1662« bind VI (1983) som nr. 799 og 802.
2. *Henrik Schück*, Ur gamla papper. Populära kulturhistoriska uppsatser. 2. serie (Stockholm 1894). 133ff.; *G. Elgenstierna*, Den introducerade svenska adelns ättartavler III (Stockholm 1928). 622; *Sven Ulric Palme*, Sverige och Danmark 1596–1611 (Stockholm 1942). 392ff.; Svenskt biografiskt Lexikon XIX (Stockholm 1971–73). 319f.
3. Navnet gengives forskelligt i kilderne: Hold, Holden (således synes Andreas Holt at have skrevet sig), Holter, Holtte; en sønnesøn af ham skrev sig Hold och Höltz, en anden sønnesøn Hold och Höltzer, og først den følgende generation antog navnet Holst, jf.

- Elgenstierna*, anf. v. III. 662; Svenskt biografiskt Lexikon XIX. 319.
4. Hs. Thott 1202, 2° nr. 122 og 123 (i Det kgl. Bibliotek); formentlig afskrift efter dombrevene.
  5. Hendes slægtsnavn angives i den første rådstueretsdom (7. februar 1603) at være Rembold.
  6. *Genealogisches Taschenbuch der gräflichen Häuser* (Gotha 1873). 431.
  7. Slægten von Polheim, der nu er uddød, var da en af de rigeste, mægtigste og mest ansete adelsslægter i Øvre Østrig, jf. Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreichs XXIII* (Wien 1872). 60; Ernst Heinrich Kneschke, *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexikon VII* (Leipzig 1867). 267. En stamtavle over slægten findes i Johannes Hübners *Genealogische Tabellen III* (Leipzig 1728). Slægten von Polheim synes at have stået slægten Holt nær; således var Hans Holt indsat som kurator for friherre Casimir von Polheims børn, og i retsmødet 11. maj 1603 fremlagdes i Københavns rådstueret erklæringer fra 3 friherrer von Polheim.
  8. Den tidl. borg Polheim ved Wels, slægten von Polheims stamsæde.
  9. Skrivelse fra borgmestre og råd i Wels, fremlagt i Kbh.s rådstueret 11. maj 1603.
  10. Ssts.
  11. Har ikke kunnet identificeres. Hans Holt havde med denne hustru datteren Regina Holst, der blev gift med Christoph Artstetter til Wartberg, jf. Johann G. A. von Hoheneck, *Die Löblichen Herren Herren-Stände dess Ertz-Herzogthumb Oesterreich ob der Enns* (Passau 1727). 674.
  12. Det af biskop Weikard von Polheim (d. 1283) i Wels grundlagte franciskaner-kloster med tilhørende kirke, der 1549 blev et kejserligt hofhospital, påny grundlagt 1626. Hospitalet blev nedlagt 1748, og gravstene over slægten von Polheim m. fl. findes nu i sognekirken i Wels (ifl. venlig meddelelse fra Österreichisches Staatsarchiv i Wien).
  13. Om navnet se ovf. note 5.
  14. Formelt var Sigismund III Vasa (d. 1632), søn af hertug Carls broder, kong Johan III (d. 1592), konge, men han opholdt sig i Polen, der da var i personalunion med Sverige.
  15. Friherretitlen, der stammer fra den kontinentale, særligt den tyske feudaltret, gav i middelalderen indehaveren en status næsten som en fyrste. Senere kunne flere – også borgerlige – ved diplom optages i friherrestanden, der herefter blot blev en adelstitel, jf. ndf. at Andreas Holt mente, at han vel i løbet af kort tid kunne være blevet friherre. I Sverige indførtes friherrer ved Erik XIVs kroning 1561, da nogle af rigets fornemste mænd (hvoriblandt medlemmer af slægterne Leijonhufvud og Grip) efter engelsk forbillede blev kronet til friherrer. Under kong Johan III udlagdes krongods til friherrerne, hvorved deres økonomiske indflydelse voksede, samtidig med, at de fik visse judicielle og administrative beføjelser inden for lenet (friherreskabet). I årene 1568–1680 oprettedes i alt 43 friherreskaber i Sverige og Finland, men ved reduktionen 1680 inddroges de alle under kronen, og betegnelsen friherre har siden da blot været en adelstitel. I Danmark indførtes greve- og friherretitlen først ved grevernes og friherrrernes privilegier af 26. maj 1671.

16. Raseborg slot i Nyland i Finland ved kysten ud for Ekenäs; slottet er nu kun en ruin.
17. Den tidl. hovedgård Grävsnäs i Erska s., Älfsborg län i Västergötland, der fra omkr. 1550 og indtil 1724 var i slægten Leijonhufvuds besiddelse. Af gården er nu kun ruiner tilbage.
18. Hovedgården Käggleholm i Ödeby s., Närke härad, ca. 19 km nordøst for Örebro.
19. Herregården Vinäs i Västra Eds s., Kalmar län.
20. Herregården Tärnö i Husby Oppunde s., Södermanlands län. Under det stockholmske blodbad 1520 holdt Gustav Vasa sig skjult her hos sin søster.
21. Jf. Niels Bache, Nordens Historie III (Kbh. 1884). 402ff.
22. *Elgenstierna*, anf. v. IV. 599f.; *Svenska Män och Kvinnor IV* (Stockholm 1958). 590.
23. Abraham Brahes Tidebok p. 52; den er trykt 1768, 1775 og senest og mest fuldstændigt 1920–21 ved C. M. Stenbock og R. Stenbock.
24. dvs. sikker.
25. Orig. i Rigsarkivet (T.K.U.A. Sverige A III 79).
26. Skrivelse fra Brigitta Grip, fremlagt i Kbh.s rådstueretsmøde 11. maj 1603, refereret i rådstuerettens dom af s. d.
27. *Schück*, anf. v. 135f.
28. *Palme*, anf. v. 393.
29. Orig. i Rigsarkivet (T.K.U.A. Sverige A III 79). Erklæringen har formentlig, siden den findes her i landet, været fremlagt under sagen mod Andreas Holt, men er uomtalt i dommen. Erklæringen er skrevet med samme hånd som grevinde Ebba Lilliehööks skrivelser og er vel tilblevet på hendes initiativ.
30. Orig. i Rigsarkivet (T.K.U.A. Sverige A III 79).
31. *Palme*, anf. v. 393.
32. Afskrift i Rigsarkivet (D.K.U.A. til 1676 5: *Svenske Acta fol. 99^r*).
33. Orig. i Rigsarkivet (T.K.U.A. Sverige A III 79).
34. Ssts.
35. Ssts.
36. tage hånden af: modtage ens hånd til bekræftelse (Otto Kalkar, *Ordbog til det ældre danske Sprog II* (1886–87). 141a).
37. Udgift (sml. Kalkar, anf. v. IV. 517a).
38. gå under øjne: gå imod (Kalkar, anf. v. IV. 983b bet. 5b).
39. Afskrift i Rigsarkivet (D.K.U.A. til 1676: *Svenske Acta fol. 100^{r-v}*).
40. dvs. vej (Kalkar, anf. v. II. 693a).
41. Afskr. i Rigsarkivet (D.K.U.A. til 1676, *Svenske Acta fol. 100^v–101^r*).
42. Orig. i Rigsarkivet (T.K.U.A. Sverige A III 79).
43. *Freiin* er en ugift friherreinde (modsat *Freifrau*); *Winæs* er godset Vinäs, se ovf. note 19.
44. Orig. i Rigsarkivet (T.K.U.A. Polen A I 2).
45. *Palme*, anf. v. 394.
46. Johannes Hübner, *Genealogische Tabellen III* (Leipzig 1728) tabel nr. 735.
47. I Siebmacher, *Neues Teutsches Wap-penbuch II*. 31 er afbildet et våben for en friherre von Berneck, III. 82 for en anden slægt Berneck og III. 101 et våben for en slægt Pernegg, jf. Hans Jäger-Sunstenau, *General-Index zu den Siebmacher'schen Wappenbücher 1605–1961* (Graz 1964). 47. Ifl. Ernst Heinrich Kneschke, *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexikon I* (Leipzig 1859) fandtes der en adelig tyrolerslægt Berneck, der i Tyrol uddøde

- 1540, men hvis sidelinjer endnu da levede i-Østrig.
48. Orig. i Rigsarkivet (T.K.U.A. Sverige A III 79).
49. Afskr. i Rigsarkivet (D.K.U.A. til 1676, Svenske Acta fol. 103^v-104^r).
50. Kancelliets Brevbøger.
51. Han opgives i brevregisteret til rigshofmester Axel Oxenstiernes arkiv (Meddelanden från svenska Riksarkivet, Ny följd, 2:2 (Stockholm 1907). 255) at være liflandsk adelsmand, men ifl. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften Teil I: Estland (Görlitz u.å. [1931]) 158 hører slægten von Wolfframsdorf ikke til det baltiske ridderskab, men stammer fra Thüringen. Stamtavler over denne slægt findes i Jahrbücher des Deutschen Adels III (Berlin 1896). 833f. og i Gothaisches genealogisches Taschenbuch der adeligen Häuser (Deutscher Uradel) 1920.545ff., men her er Jürgen von Wolfframsdorf ikke anført.
52. Oplysninger om denne har ikke kunnet skaffes. Riksarkivet i Stockholm meddeler 16. marts 1982, at han »har ej alls kunnat identificieras«.
53. Vel Berneck i Oberfranken i Bayern. Berneck er iøvrigt et alm. forekommende stednavn (oplyst af Österreichisches Staatsarchiv, Wien).
54. I Rigsarkivet (T.K.U.A. Sverige A III 79). Konceptet er skrevet på papir med flere rettelser, med egenhændige underskrifter af de 6 kommissærer, men ikke beseglet. Den originale dom, der fremlagdes i Kbh.s rådstueret, var som befalet i det kgl. missive beseglet.
55. åbenlyst (Kalkar, anf. v. V. 761 a).
56. Herefter har konceptet: naar der paa widere met retten bliffuer paahalt.
- Det følgende er i konceptet tilskrevet i marginen.
57. Københavns Diplomatarium IV. 762f.
58. *Byethingett* er fejl for rådstueretten. Bytinget lededes af byfogden, mens rådstueretten beklædtes af borgmestre og råd. Rådstueretten var opr. en med bytinget sideordnet domstol, men efterhånden udviklede den sig til at være overinstans i forhold til bytinget, samtidig med at den vedblivende i visse sager, bl. a. livssager, jf. § 8 i reces 21. december 1551, dømte som første instans.
59. Om ærestab som straf se H. Matzen, Forelæsninger over den danske Rets-historie. Offentlig Ret III Strafferet (Kbh. 1895).44ff., Viborg landstings dom 16. januar 1591 (Danske Domme 1375-1662 V nr. 650) og rettertingsdom 30. juni 1591 (ib. nr. 665).
60. Forordning 1. september 1466 § 6 (Aarsberetn. fra det kgl. Geheimarchiv V (1873-75).68) og reces 13. december 1558 § 27, sidste stk. (V. Secher, Corpus Constitutionum Daniæ I (1887-88). 25).
61. Privilegier 24. juni 1661 § 13, grevernes privilegier 25. maj 1671 § 23, friherrerens privilegier af s.d. § 20, Christian Vs Danske Lov (1683) 1-2-11.
62. Reces 27. februar 1643 2-2-2 (V. Secher, anf. v. V. 219), Danske Lov 3-2-2 og 3.
63. Dommen har *Theuschlandt*. Ordet Tyskland brugtes i ældre tid i en videre betydning som omfattende de lande, hvori sproget var tysk, herunder altså bl. a. Østrig. Sml. herved, at engelsk *Dutch* opr. betyder: tysk, men nu kun bruges om nederlandsk.
64. Afskr. i Rigsarkivet (D.K.U.A. til 1676, Svenske Acta fol. 104^v-105^r).

65. Her i den forældede betydning: ære(s-bevisninger); i nutidig sprog bet. ordet: lempe, lemfældighed.
66. dvs. endnu er i behold.
67. *Holdin* er på tysk hunkønsform af navnet Hold (Holt); *Weiris* er vel fejlskrift for Vinäs (se ovf. note 19) og *Dorne* fejlskrift for Tärnö (se ovf. note 20).
68. Brigitta Grip fødte 3 måneder senere (10. maj 1603) en søn, der blev døbt Mouritz Holt, efter datidens skik opkaldt efter morfaderen. At han var søn af Andreas Holt har været betvivlet, jf. *Gabriel Anrep*, Svenska Adelns Ättar-Taflor II (Stockholm 1860). 288 og *Schück*, anf. v. 143, men fremgår deraf, at Brigitta Grips anden ægtefælle, Peder (Per) Nilsson Natt och Dag over for riddarhuset i Stockholm, da Mouritz Holt skulle introduceres dér, udtrykkeligt kaldte ham sin sted-søn. Sønnen (d. 1655) var efter tjeneste hos hertug Johan af Östergötland på rejse i udlandet, var 1623 student i Leiden, fra 1626 i svensk krigstjeneste i Preussen, blev såret og taget til fange i slaget ved Lützen (1632), introduceredes 22. februar 1638 på riddarhuset i Stockholm (som nr. 163) – et forsøg herpå i 1627 var mislykkedes, da beviserne for hans adelsskab ikke dengang fandtes fyldestgørende – blev 1644 oberstløjtnant, 1653 oberst og var 1653–54 tillige landshøvding i Kronoberg len. Af den mødrene ejendom Herrestad i Rappestad sogn i Östergötland dannede han sædegården Ekstrømmen, der var i slægtens eje indtil 1887. Slægten, der 1906 uddøde i mandslinjen, førte navnet Holst, jf. *Elgenstierna*, anf. v. III. 662, Svenskt biografiskt Lexikon XIX. 319.
69. *Secher*, anf. v. IV. 669, jf. reces 27. februar 1643 2–6–1 og 3–21 (ib. V. 261, 338) og Danske Lovs 1–5–12, der anses opretholdt ved retsplejeloven.
70. Jf. herved, at grevinde Ebba Lilliehööks fuldmagt for Johannes Edlich og Jürgen von Wolfframsdorf til den anden retssag er dateret allerede 8. marts 1603, altså før Christian IVs missive 16. april 1603 om sagens fornyede behandling ved rådstueretten.
71. Københavns Diplomatarium IV. 764 ff.
72. Johannes Starkow var »hovprokurator och notarie« og synes at have været en af de tyske jurister, som hertug Carl ansatte i sit kancelli. Han var i Danmark i september 1602 i officiel mission, i oktober s. å. i Markaryd, i november s. å. i Stockholm, hvorefter han rejste til Lifland, men derefter haves ingen oplysninger om ham. (Ifølge venlig meddelelse fra Riksarkivet i Stockholm).
73. Jf. Ordbog over det danske Sprog XXVI (1952). 1016.
74. Christoffer Scheding, 1582 adlet von Scheiding (d. 1614) til Skedevi, Åby og Kullestad (alle i Östergötland). Han kom 1570 til Sverige, blev straks kammerjunker hos hertug Carl, adledes i Sverige 1582 af kong Johan III, blev 1584 hofmester hos hertuginde Anna, 1604 hos dronning Christina den ældre (kong Carl IXs gemalinde), jf. *Elgenstierna*, anf. v. VI. 764.
75. Noget navn er ikke nævnt i dommen og fremgår ikke af bevarede akter. Linköping havde 1603 3 borgmestre: Per Eriksson (d. omkr. 1616; borgmester 1576–1611), Nils Ivensson (borgmester 1602–05, rådmand ssts. 1614–16, 1618–19) og Måns Ångerman (borgmester 1602–04), jf. Salomon Kraft og Folke Lindberg, Linköpings

Erik Reitzel-Nielsen

- Historia II, 2 (Uppsala 1946). 621 f., 624 f., jf. II, 1. 168.
76. Blandt kreditorerne nævnes foruden guldsmeden Claus Boje (Klas Boye), jf. ovf. ved note 28–29, købmændene Jacob Homodei (360 daler), Mikael Wousin (280 daler) og Henrik Borge-ring (50 daler). De pågældendes erklæringer om deres tilgodehavende findes i breve til hertug Carl i Rigsarkivet (T.K.U.A. Sverige A III 79). Erklæringerne har formentlig været fremlagt under sagen mod Andreas Holt her i landet, men er ikke omtalt i dommene. Erklæringerne er skrevet med samme hånd som grevinde Ebba Lilliehööks skrivelser og er da formentlig fremprovokeret af hende.
77. Der sigtes til de romerretlige regler om *crimen læsæ maiestatis* (lib. XLVII tit. 4 ad legem Juliam maiestatis), der var reciperet af det tysk-romerske kejserrige. Udtrykket »kejserræt« o.l. anvendtes i middelalderen og senere om den i det tysk-romerske kejserrige gældende ret og navnlig den, der hidrørte fra romerretten, jf. Ole Fenger, *Romerret i Norden* (Kbh. 1977). 113, 163b.
78. Majestætsforbrydelse. Om dansk rets regler herom se Matzen, anf. v. 148 ff.; Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Rets-historie 3* (Kbh. 1965). 73 ff., 137, 280 f., 310 ff., 321 ff.; Ole Fenger, anf. v. 78 ff.
79. Johannes Hübner, *Genealogische Tabellen* (Leipzig 1728) tabel 746.
80. Slottet Lichteneck, der dengang lå sydvest for byen Wels ved floden Traun, nu i byen Wels. Slottet blev 1573 skænket friherre Ludwig von Polheim af kejser Maximilian II.
81. Johannes Hübner, anf. v. tabel 746.
82. Irnharting ligger sydøst for byen Wels.
83. Johannes Hübner, anf. v. tabel 747.
84. Mistelbach ligger nord for Wels.
85. Det tidl. slot Wartenburg, se ovf. Slægten Polheim nævnes hertil allerede år 919.
86. Byen Aschau ved floden Ischl (biflod til Donau) i Østrig.
87. Han var formodentlig søn af Hans Holts første hustru, Barbara Ottenberger, i dennes første ægteskab.
88. Hertug Carl straffede som bekendt strengt alle, der opponerede mod hans styre, og mange blev henrettet, bl. a. ved det berygtede såkaldte »Linköpings blodbad« (februar 1600), se Salomon Kraft og Folke Lindberg, anf. v. II, 1. 14 f.; Ingvar Andersson, *Sveriges Historie gennem Tiderne 2* (Kbh. 1946). 174; Niels Bache, *Nordens Historie III* (Kbh. 1884). 622 ff.
89. Johannes Starkow havde i sit indlæg kaldt dette »eine ahnseheliche Summe Geldes«.
90. Schück, anf. v. 142.
91. Københavns rådstueret havde såkaldt »landstingsret«, dvs. dens domme skulle ikke indankes for Sjællands landsting, men direkte for kongens retterting. Ved forordning 6. juni 1586 opretholdtes denne ret for bl. a. København.
92. *Elgenstierna*, anf. v. III. 662.
93. *Palme*, anf. v. 393.
94. Se ovf. note 58.
95. Også Schück, anf. v. 142, anfører urigtigt, at Andreas Holt blev dømt 16. april 1603.
96. *Anrep*, anf. v. II. 288.
97. *Elgenstierna*, anf. v. V. 391.

Københavns politi i støbeskeen 1683–91

Af Egil Skall

Indledning

Ved en nyregistrering i 1981 af kommissions-, komite- og udvalgsarkiver i Københavns Stadsarkiv er en protokol med indførsler vedrørende Københavns politi kommet for dagen. Protokollen har hidtil gået for at være protokol over ansættelse af kød-, brød- og øltakster 1683–1713, og det indeholder den ganske rigtigt også, men derudover er den i tidsrummet 1683–91 blevet anvendt til protokol for møder på rådstuen (rådhuset) mellem Københavns magistrat og politimester *Claus Rasch*.¹

Protokollen kan bidrage til udredningen af politimesterembedets ældste historie, hvorom der er bevaret meget lidt materiale.

Den første politimester, ikke alene for København, men for hele Danmark, Claus Rasch, blev udnævnt 13. december 1682. Ordet »politi«, som havde været i brug længe før 1682, betød dengang »god skik og orden«, og gik først senere over til kun at blive en betegnelse for politikorpsset.² Det havde altså en meget bred betydning, og politimesteren fik fra først af ikke noget veldefineret arbejdsområde. Det menes, at hans udnævnelse skal ses på baggrund af forsøgene på at bryde laugsvæsenets magt.³

I 1681 nedsattes i nær forbindelse med kommercekollegiet en kommission, der havde til opgave at overveje »alt hvis (hvad) til politien hørte« både i København og i det øvrige land. Den bestræbte sig først og fremmest for at udarbejde nye laugsartikler, der i modsætning til de gamle artikler, givne af den laugsvenlige magistrat, var restriktive overfor laugene, men skulle fremme landets erhvervs politik. Ved afskaffelse af de tidligere laugsartikler (forordning af 23. december 1681) skulle der gives enhver mulighed for at ernære sig som han bedst kunne. Reguleringen af laugenes forhold blev altså anset for det primære, da ordningen af det store og udefinerede retsområde »politien« blev påbegyndt. Det havde før været forsøgt at bryde laugenes år-

Egil Skall

hundredgamle magt, men det var ikke lykkedes, og det gjorde det heller ikke denne gang. Tiden var ikke moden hertil. Man gik en mellemvej ved at udstede en mængde nye laugsartikler i 1680'erne og gav i en del af disse artikler politimesteren en kontrollerende beføjelse.

Et andet område med tilknytning til næringsvæsenet, som hørte under »politien«, var forordningerne, der skulle begrænse luksusforbrug, så import af luksusartikler kunne hæmmes og omvendt eksporten fremmes. Et reskript af 20. marts 1682 omtaler misbrug med overflødighed i klæder, mad og drikke som en del af »politiordningen«. Denne og efterfølgende forordninger, begravelsesforordningen af 7. november 1682, og forordningen om klædedragt, bryllupper, barsler og gæstebud af 13. marts 1683 sigtede på at begrænse overdådigt forbrug.

Meget snart blev antallet af politiforordninger, der tilsigtede god skik og orden, til en pæn samling. Af en bog med politiforordninger, udgivet 1686, kan nævnes forordninger om vægt og mål, betlere og løsgængere, trafik (»om umådelig kørsel«), vognleje, bygninger, gadelygter, vægttere og gadernes renholdelse samt bestemmelser for politimesterens og politibetjentenes frihed ved inkquisitioner (husundersøgelser) og deres forretninger.⁴

Det har dog ikke fra begyndelsen stået klart, hvilke bemyndigelser den nye politimester havde. 24. februar 1683 udstedte kongen en forordning, hvori han opfordrede alle og enhver til at indkomme med spørgsmål og forslag vedrørende det, der kunne forekomme tvivlsomt og mørkt i politiforordningerne. Den 30. marts indgav politimester Rasch selv, muligvis som talerør for befolkningen, en memorial til kongen, hvori han, udover først at anmode om at måtte blive forsynet med retningslinier for, hvorledes han skulle bære sig ad med overtrædere af forordningerne, stillede ikke mindre end 16 spørgsmål om hvorledes en mængde punkter skulle forstås. Det forekom, at både soldater og andre forulempede folk på gaden og spurgte dem ud om hvilke klæder de bar, ja, endogså rev kniplinger af og således tiltog sig politimyndighed.⁵

Politimesteren fik svar og senere en instruks. Ordlyden af denne er fornylig fremdraget af Henning Koch og gengivet på tryk i *Historisk Tidsskrift* bd. 82, 1982, s. 41–42.⁶

Ifølge instruksens, der er dateret 23. juni 1683, skulle Rasch påse, at

alle forordninger om politi blev efterkommet. I købstæderne skulle han give byfogderne instrukser, men i København skulle han kræve de bøder, der var fastsat i forordningerne for overtrædelse af disse, uden dom, proces eller rettergang. Rasch skulle yderligere have opsigt med, at gaderne blev holdt rene og han skulle oppebære skillingstolden i portene, som magistraten tidligere havde haft, til at lønne folk med, der skulle holde gader og torve rene. Magistraten skulle yde ham al mulig bistand herved, ligesom underfogderne og alle byens andre betjente⁷ skulle gå Rasch til hånd med alt, hvad der vedkom politi. Var de modvillige, skulle han meddele magistraten det, som så skulle straffe, eventuelt afsætte de skyldige.

Politimesteren skulle leve i god enighed og forståelse med magistraten, de skulle flittig konferere om alt, hvad der kunne tjene til god politi, skik og orden, så alt kunne foregå uden nogen misforståelse eller tvistighed. Rasch skulle behandle alle efter deres stand med finhed og høflighed, til gengæld lovede kongen, at såvel han som hans betjente skulle blive beskyttet i deres embedsførelse, så de ikke blev forulempet.

Rasch skulle også møde i den nyoprettede politikommission og blev knyttet nærmere til magistraten, idet han den 27. september 1684 blev udnævnt til borgmester i stedet for den afdøde Titus Bülcke, men hans selvrådige adfærd bragte ham snart i konflikt med resten af magistraten.

Magistraten klagede i foråret 1687 til kongen over, at Rasch ikke, til trods for mange både mundtlige og skriftlige henvendelser, konfererede med dem, så den til sin tid måske kom til at svare for hans forretninger, som den var ganske uvidende om.⁸ Der blev nedsat en kommission, der udvirkede en kongelig befaling til Rasch af 7. august 1687. Ifølge den havde Rasch forrettet adskilligt, som vedkom »justitien, og ikke politien«. Det blev ham pålagt hver tirsdag at konferere med magistraten om, hvad der i ugen før var passeret angående borgerskabet med hensyn til politi. Var han forhindret i at gøre det mundtligt, skulle det ske skriftligt. Da hans charge strakte sig ikke alene til borgerskabet, men til alle jurisdiktioner i København og overalt i riget, skulle han mindst en gang sidst i hver måned meddele politikommissionen alt, hvad der skete vedrørende politi. De vigtigste sager skulle forelægges kongen og de mindre vigtige afhjælpes. Han

Egil Skall

skulle føre en af politikommissionen autoriseret protokol. Det blev Rasch forbudt at holde ret hjemme i sit eget hus eller at efterlade noget af det, som tilkom kongen, staden, Kvæsthuset eller Børnehuset (dvs. at han ikke måtte afkorte bøder eller på anden måde hindre, at staten, byen m. v. fik de indtægter, som tilkom dem i henhold til forordningerne). Langt mindre måtte han befatte sig med justitssager, såsom at arrestere folk for gæld, husleje, slagsmål, tyveri, hor eller lignende. Greb han eller hans betjente nogen i tyveri eller hor skulle de anholde dem og henvise dem til byfogden. Ellers måtte han ikke arrestere nogen, uden hvor der skulle betales bøder, der ikke var idømt ved forudgående justitssager eller når han greb nogen i forseelser mod politiforordningerne, hvor der skulle betales bøder, som de ikke ville eller kunne betale. Sådanne arrestationer skulle dog meddeles de foreskrevne steder (magistrat, politikommission). De betjente, Rasch brugte til inkquisition og eksekution i København, skulle på venstre side af brystet bære et skilt af tin med Københavns våben og deres navne skulle opgives til magistraten. I civil henseende skulle han selv og de tjenere, som ikke blev brugt til politiforretninger, høre under borg- og hofretten, men de betjente, som brugtes til polititjeneste, skulle stå under bytinget. Det blev forbudt Rasch at modtage penge af dem, der sad på tvævene eller gik om og handlede med magistratens tilladelse eller at trække dem i arrest, så de måtte udfri sig med penge. Rasch fik endnu flere retningslinier for sin virksomhed og forbud mod at foretage sig en del ting, som han tydeligvis også havde tilladt sig tidligere. Takster for brød-, øl- og kødpriser skulle sættes af magistraten.⁹

Møderne mellem politimesteren og magistraten

Men lad os nu se lidt på den genopdukkede protokol.¹⁰ Den kan oplyse, at man holdt det første møde tirsdag den 22. januar 1684 og på dette forhandlede om brødtakster, glarmestrenes mesterstykker, traf beslutning om at der skulle forfærdiges 50 gadelygter (gadebelysning var ved at blive indført i disse år), besluttede at gøre noget ved gadebrolægningen og at skride ind overfor handlende uden borgerskab.

Det næste møde holdt man i samme måned den 29. Tilstede var præsident Peder Hansen Resen, borgmestrene Titus Bülcke og Chri-

sten Andersen (Dverig) samt rådmændene Iver Caspersen Schøler, Claus Sohn og Hans Stampe foruden politimesteren, der ikke direkte er nævnt, men om hvis tilstedeværelse man kan slutte af de refererede sager. Der blev truffet bestemmelse om mærkning af det lille vognmandslaugs vogne og om rendestenskister. Det følgende møde var i maj 1684 og drejede sig om brødtakster. 12. juni behandlede magistraten og politimesteren en række sager på politimesterens initiativ, 9 ialt, bl. a. om kanalerne, vægt og mål, vrage i havnen og laugene samt om lygterne, hvis pæle blev stjålet. Rasch mente ikke, at det kunne vente til næste mikkelsdag eller påske (når skatterne kom ind) med dette sidste, men at der straks skulle gøres noget ved sagen, hvilket fik magistraten til at anmode ham om at overtage lygte- og vægtervæsenet.¹¹ Det gjorde han den 9. juli og det kan have været en medvirkende årsag til at han blev borgmester.

I de følgende år holdt man møder flere gange årlig, men kun om brød-, kød- og øltakster, hvilket resulterede i befalingen af 7. august 1687 til Rasch om afholdelse af tirsdagsmøder mellem ham og magistraten. Tirsdagen blev utvivlsomt valgt, fordi magistraten da havde bedst tid. Efterhånden var alle ugens øvrige søgnedage sat af til rettergang og andre gøremål.

Så den første tirsdag derefter, den 16. august 1687 kunne rådstueskriver Christen Pedersen Helt notere, at to borgmestre og tre rådmænd (præsidenten manglede), havde forsamlet sig i rådstuen for at konferere med politimesteren om politiet og for at få underretning om hvad der i så henseende var passeret i den forløbne uge af sager, der angik borgerskabet. Men hvem der ikke mødte, var Rasch. Han kom først den 30. august.

Tirsdag den 20. september 1687 mødte en Jacob Gad, som Rasch havde ordineret til fuldmægtig i sit fravær. Magistraten bad om at måtte se hans fuldmagt og instruks, hvilket også skete. Den blev fremlagt, oplæst og kopieret, dog desværre ikke i protokollen. Fuldmagten var ikke mere end to dage gammel.

I efteråret var Rasch nogle uger på Fyn, men Jacob Gad kom i hans sted. Der holdtes nogle gange også møder onsdage og torsdage, hvilket godt kunne skyldes mængden af sager. På dette tidspunkt deltog magistraten i behandlingen af politisager som domstol.

I november 1687 kom det til meningsudvekslinger mellem Rasch og

magistraten – mest om hvad man kunne kalde »politipersonalet« – og der var klager fra begge sider i protokollen. Rasch mødte op med et længere klageskrift, hvori han bl. a. meddelte, at han opfattede det som præsident Resens »høflige skæmt«, at denne en dag havde sendt Raschs rådstuetjener Schultz til ham med den besked, at hvis Rasch ikke mødte på rådstuen, ville præsidenten lade et klagemål indføre i protokollen. Ugen efter, den 22. november, lod Resen sine bemærkninger om forholdet til Rasch protokollere. Resen forklarede: ifølge instruksen af 7. august skulle politimester og magistrat hver tirsdag holde konference, men politimesteren kom ikke førend 30. august. Derefter var Rasch ude at rejse.

Efter at Rasch var kommet hjem, havde han ladet Resen vide, at han var svag af rejsen, ellers ville han være kommet til ham, hvorefter Resen besøgte Rasch. Resen bad ved sit besøg inderligt Rasch om at trække på samme line som magistraten til majestættens gode fornøjelse og politiets gode skik. Resen fortsatte: »og på det sådant des bedre skulde holdes, bad jeg ham at han ville have gode tanker om mig til en god endrægtighed og da jeg havde berettet ham, hvad jeg havde hørt om hans mening om mig, da svarede han mig derpå og jeg ham, som ikke her gøres fornøden at indføre, så at han vel kunne fornemme min uskyldighed og store genegenhed til endrægtighed og rolighed i min svage alderdom«.

Rasch lod en rum tid gå, til den 10. januar 1688, inden han viste sig på rådstuen. Da var præsident Resen ikke til stede. Næste tirsdag, den 17. januar, var både Resen og Rasch tilstede, men der blev ikke forhandlet om andet end to klager fra hhv. bartskærer- og sværdfejerlauget. Har der været uoverensstemmelser, kom de ikke til udtryk i protokollen. Det ser ud som om, man nu fandt en *modus vivendi*. I den følgende tid mødte Rasch flittigt op i forsamlingen, hvorimod Resen blev en sjælden gæst, hvilket kan skyldes sygdom. Han døde den 1. juni 1688 og efterfulgtes i embedet af Hans Hansen Nansen. Rasch mødte ikke hver tirsdag, den 4. september undskyldte han sig f. eks. med, at han den dag havde sat sig for at gå til skrifte. Magistraten måtte derfor beskæftige sig med andre sager, nemlig to supplikationer, der var blevet oversendt magistraten til erklæring fra kancelliet.

I 1689 mødte Rasch sjældent, magistraten spurgte undertiden høfligt efter ham, men fuldmægtigen, Jacob Gad, svarede f. eks. den 5.

marts, at hans principal havde en forretning uden for byen, stod klar til at rejse og derfor ikke kunne komme. I hele april og november måned opgav magistraten at holde møder. 16. juli er i protokollen noteret, at præsident Nansen, borgmester Christen Andersen og rådmændene Peder Motzfeldt og Christen Vestesen var samlet for, sammen med politimesteren, der tillige med alle de andre rådstuemedlemmer aftenen før var tilsagt til møde denne dag, at behandle adskillige klager over politifuldmægtigen. Claus Rasch lod undskylde: han var i Kalveboderne med [stads]bygmesteren¹² og kunne ikke møde på rådstuen. Den 23. juli var han på rentekammeret. 20. og 27. august mødte han ikke og gav tilsyneladende ikke nogen forklaring på sin udeblivelse. Sidstnævnte dato ventede magistraten nogen tid og gav sig så til at forhandle om andre rådstuesager. Først den 1. oktober mødte Rasch op, der var den dag en drabssag på dagsordenen.

I 1690 og 1691 mødte Rasch også sjældent, og der blev i perioder langt mellem møderne. Selvom der afsagdes domme uden politimesterens nærværelse og selvom Jacob Gad overtog en del af hans arbejde ved at møde op på rådstuen, så blev der dog afgjort flest sager, når Rasch var tilstede.

Hovedparten af de i protokollen behandlede sager skyldes påtale af ulovlige forhold, navnlig vedrørende laug og da allermost vedrørende ølbrygning, men også håndværkersvendens forsamlinger og fuskeri i forskellige håndværk. Der er sager om underlødige guld- og sølvvarer (bl. a. trækning af tråd med en »pletmølle«), om smedenes ret til at forarbejde gammelt jern, brug af forældede måleredskaber, ulovlig forarbejdning af hør o. m. a. Overtrædere af luksusforordningerne er sparsomt repræsenteret af bedemænd og bedekvinder. Der er lidt om ulovlige skorstene og et par mordsager berøres periferisk, den ene måske camoufleret som selvmord. Der er også et par prostitutions-sager, hvoraf den ene er afsluttet. Almindelige forholdsregler, der skulle sikre god skik og orden, er også debatteret, f. eks. renholdelse af kanaler, gader og pladser samt spørgsmålet om, hvorledes ny mål og vægt skulle indføres i praksis, men de allerfleste sager er simpelthen retsafgørelser.

I 1691 skete der en radikal ændring, en nyordning, hvorved Rasch fik en instruks af 5. september. Det snævre samarbejde mellem politimester og magistrat blev opgivet. Ved instruksen blev Rasch fritaget

Egil Skall

for sine pligter som borgmester, men beholdt lønnen, og han skulle ikke længere, som han havde gjort i en årrække, sidde i højesteret. (Rasch var meget bebyrdet med offentlige hverv og må have haft svært ved at finde tid til det hele). Han skulle for fremtiden hver uge om tirsdagen eller i det mindste den første tirsdag i hver måned mødes på rådstuen på det »ordinære sted« med et medlem af hofretten, 1 af admiralitetsretten, 1 af magistraten og 1 af stadens 32 mænd for at forhandle om, hvad der af nogen af dem kunne blive foreslået vedkommende politi.¹³ Dette kollegium, der i instruksen kaldtes »de tilforordnede«, afløste altså i denne henseende magistraten og efter nyordningen er protokollen kun benyttet til fastsættelse af kød- og brødtakster m. v.

De tilforordnedes (forsamlingen kaldte sig selv politikommissionen) protokol med referater af møderne 1691–97 har længe været kendt.¹⁴ Rasch kom i perioder forholdsvis regelmæssigt, men Jacob Gad var stadig politimesterens fuldmægtig og synes at have aflastet Rasch i særdeles høj grad.

Politipersonalet

I protokollen spiller spørgsmålet om myndighed over underfogderne og byens andre »betjente« en stor rolle. Vi vil derfor se lidt nærmere på dem, navnlig på underfogderne.

En underfoged omtales første gang i byfogdens instruks fra 1597 og er sandsynligvis den samme som byfogdens »svorne skriver« i 1592, der da var dennes private medhjælp. Byfogden skulle tilholde underfogden at holde opsyn med gadernes renholdelse samt med, at bagerne bagte godt brød, og at de og slagterne brugte rigtig vægt. Underfogderne blev i hvert fald senere beskikket af magistraten, der også gav dem instrukser. De havde helt fra Christian den 4.s tid skullet inddrive bøder for overtrædelser af luksusforordninger.

Underfoged Peder Jørgensen Aunstrup fik instruks i 1658, da man havde erfaring for at *overtrædere af forordninger ikke blev grebet på fersk gerning og retsforfulgt*. Han skulle ifølge instruks eventuelt arrestere, men i hvert fald tiltale og retsforfølge alle, der overtrådte de daværende luksusforordninger samt laugsovertrædere, især slagtere,

»Den Gud, som alting ser med et retfærdigt øje, han ser dit hjerte, sind og dine tanker nøje«. Således lød en strofe i et af de manende vers af Thomas Kingo, der prydede væggene i bytingsstuen på rådhuset i slutningen af 1600-tallet. Skjoldmærket på det københavnske politisegl, der blev givet af kongen og aftrykt i de tilforordnedes protokol 14. oktober 1691, var Guds hånd, der kommer ud af en sky og et øje inden i hånden. Derunder tre hjerter. To signeter til dette segl var fremstillet. Det ene fik Rasch, det andet Gad.

Egil Skall

bagere, skomagere og vognmænd. Overtrædelser af luksusforordningerne skulle han dog kun retsforfølge, når sagerne ikke var afgjort i mindelighed uden rettergang hos byfogden og kæmneren. Han skulle undersøge klager over falsk vægt og mål og have tilsyn med gadernes renholdelse og at takster overholdtes samt at ingen forprangere opkøbte levnedsmidler før kl. 10, så byens indbyggere kunne nå at forsyne sig. Han skulle også anmelde for byfogden og kæmneren, når han fik kendskab til mord, slagsmål eller anden letfærdig og ulovlig gerning, så både kongen og byen kunne få andel i bøderne. Endvidere skulle han føre tilsyn med fremmede. Byfogdens tjenere, byens tjenere og vagtmesteren skulle hjælpe ham med arrestationer og efterforskning. Han måtte ikke holde ret hjemme i sit eget hus, men for retten kræve de »pæn« (straf) og bøder, der var fastsat i forordningerne. Byfogden og kæmneren skulle betale ham en vis løn (han var altså lønnet både af staten og byen), men desuden skulle han have en femtedel af bøderne.¹⁵

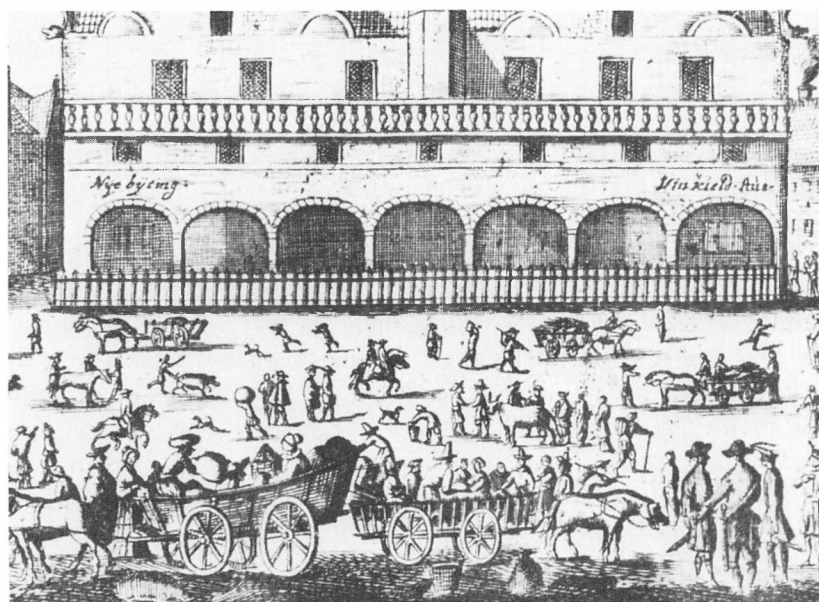
Underfoged Knud Olsen fik i 1669 instruks, hvorefter han blev pålagt at forrette udlæg og vurderinger efter rådstuerettens og bytingets domme, dvs. eksekvere dommene, altså fortrinsvis indkræve bøder samt inddrive skatter. Desuden havde han i sit distrikt, Ny København, de samme opgaver som Peder Jørgensen.

I 1678 blev Sejer Eriksen Grøn underfoged og »sagsøger« for Christianshavn. Han fik en instruks som Peder Jørgensen med tilføjelser, f. eks. skulle han påse at næringsdrivende havde borgerskab.

Desuden kendes fra magistratens protokoller i 1680'erne en underfoged Hans Hansen Smit, hvorved det samlede antal underfogeder kommer op på fire.

Underfogderne havde altså kontrollerende beføjelser og pligt til at sørge for at overtrædere af forordninger blev straffet – netop det samme som politimesteren blev pålagt.

Det ligger derfor nær at antage, at man ved oprettelsen af politimesterembedet i 1682 for hele landet har haft det i 1658 i København indførte system med pågribelse af og justits over lovovertrædere i tanker. Det er muligt, at det ikke rigtigt har fungeret i København, fordi underfogderne ikke har været nidkære nok. Een ting tyder på, at dette kan have været tilfældet. Politimesteren og hans betjente tilsiges i instruksen beskyttelse i deres gerning, så de ikke blev forulempet.

Nytorv bag rådhuset i 1677. De tre herrer med kårder i højre side af billedet fra Peder Resens Danske Atlas kunne være en underfoged og hans tjenere.

Underfogdernes arbejde var temmelig upopulært, så de kan meget vel være blevet forulempet af befolkningen, hvis de viste et for stærkt initiativ.¹⁶ Rasch beskrives som en energisk mand, der kunne være hensynsløs, ja ligefrem brutal, så han er nok blevet anset for at være lige den rette mand til posten.

Vi har ikke kendskab til at der ved Raschs udnævnelse til politimester blev rørt ved underfogdernes arbejdsområder. De blev dog i instruksen af 23. juni 1683 nævnt særskilt. Rasch fik da bemyndigelse til, når noget ifølge forordningerne skulle konfiskeres, eller der var fastsat bødestraf, uden rettergang eller dom at foretage konfiskation eller inddrive bøden. Hvis den skyldige vægrede sig efter at være blevet advaret to gange, skulle der betales dobbelt og politimesteren have ret til at lade *underfogden* med to mænd, som politimesteren måtte udmelde dertil, udtage af den skyldiges bo, hvad der skulle konfiskeres

eller betales. Hvis nogen prøvede at hindre inddrivelsen, skulle politimesteren meddele generalfiskalen det, som derefter skulle foretage retsforfølgelse efter sagens beskaffenhed, eventuelt med krav om dødsstraf.¹⁷

Derudover var underfogderne, ligesom de øvrige byens betjente, medtaget i instruksens i almindelige vendinger som hjælpere for politimesteren.

Rasch fik altså ikke oprindelig tildelt et eget personale, men måtte benytte det, der i forvejen var ansat på rådhuset. Der var dog i instruksens tale om, at han for skillingstolden skulle lønne folk til renholdelse af gaderne og de såkaldte gadefogder og vognmændene, der deltog i renholdelsen, blev underlagt ham. Derudover har Rasch, som alle andre af hans stand, selvfølgelig haft private tjenestefolk, som han synes at have brugt i sine embedsforretninger.

Af magistratens rådstueprotokol 1683–85 og en enkelt bevaret domprotokol fra 1685 fremgår, at Rasch har benyttet såvel underfogder som andre til politiarbejdet. Ved en retssag mod snedkere blev underfoged Hans Hansen den 31. august 1683 af magistraten spurgt om, hvem der havde gjort ham til underfoged? Han svarede, at det havde hans gunstige øvrighed (altså magistraten), men på det efterfølgende spørgsmål om, hvem der så havde givet ham ordre til at arrestere snedkersvende, svarede han, at det ikke var ham, der havde været med til at tage dem. De var blevet bragt til hans hus af vagtmesteren.¹⁸ Noget senere måtte han dog fremvise en ordre af 18. august fra politimesteren til ham om at jage bønhaser (fuskere). Magistraten var øjensynligt noget brøstholden herover og idømte underfogden 20 rdl. i bøde. Søgen efter bønhaser var ikke tilladt efter snedkernes laugsartikler, så oldermanden for snedkerlauget måtte af med 10 rdl. Men Rasch, som havde givet ordren, kunne magistraten selvfølgelig ikke dømme. Ved en sag i 1685 blev en anden Hans Hansen, der afvekslende blev betegnet som »politibetjenter«, »borgmesters og politimesters tjener« og »politimesters fuldmægtig«, sammen med andre politibetjente anklaget for at have forvoldt en torvekones død, da de ville konfiskere hendes forældede bismervægt. Byfogden forlangte dødsdom over Hans Hansen, selvom der var den formildende omstændighed, at konen først havde revet ham i håret. Dommen er desværre ikke bevaret. To af Raschs folk, der havde frataget torvekoner tilladelser til

at handle, som de havde fået af magistraten, kaldtes ifølge rådstueprotokollen 15. juli 1685 for henholdsvis politimesters fuldmægtig og politimesters tjener.

Det var ikke underligt, at magistraten ikke vedblivende kunne have sådanne forhold, og den opnåede da også ved befalingen til Rasch af 7. august 1687, at den skulle have navnene at vide på de betjente, han brugte til inkvisition og eksekution, og at de skulle bære et skilt med Københavns våben på brystet.

Den første tirsdag derefter, den 16. august, var borgmestre og rådmænd ifølge den genfundne protokol samlet for i henhold til den kongelige befaling til Rasch, som man havde fået et kopi af, at konferere med ham, men da han ikke kom, fik Helt åbenbart ventetiden til at gå med at afskrive hele befalingen. Magistraten besluttede derefter, at samtlige underfogder både for København og Christianshavn skulle møde hver tirsdag morgen kl. 8 eller om eftermiddagen kl. 2 for at modtage ordrer om, hvad der kunne være konfereret om og besluttet angående politi. Rasch fremlagde 14 dage efter selv befalingen, »hvorved allernådigst var decideret en del tvistigheder mellem magistraten og politimesteren angående laugene og politivæsenet« og lovede i alle måder at efterkomme den, men meddelte iøvrigt, at han »ingen politibetjente havde, som politivæsenet forrettede«.

Den 6. september var magistraten, inklusive Rasch, forsamlet igen, men der var ingen politisager at behandle. Spørgsmålet om staden var tilbørligt forsynet med underfogder, eller om der skulle ordineres flere, blev, da politimesteren havde givet til kende, at han ingen politibetjente havde, diskuteret, men da præsidenten ikke var mødt, besluttede man at vente med at tage stilling, til han igen var tilstede i forsamlingen. Det skete den 20. september 1687, den dag da Jacob Gad mødte som fuldmægtig for Rasch, og da fik man tildels klaret problemet.

De fire underfogder, Peder Jørgensen, Knud Olsen, Hans Hansen og Sejer Eriksen blev spurgt om de, da politivæsenet ikke kunne foregå uden betjente, og politimesterens instruks udtrykkelig befalede, at underfogderne og de andre byens betjente skulle gå politimesteren til hånde, kunne påtage sig, hver i sit kvarter eller distrikt at gøre inkvisition om alle kongelige forordninger blev efterlevet, samtidig med at de skulle eksekvere domme og inddrive skatter. Hertil svarede Peder

Jørgensen, at han med Guds hjælp både agtede at gøre det og gøre det forsvarligt. Noget lignende svarede Knud Olsen og Hans Hansen. Kun Sejer Eriksen, underfogden for Christianshavn, var så dristig at forlange en tjener til hjælp, hvilket medførte, at de andre stillede det samme krav. Dette samtykkede magistraten i og resolverede, at der straks skulle forfattes instruks til underfogderne. Ved mødet på rådstuen den 4. oktober, hvor Rasch ikke mødte, fik de at vide, at det skulle vente med instruks, til han kom. Københavns ti kvarterer blev dog delt op mellem dem, hvilket blev specificeret i protokollen. I disse nye distrikter, der også skulle gælde for deres justitssager, skulle de med de folk og tjenere, som de i forvejen havde, ikke alene gå politimesteren til hænde, men også påse, at politiforordningerne blev overholdt. De distrikter, der var opstået efterhånden, som der var blevet ansat flere underfogder som følge af, at byen voksede, blev altså ændret til nye *politidistrikter*. Da underfogderne således havde fået både »justitien og politien« at tage vare på, fik de lovning på forbedring af lønnen, så de kunne forpligtes til at holde dygtige og bekvemme tjenere. Dem, de havde, var altså ikke gode nok.

Underfogderne blev den 25. oktober formanet om at gøre deres arbejde bedre end hidtil og fik lovning på instruks til nytår. Sejer Eriksen protesterede, han havde forrettet sit embede, så han kunne stå til ansvar over for både Gud og kongen og indstævnet mange uden at kunne få dem dømt. Resen bad ham om at bevise denne påstand skriftligt inden næste mandag.

Den 15. november, da både Resen og Rasch var tilstede, indgav Rasch et klageskrift med flere punkter. Underfogderne blev anklaget for ikke at have pareret Raschs ordre om at foretage inkquisition. De blev kaldt ind og udspurgt, Knud Olsen f. eks. om nogen havde frataget ham den ordre, som politimesteren havde givet ham, og om han ikke havde fået den igen, samt om han for den årsags skyld ikke havde kunnet udføre sit embede, og om politimesteren havde forlangt det. Knud Olsen svarede, at ingen havde taget ordren fra ham, men præsidenten havde set den og haft den i sit hus. Medens ordren havde været hos præsidenten, havde ingen begæret inkquisition foretaget af ham. Knud Olsen undskyldte sig iøvrigt med at have haft travlt med en »kongens« opgave, men nu var han rede til at følge med ud på politiopgaver.

Over gadefogderne (det var dem, der adviserede renovationsvognens ankomst med en skralde) var der også klaget. Jacob Gad mente, at magistraten havde forbudt dem at adlyde ham, da Rasch var på rejse på Fyn. De blev afhørt, nægtede at magistraten havde forbudt dem at møde hos Gad og blev spurgt igen, om de havde været kaldt op til magistraten mere end een gang. De svarede, at de havde været kaldt op to gange, men kun var kommet een gang. Det var for at deres navne kunne blive noteret. Gad blev erindret om, at han havde fået besked på at hilse politimester fra magistraten og lade ham vide, at gadefogderne stod absolut under hans kommando, var de uvillige til det, fandtes der både spansk kappe og rådhuskælder (hvor de kunne komme bag tremmer). Hvad underfogderne angik, blev de formanet om at efterkomme politimesterens ordrer. Om Peder Jørgensen blev det bemærket, at man nok vidste, at han havde mest lyst til at »sidde i rådhuskælderens på sin alderdom« (hvor der var både arrester og mere bekvemme opholdssteder).

Rasch havde også klaget over, at magistraten hindrede indførelsen af ny vægt og mål, og han havde givet stadskæmnerens *datter* en ordre om reparation af rendestenskisterne. Stadskæmneren havde henvendt sig til magistraten, som dog ikke kunne give ham penge dertil. Byen havde ingen midler og kunne ikke få kredit uden at stille forsikring. Man havde henvendt sig til kongen om sagen. Politimesteren måtte vel selv vide, at det kostede nogle tusinde rigsdaler.

Politimesteren forlangte kopi af, hvad der den dag var indført i protokollen. Hvad han havde skrevet om underfogderne og gadefogderne, stod han ved og tog rådmand Johan Høyer til vidne. Han havde hørt, hvordan det var passeret.

Uden for rådhuset havde det rygte bredt sig, at Rasch ikke mere havde noget at sige over politivæsenet. Det havde medført, at en del blandt dem, der skulle slukke en ildebrand, ikke ville adlyde hans ordrer. Christian den 5. måtte derfor udsende et trykt åbent brev af 5. november 1687, hvori det blev indskærpet, at alle og enhver i riget fremdeles skulle erkende Rasch som politimester og vise ham respekt og høflighed.¹⁹

Den 22. november 1687 fremlagde Jacob Gad en instruks, som han havde fået af politimesteren dagen før, og derefter kunne Resen åbenbart ikke længere holde sin harme tilbage, men lod sine bemærkninger

om forholdet til Rasch protokollere i Gads påhør. Resen bemærkede, at magistraten havde overvejet at give underfogderne instruks uden Raschs medvirken, men at man havde bestemt, at det skulle vente, til han kom på rådstuen. Resen havde senere ved samtalen med Rasch fået det indtryk, at han bifaldt magistratens tanker om, hvorledes politiinkvisition og -eksekution skulle foregå. Således mente Resen, at alt var godt, men så sendte Rasch den 8. november sin tjener op til magistraten med et brev, hvori han lod den vide, at foruden de to første fuldmægtige (af hvilke vi kun har hørt om Gad) ville han have endnu to navngivne personer ansat som fuldmægtige samt to ligeledes navngivne personer ansat som betjente. Magistraten lod svare, at det kunne der ikke træffes bestemmelse om uden af den samlede magistrat inklusive politimesteren.

Deraf kunne man se, mente Resen, at Rasch havde forandret mening. I stedet for de to fuldmægtige, som han alene havde ansat og ingen anden, ville han nu have fire og i stedet for ikke at ville have politibetjente, ville han nu have to og ville vel slutte med flere. Resen sluttede: skulle magistratens velmente forslag, der gik ud på fire underfogder og otte betjente, og som i begyndelsen behagede Rasch, gå for sig, så var det nødvendigt, at man mødtes, jo før jo bedre. Helst skulle det ske samme dag, så dette værk, som var grundet til politiens gode skik og orden kunne blive befordret ved en god instruks, så alle kunne drage på samme line, »Gud til ære, kongen til fornøjelse, staden til gavn og gode og magistraten på rådstuen til endrægtighed uden misforstand og fortræd«.

Rasch havde altså nu egenmægtigt givet sin fuldmægtig en instruks, men Resen talte stadig om underfogder og prøvede på at få Rasch til at samarbejde. Politimesteren brugte da også fortsat underfogderne, selvom han sikkert hellere ville have, at alt hans personale var uafhængigt af magistraten. Der er ikke i resten af protokollen vidnesbyrd om, at underfogderne nogensinde fik instruks, men der er heller ikke tegn på, at politimesteren var utilfreds med underfogdernes arbejde, bortset fra en enkelt gang.

Underfoged Hans Hansen havde misbrugt politimesterens navn ved at true en kone, der stod og solgte lærred på torvet uden tilladelse, med at ville bringe hende på politikammeret.²⁰ Hun havde så givet ham to mark. Dem måtte han levere hende tilbage den 16. juli 1690 og

blev alvorligt reprimanderet af præsident Nansen, men ellers på politimesterens forbøn tilgivet for denne gang.

Den 25. februar 1690 lod den tilstedeværende magistrat indkalde politimesters tjener Hans Poulsen og lod læse to klager over ham. De blev overgivet ham til erklæring. Politibetjente forekommer efterhånden oftere i protokollen, og de fik undertiden tilkendt andele af bøderne »for deres umage«, således fik de f. eks. den 27. januar 1691 4 rdl., som en afskediget soldat skulle betale i straf for fuskteri i sværdfegehåndværket.

Der er således ingen tvivl om, at Rasch fik etableret sit eget politikorps, efter at Resen var væk. Der kan dog ikke ses noget konkret om dette førend i 1691, da de tilforordnede tog Jacob Gad i ed som fuldmægtig, Søren Lime som protokollist og otte mænd som betjente. Så snart der kom nye til, blev de derefter taget i ed af de tilforordnede.

Retsforfølgelsen

Om det spørgsmål, hvorledes overtrædelser af politiforordningerne er blevet retsforfulgt, kan protokollen også give oplysninger.

Henning Koch har tidligere påvist, at politimesteren indbragte sager om handel for kommercekollegiet og i enkelte tilfælde fik dem pådømt der. Derimod har det været usikkert, hvorledes andre sager, som politimesteren havde påtaleret i, er blevet afgjort.

Rasch havde ved sin første instruks af 1683 nærmest fået en fogedretlig bemyndigelse til uden rettergang at ikende bøder, hvis størrelse var fastsat i forordningerne og til, hvis den skyldige vægrede sig, at fordoble bøden. Han havde allerede i 1683 ansøgt kongen om tilladelse til at måtte mulkttere små forseelser med lemfældighed i tilfælde, hvor ingen bøder var fastsat i forordninger. Herved håbede han at vinde den »gemene mands gemyt«, som i begyndelsen, når noget nyt bliver indført, altid er imod (opiniaitre). Politikommissionen mente i den anledning, at den i så tilfælde skulle fastsætte bødens størrelse og at politimesteren bare skulle eksekvere inddrivelsen. Et samtidigt forsøg fra Raschs side på i visse tilfælde at måtte idømme bøder fra 100 daler til 1000 daler kunne politikommissionen heller ikke godkende; det burde ligeledes overlades til den. Kommissionen lagde altså

Egil Skall

også kraftigt op til at blive en domstol, men det lykkedes ikke for nogen af parterne ved den lejlighed.²¹

Rasch har alligevel holdt ret hjemme i sit eget hus og sikkert selv ansat bødernes størrelse i forhold til syndernes økonomiske formåen. Det var nemlig et problem for Rasch, at nogle ikke engang, selvom man regnede hele deres formue med, ejede halvdelen af de i forordningerne fastsatte bøder og man kunne ikke fylde fængslerne op med overtrædere af politiforordningerne.²²

Ved mødet den 30. august 1687 lovede Rasch at overholde den kongelige befaling i alle måder og man må så formode, at han er holdt op med at holde ret hjemme. I hvert fald kan den protokol, der nu er fundet, fortælle, at en del politisager herefter blev afgjort på rådstuen af magistraten – med eller uden Raschs tilstedeværelse – men dog ikke uden at han havde medvirket ved opklaringen. Samme dag findes protokollens første referat af en retsafgørelse. Der blev afgjort nogle laugssager, en af dem med den indledningspassus, at den »velvise magistrat sluttede og forafskedigede« (tysk verabschieden = vedtage).

Jacob Gad optrådte første gang som anklager den 13. oktober 1687 ved at »beskyldte og tiltale« en brygger for at have solgt kasseret øl. Sagen blev behandlet efter politimesterens skriftlige indlæg. Bryggeren blev idømt bøde og sagsomkostningerne skulle han bl. a. betale til underfogden og fuldmægtigen. Der foregik altså et samarbejde mellem konkurrenterne, men gennem hele protokollen er der klare vidnesbyrd om, at de fleste sager passerede gennem Jacob Gads hænder.

Underfogderne forelagde dog sager, således indgav Sejer Eriksen f. eks. en klage over en bedekvinde på Christianshavn den 8. november 1687. Hun havde til en barnedåb indbudt flere end tilladt. Denne klage blev påskrevet og henvist til politimesteren, da det »var politien egentlig angående«. Den 28. august 1688 indkom Raschs memorial om sådanne forseelser imod luksusforordningerne, og samtlige bedemænd og bedekvinder blev kaldt op på rådstuen og alvorligt tilholdt ikke oftere at overtræde forordningerne. Hvis de ikke »korrigerede sig«, ville de blive straffet.

Den gamle underfoged Peder Jørgensen optrådte i april 1688 som anklager på politimesterens vegne og begærede og fik dom over en brygger, men det er tilsyneladende den eneste gang, en af underfogderne figurerer i den rolle, som de ellers var ganske fortrolige med fra

rådstueretten og bytinget. Sager om ulovligt salg af øl, der var kasseret af vragerne som »udygtigt øl« dominerer i protokollen, og det kan ses, at underfogderne deltog i efterforskningsarbejdet, hvilket er i overensstemmelse med bryggerlaugets artikler af 26. marts 1687. Deri blev politimesteren pålagt at påtale misbrug, og underfogderne blev formanet om at være villige og flittige, når de blev anmodet om at foretage inkquisition. Hvis de ved hemmelig advarsel og korrespondance advarede de skyldige, skulle de selv betale bøden og miste deres stilling.

Den 10. januar 1688 var Rasch, men ikke Resen, tilstede på rådstuen. Der blev den dag afgjort en sag mod en vognmand, der havde fornærmet oldermændene. Han blev dømt til at række oldermændene hånden og bede om forladelse, blev formanet til at være oldermændene hørig og lydige for fremtiden og idømt en bøde på 1 rdl. Indtil den var betalt, kunne vognmanden blive i corps de garden på rådstuen. Denne praksis var meget almindelig.

14 dage efter var både Rasch og Resen mødt, og der afgjordes da en hel del sager om overtrædelser af forordninger om ølbrygning. Magistraten resolverede eller forafskedgede i hvert enkelt tilfælde på politimesterens »irettesættelse«, dvs. at magistraten dømte efter at Rasch havde forelagt anklagen. En enkelt sag anføres at være optaget til doms, men der manglede endnu et bevis. Afgørelsen blev derfor efter Raschs ønske opsat til næste tirsdag. Den lød på konfiskation af en hestemølle og 100 rdl. i bøde, altså en temmelig hård straf, men ganske i overensstemmelse med laugsartiklerne.

I 1688 mødte Rasch ofte op om tirsdagene. Han eller Gad anklagede overtrædere af politiforordningerne ved at indstævne dem og indstille til magistratens kendelse. Og magistraten kendte, sluttede, resolverede og gav afsked, kort sagt, man opførte sig, som man var vant til, når magistraten optrådte som rådstueret, blot noget mere uformelt. Tirsdagsmøderne blev altså til retsmøder, og man omtaler ofte forsamlingen som »retten«. Fra august 1688 kaldtes tirsdagene for »politidage«, en betegnelse, der også ses efter 1691 i de tilforordnedes protokol.

I januar 1688 havde Rasch forsøgt at få behandlet en sag ved kommercekollegiet, hvoraf han også var medlem. Han »stod hart« på at en guldtrækker, der var beskyldt for falsk arbejde, skulle forhøres ved

Egil Skall

kommercekollegiet, uanset at dette mente, at »her ingen siddende ret« var, og at politimesteren kunne forfølge sagen ved lands lov og ret. Rasch fik dog sin vilje, der foretoges forhør, og man voterede, om den anklagede skulle arresteres eller være på fri fod mod kaution. Under voteringen var Rasch taget til kongen for at få at vide, hvad der skulle ske med denne person. Resten af kollegiet opsatte så en memorial til kongen, uden at Rasch var til stede.²³

Afhøringer af den anklagede og vidner foregik derefter fra den 31. januar 1688 på rådhuset om tirsdagene. Det fremgår af vor protokol, at den anklagede var på fri fod mod kaution, og at han havde en forsvarer. Den 20. marts fremlagde Rasch en kongelig resolution, hvorefter denne sag skulle afgøres ved magistraten i henhold til guldsmedlaugets artiklers § 10. Rasch bebudede at ville indkalde til doms og derefter hører man ikke meget til sagen. Dommen er formentlig afsagt ved rådstueretten, hvis protokol mangler for det kommende tidsrum.

Også andre end offentlige instanser indbragte sager til afgørelse på tirsdagene, f. eks. laugene mod private og omvendt. Tirsdag den 19. februar 1689 afgjordes en klage over kobbersmedene. En kobbersmed havde overfor magistraten bevist sin dygtighed og havde fået borgerskab, men de andre kobbersmede havde dannet laug, uagtet alle laugene var blevet ophævet, og kobbersmedene ikke havde fået nye laugsartikler, og ville ikke anerkende den nye mester. Magistraten resolverede, at han skulle anses for mester, og alle de andre kobbersmede, der havde skrevet vedtægter og indført deres navne i en bog, blev straffet med hver en rigsdaler i bøde. En af dem, der særlig havde generet den nye mester, kom dog i arrest. Af bogen, hvori kobbersmedene havde skrevet, skulle de beskrevne sider udrives og resten af bogen nummereres og besegles af præsidenten. Den ældste kobbersmed skulle derefter indskrive alle svende og drenge i bogen, og anden dagen efter skulle alle kobbersmede møde på rådstuen med bogen for at blive indskrevet i den efter anciennitet, ligesom det skete ved alle de andre laug.

I 1689–91 mødte Rasch meget sjældent, og man opgav i perioder helt at holde møder. Politiarbejdet gik øjensynligt noget i stå, når han ikke var i byen eller var optaget af andre gøremål. Dels indskrænkedes antallet af sager, dels manglede der vigtige oplysninger, så sagerne ikke kunne afgøres. Der holdtes undertiden også møde på andre uge-

dage end tirsdage. Der blev truffet afgørelser, uden at Rasch var tilstede og der blev truffet afgørelser, der gik ham imod, men der var sager, der ikke kunne afgøres uden hans medvirken. Småsager blev sommetider afgjort på samme måde som den før nævnte vognmands-sag ved, at den skyldige bad om forladelse, og så blev de igen »samtlige gode venner«.

En skipper, der havde for lidt kalk i sin last, måtte den 15. maj 1688 erstatte det manglende kalk og gå to timer i den spanske kappe. Han fik altså en ærekrænkende straf ligesom en rufferske i 1691. Tre kvinder var blevet antruffet i et horehus af vægterne og af Rasch sat i arrest. Magistraten dømte den 14. maj den ene til arbejde i Børnehuset, den anden blev frigivet, men den tredje, ruffersken, skulle sættes i halsjern en time om dagen i tre dage og så ledes ud af byen.

Ukendskab til bestemmelser fritog ikke for straf. Nogle kuske, der havde vasket deres vogne i Peblingsøen, slap dog billigere 24. november 1687, da de ikke kunne have kendt forbudet herimod (Peblingsøens vand blev brugt til Københavns vandforsyning). Rodemestrene havde nemlig endnu ikke tilsagt deres husbønder til at møde på rådstuen for at høre om forbudet af 12. november. Hvorledes de fik deres heste og vogne igen, der var taget i forvaring af politimesteren, blev dog en sag mellem dem og ham.

Der er en enkelt sikker appelsag: en vognmand klagde 28. februar 1688 over politimesterens »eksekution for et altfor ulovligt havremål«. Sagen blev udsat til politimesteren kom, men ses aldrig afgjort. Det kan desværre ikke altid konstateres, hvem der er den anklagende part, så der kan godt have været flere anker over Raschs »eksekutioner«.

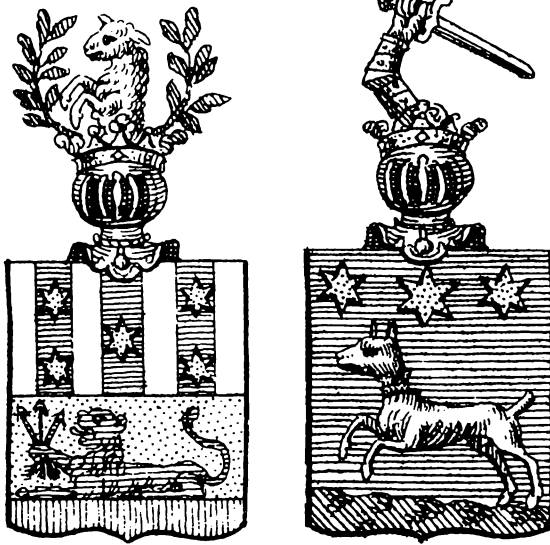
Man ser altså, at magistraten, efter at Rasch fik den alvorlige irettesættelse i 1687, gjorde tirsdagene til retsdage for politisager, »politidage«, hvorved faktisk en *politiret*²⁴ opstod som en afdeling under rådstueretten (en enkelt sag blev dog afgjort af kommercekollegiet i 1688) og at man fortsatte dermed, så godt det lod sig gøre, til 1691. Efterforskning (inkquisition) og anklagevirksomhed hørte i denne periode under Rasch, ligesom han uden tvivl selv fortsat har foretaget »eksekutioner«, som ikke er nået frem til rådstuen. Vi ser, at magistraten i visse tilfælde modererede straffene, således som Rasch ønskede det.

Slutning

Kongemagten havde forsøgt at bedre landets tilstand ved politiforordninger og ved at indføre en særlig instans – politimesteren – der skulle påse overholdelsen af dem, ligesom det formentlig uden større held havde været prøvet i København siden 1658 ved hjælp af underfogder. Foruden manglende personlige egenskaber hos underfoged Peder Jørgensen og hans senere kolleger kan den besværlige rettergang have været en hemsko. Politimester Rasch fik derfor bemyndigelse til uden videre at kræve de bøder, der var fastsat i forordningerne. Da man ikke havde tilstrækkelig med erfaringer at bygge på, måtte Raschs instruks holdes i upræcise vendinger, og man lod den hidtidige ordning delvis fortsætte ved at befale magistraten, underfogderne og byens betjente at hjælpe ham.

Rasch karakteriseres som energisk, men hensynsløs, havesyg og despotisk, dog må han have været en trofast tjener for den unge enevælde, for han fik mange offentlige hverv. Da han havde så mange gøremål, gjaldt det for ham om, at tingene blev afgjort her og nu. Den 12. juni 1684 forebragte han en lang række sager for magistraten og fandt, at der måtte gøres noget straks for at få gadebelysningen op at stå. Derved opnåede han, som altid når man klager over noget, at få sagen helt overdraget, ikke kun lygtevæsenet, men også det dermed forbundne vægtervæsen (vægterne skulle passe på lygterne; lyset og afpatruljering om natten skulle hindre kriminalitet). Rasch havde i forvejen tilsynet med begge dele. Han blev derpå borgmester i efteråret 1684.

Så langt det kan konstateres i den bevarede rådstueprotokol 1683–85 (til juli 1685) mødte Rasch derefter op en eller to gange om ugen i magistraten, når den holdt almindelige rådstuemøder og rådstueret. Herved kom Rasch ind i et kollegium, der lededes af Peder Resen. Denne var videnskabsmand, han havde studeret i Leiden, Paris, Spanien og Italien. I Padua tog han i 1653 doktorgraden, kom hjem og fik professorater i etik og jura ved Københavns universitet. Resen menes at have været den første, som docerede dansk ret. Han blev borgmester og i 1672 præsident, altså magistratens førstemand.²⁵ Resen havde også været medlem af en af de kommissioner, der udarbejdede Danske Lov.

Resen

Rasch

Resens og Raschs adelsvåben fra 1680. Bemærk hjelmmerkerne: Resens lam med palme-grene og Raschs harniskklædte arm med sværd.

Resen, der var kendt for sit blide og forsonlige sind, har sandsynligvis henvendt sig utallige gange til Rasch, før han indgav klagen over ham i foråret 1687. Selve klagen er ikke bevaret, kun resultatet, befalingen til Rasch af 7. august 1687, men man kan deraf se, hvad politimesteren har gjort. Han skulle indføre god skik og orden – politi – uden rettergang, men det var en umulighed, for der kunne ikke i forordningerne for alle overtrædelser sættes rimelige bøder, som Rasch kunne opkræve. Han har derfor i visse tilfælde uden tvivl gjort, hvad han ikke måtte, nemlig modereret straffene – og altså holdt ret i sit eget hus. Da politimesteren var undtaget fra den kontrol, der lå i en normal rettergangsproces, var det selvfølgelig fristende for ham og hans folk at misbruge deres stillinger til at forøge deres egne indtægter. Rasch havde også udvidet sin virksomhed til at omfatte justits-sager (gæld, husleje, slagsmål, tyveri og hor), der naturligvis også kan

siges at høre med til opsynet med, at god skik og orden blev opretholdt.

Desværre var Resen så retskaffen, at han ikke i referatet af sin samtale med Rasch i efteråret 1687 ville komme ind på, hvad Raschs mening om ham var, men at der har bestået et modsætningsforhold, er klart. Det var to vidt forskellige personligheder, der stod overfor hinanden. I Hans Hansen Nansens tid som præsident kom det tilsyneladende ikke til sammenstød med politimesteren. Nansen var søn af den berømte Hans Nansen, der havde været en af hovedmændene ved indførelsen af det arvelige kongedømme. Hans Hansen Nansen havde, da han i juni 1688 fik at vide, at kongen ville udnævne ham til præsident, først undslået sig med at det var en meget besværlig stilling, især da byen var i stor gæld.²⁶ Han var handelsmand og ikke retslærd og hans mening om og indflydelse på retsvæsen formentlig tilsvarende ringe.

Hvorledes det kom i stand, at de tilforordnede trådte i magistratens sted, vides der til dato intet om. Årsagen må have været, at man ville have renere linier, så f.eks. ikke to politikorps – underfogderne og Raschs egne folk – arbejdede parallelt. Samtidig befriede man magistraten for dens af omstændighederne påtvungne arbejde som politiret, der på grund af Raschs hyppige fravær ikke fungerede ideelt. Nu havde man i hvert fald så mange erfaringer, at politimesteren kunne få en ny omfattende instruks den 5. september 1691. Kommercekollegiet indstillede sin virksomhed samme år, tilsyneladende uden at det officielt blev ophævet.

Rasch var politimester for hele Danmark lige til sin død. I 1701 skete der dog den ændring, at polititilsynet i købstæderne og på landet blev overladt til by-, herreds- og birkefogder, der flittigt skulle korrespondere med Rasch. Han måtte således fortsat være til rådighed for hele landet, men fik den senere politimester Johan Bartram Ernst til medhjælp. Rasch, der i 1701 var 62 år, var blevet svagelig og opholdt sig meget på sin hovedgård ved Nyborg, Raschenberg (senere Juelsberg). Han døde der i 1705.²⁷

HENVISNINGER OG NOTER

1. Protokollen er nu overført til Københavns magistrat, rådstueskriveren.
2. C. Molbech, *Dansk Ordbog*, 2. del (1859); *Ordbog over det danske Sprog*, 16. bd. (1936).
3. *Historisk Tidsskrift*, bd. 82 (1982), s. 1–26, Henrik Stevnsborg, »Samfundets« og »statens« strafferetspleje; s. 27–56, Henning Koch, *Politimyndighedens oprindelse (1681–1684)*.
4. I fortalen til *Danske lov*, der udkom 23. juni 1683, bebudedes en bog, kaldet »politiorning«, måske det samme som en samling forordninger angående politi, udgivet 1686. Et eksemplar, solgt fra den senere rådstueskriver Anthoni Raffe dødsbo, findes på Det kongelige bibliotek, jfr. Henning Koch, *anf. arb.* s. 32. Et lignende eksemplar findes på Københavns rådhusbibliotek, 8°, trykt hos Bockenhofers. Jfr. Oluf Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, 5. del (1889), s. 466.
5. Oluf Nielsen, 5. del, s. 484.
6. Instruksen er gengivet efter en afskrift i Det kongelige bibliotek. Om Raschs spørgsmål og kongens svar, se Koch, *anf. arb.* s. 35–39.
7. Ordet betjent, der stammer fra tysk *Bedienter* (perfektum participium af *bedienen*, *betjene*) betegnede en større kreds af ansatte end i dag, jfr. *Ordbog over det danske Sprog*.
8. *Kjøbenhavns Diplomatarium* ved Oluf Nielsen, VII (1886), s. 173. I fl. *Danske lov* 3–4–5 var borgmestre og rådmænd ansvarlige for god skik og politi.
9. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, VII, s. 188–90 samt afskrevet i protokollen.
10. Protokollen er skadet af vand og råd, der vanskeliggør tydingen af navnlig de forreste blade. Raschs instruks af 23. juni 1683 er indført allerforrest. Her mangler halvdelen af bladene.
11. Div. dok. no. 32, stadsarkivet, hvorved Rasch overtog lygternes og nattevægternes »særdeles inspektion og eksekution«.
12. Kalveboderne var den almindelige betegnelse for Frederiksholm, der opstod ude i vandet ved regulering af Vestervold. Området var på den tid ved at blive opfyldt og bebygget. Stadsbygmester var Christoffer Gros, jfr. *Kjøbenhavns Diplomatarium* VII, s. 86–87.
13. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, VII, s. 354–65.
14. Protokollen blev efter *Danske kancelis ordre* af 2. november 1776 modtaget i rådstuearkivet (stadsarkivet) sammen med resten af *Politi- og kommercekollegiernes* arkiver. De tilforordnede protokol standser brat i 1697 med en mængde ubeskrevne blade.
15. Byfogdens og underfogdernes instruks er afskrevet i Peder Resens håndskrift om *Københavns rådstue* osv. hhv. s. 353 og 400ff i stadsarkivet (bøger no. 9).
16. Senere kunne det forekomme, at underfogderne blev generet. Sejer Eriksen beklagede sig den 20. februar 1684 over at en mand, som han havde bedt om at hugge sin rendesten op for is, havde slået vinduer ind i hans hus og bl. a. skældt ham ud for »rendestens-

Egil Skall

- snager«. Rådstueprotokol 1683–85, stadsarkivet.
17. Generalfiskalen var rigets øverste anklager.
  18. Stadens vagtmester, jfr. reskript af 11. juli 1682 samt Oluf Nielsen, anf. arb., 5. del, s. 464. Retssagen var den store sag mod snedker Johan Stenbuck, jfr. sammesteds s. 282.
  19. Københavns Diplomatarium, VII, s. 198–99.
  20. Politikammeret må være det sted, hvor Jacob Gad m. fl. holdt til. Politikammeret var senere på rådhuset, men i 1690 kan det have været i Raschs hjem eller andetsteds i byen. Jfr. magistratens kopibog 23. dec. 1691, svar til kongen på politimesterens krav om »kammerser« til politibetjente på rådhuset, hvor rodemestrene mødtes. Magistraten foreslog, at rådstuearkivet kunne bruges i stedet.
  21. Politikommissionens kopibog 1681–84, s. 355–60, jfr. Stevnsborg, anf. arb. s. 17 og Koch, anf. arb. s. 43.
  22. De tilforordnedes supplik af 12. januar 1692 om moderation af bøder for udkænkning i kirketiden. Mange øltappere var så fattige, at de fik den første tønde øl på kredit og kunne slet ikke betale bøderne.
  23. Kommercekollegiets resolutionsprotokol 1688, fol. 164 ff., jfr. Koch, anf. arb. s. 44.
  24. En politiret blev først officielt oprettet ved forordning af 22. okt. 1701. Den mødtes på rådhuset om tirsdagen.
  25. Oluf Nielsen, anf. arb., 5. del, s. 416–20.
  26. Oluf Nielsen, anf. arb., 5. del, s. 420–21.
  27. Oluf Nielsen, anf. arb., 5. del, s. 484–87 samt dennes biografi i Personalhistorisk Tidsskrift I (1880), s. 278–90.

Boligforhold og befolkningsstruktur i København o. 1800

Af Richard Willerslev

Ved folketællingen 1801 registreredes i København 101.000 indbyggere. Det kan ikke være meget forkert, at disse godt 100.000 personer fordelte sig med 87–88.000 i private og 13–14.000 i statslige og andre offentlige bygninger. Til denne sidste gruppe hørte den del af hof-etaten, som havde domicil på slottene og dertil hørende bygninger samt gesandtskaberne. Det drejede sig om i alt ca. 1.000 individer. Dertil kom den del af militæretaten, som var stationeret i kaserner og andre offentlige bygninger – der var her tale om ca. 4.000 mand. Til samme gruppe hørte også hele befolkningen i Nyboder, som med sine næsten 7.000 indbyggere dannede en klart afgrænset statslig sektor, et mikrokosmos i staden befolket af orlogsmatros og håndværkere med familier. De tegnede sig for næsten syv procent af hovedstadens folke-mængde. Når man yderligere tager i betragtning, at en del mennesker var domicileret i hospitaler, fattighuse, fængsler o.l. kan det næppe fejle, at befolkningen i den private boligmasse talte 87.000–88.000 personer. Det er denne gruppe, som er genstand for nærværende undersøgelse.

Formålet er at redegøre for boligforholdene i den private boligmasse og kombinere denne redegørelse med en oversigt over visse hovedtræk i befolkningsstrukturen o. 1800. I denne den første af to artikler er sigtet at fremdrage hovedtræk af befolkningsstrukturen og boligforholdene. Det skal tilføjes, at selv om de data vedrørende forholdene omkring 1800 der her fremlægges, i sig selv sandsynligvis har en vis interesse, er det på den anden side klart, at de får større interesse og større værdi såfremt de betragtes i et historisk perspektiv. At anstille sammenligninger med tiden før 1800 er der imidlertid kun få muligheder for og kun for befolkningsstrukturen, ikke for boligforholdene. For tiden efter 1800 er disse imidlertid godt belyst, men først fra omkring 1880, hvor den københavnske boligstatistik blev publice-

ret. Denne er i en række tilfælde benyttet til at – om man så kan sige – profilere situationen o. 1800 samt fremdrage visse hovedudviklingslinier.

De benyttede hovedkilder er foruden folketællingen 1801 brandtaksationerne o. 1800 samt opmålingsprotokollerne vedrørende bygningsafgiften 1802 og følgende år. At gennemgå og registrere dette vældige og i mange tilfælde svært håndterlige materiale ligger uden for mulighedernes grænse, med mindre man råder over en stab af kyndige medarbejdere, som kan hellige sig arbejdet over en årrække. Den følgende undersøgelse har en snævrere basis, nemlig et systematisk udvalg, hvor udvalgsenheden er beboelseshusene på hvert tyvende matrikelnummer. De relevante oplysninger om disse boliger, som kan uddrages af brandtaksationerne og opmålingsprotokollerne, er derefter for hver enkelt ejendom suppleret med data vedrørende beboerne på grundlag af folketællingen 1801. Det skal tilføjes, at udvælgelsesprincippet: hvert tyvende matrikelnummer ikke sjældent måtte brydes, som regel fordi det viste sig umuligt at finde frem til den pågældende ejendoms brandtaksation o. år 1800. Dette var hyppigt tilfældet for de ejendomme, som blev ødelagt ved bombardementet 1807. Her har jeg tilfældigt udvalgt andre ejendomme, for hvilke brandtaksationer forefandtes.¹

Alt i alt har jeg registreret 165 ejendomme eller rettere matrikelnumre med de der forefundne beboelseshuse. Disse 165 ejendomme udgjorde en tyvendedel af samtlige private ejendomme i staden og beboertallet var lidt over 4.400 personer. Der er grund til at understrege, at disse 4.400 beboere næsten nøjagtig svarer til 5 pct. af samtlige indbyggere i den private boligmasse, der som nævnt talte 87–88.000. At der i en tyvendedel af ejendommene boede en tyvendedel af indbyggerne taler i sig selv for, at de 165 ejendomme udgør et repræsentativt udsnit. Men det er givet, at repræsentativiteten er større for beboertallet end for ejendommene. For beboerne er der ved et sikkerhedsniveau på 95 pct. tale om en præcisionsgrad på $\pm 1,4$ pct., hvorimod præcisionsgraden for ejendommene ligger på $\pm 7,4$ pct.

Der kan indledningsvis være grund til at anføre, at København i året 1801 fremstod som helt genopbygget efter den store ildebrand i 1795, som efterlod en fjerdedel af stadens bygninger som brandtomter. Byen var genopbygget, men næppe overbebygget, idet der inden-

Kopperstik af Friedrich fra umiddelbart efter branden 1795 viser det værst hærgede område indenfor Vesterport. Genopbygningen skete på ganske få år. Bymuseet.

Boligforhold og befolkningsstruktur o. 1800

for fæstningens volde stadig var plads til udvidelser. Beboelsesforholdene, således som de skildres i det følgende, kan derfor antages at være »normale«. Normal er et relativt begreb, og udtrykket normal tør nok anvendes om boligsituationen i København i 1801, hvis man sammenligner den med de nærmeste år efter branden 1795, der stod i genopbygningens tegn eller med de nærmeste tiår efter bombardementet i 1807, hvor genopbygningen strakte sig over en snes år. Ligeledes er udtrykket normal berettiget, hvis man sammenligner med perioden 1840–1860, hvor der som følge af en stigende tilvandring var tale om en nødtvungen sammenstuvning af befolkningen. Trykket lettede først efter 1860, hvor byggeriet på de frigivne arealer på Vester-, Nørre- og Østerbro samt i voldkvartererne for alvor aflastede den gamle by.²

Ovenfor er flere gange anvendt udtrykket ejendom, og det turde derfor være på tide nærmere at definere, hvad der forstås ved begrebet i denne sammenhæng. Ved ejendom forstås her det eller de beboelseshuse, der forefandt på hvert enkelt matrikelnummer. Som oftest var der tale om flere beboelseshuse. De registrerede 165 ejendomme bestod således af 170 forhuse – enkelte ejendomme havde to forhuse – 92 sidehuse og 72 baghuse. Som regel var der selvstændige lejligheder i hver af disse huse, men der findes flere eksempler på, at en lejlighed lagde beslag på arealet såvel i forhus som sidehus og i visse tilfælde tilmed baghuset eller tværhuset.

Den dominerende husstørrelse var tre-etages huse (stue samt første og anden sal med eller uden kælder). Næsten præcis halvdelen af samtlige bolighuse tilhørte denne kategori. Små 30 pct. var på under tre etager og godt en femtedel på fire eller fem etager. Ejendommene var målt med beboertal gennemgående små, som det fremgår af nedenstående oversigt.

Det gennemsnitlige antal beboere pr. ejendom lå på mellem 26 og 27, men som det fremgår af oversigten havde hele 40 pct. af ejendommene mindre end 20, halvdelen mellem 20 og 49 og kun ca. 10 pct. over 50 beboere. Dog i denne sidste gruppe havde godt en fjerdedel af stadens indbyggere deres hjem. Ejendomme med over 100 beboere forekom, men i mit materiale kun i to tilfælde. Her boede lidt over 5 pct. af de registrerede. Det er i denne forbindelse af betydelig interesse at kon-

Tabel 1

Ejendommenes og beboernes relative fordeling

			Antal ejendomme pct.	Samlede beboertal pct.
Ejendomme med under 10	beboere		10,3	2,5
-	-	10-19	29,7	16,8
-	-	20-29	30,3	27,7
-	-	30-39	15,0	19,2
-	-	40-49	5,0	7,6
-	-	50 og derover	9,7	26,2
I alt			100,0	100,0

statere, at der i hele byen fandtes 30 private ejendomme med over 100 personer, i alt 3.313. Denne type ejendomme udgjorde ca. 1 pct. af samtlige og husede 3-4 pct. af befolkningen.³

Dette bebyggelsesmønster ændredes radikalt navnlig efter midten af 1800-tallet, da voldkvartererne samt broerne (Vester-, Øster- og Nørrebro) blev frigivet til bebyggelse. Medens knap 10 pct. af ejendommene i 1801 havde et beboertal på 50 og derover med hjemsted for 26 pct. af byens befolkning var forholdet i 1880 det, at ejendomme med over 100 personer udgjorde 8 pct. af samtlige ejendomme, men med hjemsted for hele 28 pct. af stadens indbyggere.⁴ Det er vanskeligt med et par enkelte tal at give et mere dækkende udtryk for de fundamentale ændringer i beboelses- og bebyggelsesmønsteret, som fandt sted efter 1850.

Et andet væsentligt middel til at måle ændringer i beboelsesmønsteret mellem 1800 og 1880 afgiver husstandens størrelse. Ved husstand forstår man i hvert fald til omkring 1960 hele det antal personer, som beboede en lejlighed lejet af værten (eller beboet af ejeren).⁵ Husstanden omfatter altså foruden familien også logerende og tyende samt medhjælpere af anden art – som f. eks. svende og lærlinge. Den gennemsnitlige husstand for de 980 lejere i 1801 var på 4,5 personer, i 1885 var den – fra regnet Nyboder – på 4,2 personer. At dømme efter disse gennemsnitstal havde der således ikke fundet gennemgribende ændringer sted i de mellemliggende 80 år. Men slutningen er forha-

stet, hvilket tydeligt viser sig såfremt man opdeler husstanden på forskellige størrelsesgrupper, jvf. tabel 2.

Tabel 2

Husstandenes størrelse 1801 og 1880 (pct.)

	1801 pct.	1880 pct.
1 person	4,4	7,6
2-4 personer	55,8	57,2
5-7 -	28,7	27,6
over 7 personer	11,1	7,6
I alt	100,0	100,0
	personer	personer
Husstandenes gennemsnitsstørrelse	4,5	4,2

Kilde for 1880: Tabelværk til Kbh's Statistik nr. 6 s. XXI.

For husstande på mellem 2 og 4 samt 5 og 7 personer fandt der ingen større relative ændringer sted mellem 1801 og 1880, men for en-persons husstande og de større husstande med over syv personer var forskydningerne nok så radikale, idet en-persons husstande forøgedes med to tredjedele og de store reduceredes med en tredjedel. Hvad er forklaringen på denne bemærkelsesværdige udvikling? Der kan være grund til indledningsvis at pointere, at de relativt få en-persons husstande i 1801 er så meget mere bemærkelsesværdige, som der i forhold til 1880 fandtes et langt større antal ugifte personer.⁶ Når antallet af disse husstande på trods heraf er langt talrigere i 1880 end i 1801 kan forklaringen næppe være anden end, at der i 1880 var tale om et større udbud af små lejligheder, som enkeltpersoner så sig i stand til at betale for. Det større udbud i 1880 må sandsynligvis ses i lyset af den meget store byggeaktivitet uden for stadens volde, som fandt sted fra århundredets midte. Muligheden for som enlig at få egen lejlighed var efter disse tal at dømme langt bedre i 1880 end 80 år tidligere og dette på trods af, at boligsituationen i 1801 kunne betegnes som »normal«. At

dette – den bedre boligsituation i 1880 – var en kendsgerning, vil der i det følgende blive givet adskillige eksempler på.

Den hyppige forekomst af store husstande – husstande med over 7 personer – i 1801, kan teoretisk tænkes at bero på, at storfamilier, dvs. tre-generations-familier endnu eksisterede i København. Dette var imidlertid ikke tilfældet. Det var ganske sjældent, at der i en lejlighed boede en familie, som talte mere end to generationer: forældre med børn. Af de registrerede 980 husstande var der kun 34, der havde slægtninge boende, hyppigt lejerens eller hans kones moder. Alt i alt drejede det sig om 40 personer, altså et helt uanseligt tal.

Forklaringen på de forholdsvis mange store husstande i 1801 skyldes dels, at mange familier havde logerende og tjenestefolk, dels at ikke helt få håndværksmestre praktiserede det såkaldte kost-logi-system, hvorefter medhjælpere – navnlig svende og lærlinge – boede hos mesteren og her fik deres kost. Der vil senere være lejlighed til nærmere at belyse forekomsten af kost-logi-systemet. Her skal der først redegøres for antallet af logerende og tjenestefolk.

Antallet af logerende var i 1801 påfaldende stort. Inkluderet de få slægtninge, af hvilke sandsynligvis en del har bidraget til huslejen, var der tale om 514 eller hele 11,6 pct. af befolkningen. Mellem en fjerdedel og en tredjedel – helt nøjagtig 28 pct. – af husstandene havde logerende. Til sammenligning kan anføres, at i 1880 var andelen kun 12 pct. Imidlertid forøgedes antallet af logerende ifølge den officielle boligstatistik ganske drastisk mellem 1880 og 1885 og androg sidstnævnte år 20 pct.⁷ Der er nok grund til at stille sig noget skeptisk til disse sidste tal. En forøgelse af de logerendes tal på ca. 70 pct. i løbet af kun fem år lyder ikke helt sandsynlig. Det er imidlertid ikke uden interesse i denne forbindelse at notere sig M. Rubins – den ansvarshavende redaktørs – kommentar. Han tilskriver den stærke vækst »en kendelig forringelse af den økonomiske evne«. At der også omkring år 1800 var tale om en direkte forbindelse mellem »den økonomiske evne« og antal logerende kan der ikke herske tvivl om. Det er således næppe noget tilfælde, at antal logerende i relation til befolkningen var relativt stort i St. Annæ Vester kvarter og på Christianshavn, nemlig henholdsvis 13 og 14 pct. Og netop i disse to kvarterer var arbejderbefolkningen – hvorved her forstås håndværkssvende og ufaglærte – meget talrigt repræsenteret. Med deres husstand tegnede de sig for

henholdsvis 29 og 43 pct. af kvarterets indbyggere. At antallet af logerende direkte var afhængig af indkomstmulighederne understreges utvetydigt af følgende oversigt, som angiver de logerendes andel i husstanden for forskellige samfundsgrupper.⁸

Tabel 3

De logerendes andel af husstanden i forskellige samfundsgrupper 1801

	pct.
Mestre og fabrikanter	7
Handlende	20
Håndværkssvende	15
Ufaglærte og arbejdsmænd	14
Enker	19
Militær og søetaten	25
Embedsmænd og højere bestillingsmænd	10

De tre grupper, der udmærkede sig ved i særlig grad at have logerende boende var handlende, enker og militær- og søetatens folk. Blandt disse indtager de handlende en særstilling, idet der ikke er grund til at antage, at de i gennemsnit var særlig dårligt stillet så meget desmere som denne samfundsgruppe også omfattede handlende en gros. Forklaringen på det store antal logerende er i hvert fald delvis den, at udlejning af rum til logerende ikke sjældent var led i deres erhverv. Det gælder i særlig grad høkere og købmænd samt værthusholdere.⁹ Hvor det drejer sig om enkers samt militær- og søetatens husstande – de sidstnævnte var helt domineret af soldater og orlogsmatroses – er der ingen tvivl om, at vi her står overfor de to formentlig dårligst stillede samfundsgrupper i datidens København. Soldater og matroses var i vid udstrækning proletariseret.¹⁰ Med hensyn til enkerne fandtes der ganske vist ikke så få velhavende enker, men langt størsteparten var fattigfolk som ernæredes gennem fattigvæsenet eller ved syning, spind, gadefejning m. m. Ifølge oversigten var logisystemet lidt mere udbredt blandt håndværkssvende end blandt ufaglærte, men forskellen er minimal og skyldes formodentlig tilfældigheder, idet der ingen

Boligforhold og befolkningsstruktur o. 1800

grund er til at antage, at de ufaglærte skulle være bedre stillet end svendene. Tværtimod.

Det er ikke uden interesse at notere, hvad det var for samfundsgrupper, der måtte tage til takke med den formodentlig lidet misundelsesværdige stilling som logerende.

Tabel 4

De logerendes erhverv og stand

	Antal
Militær- og søetaten	100
Svende	82
Enker	69
Andre kvinder	61
Studenter	50
Ufaglærte, arbejdsmænd	47
Andre	105
	514

Blandt de logerendes store skare vejede soldater og orlogsmatrosertungt til, for så vidt som de udgjorde en femtedel af samtlige. Den næststørste gruppe var svende efterfulgt af enker og andre kvinder. Studerende og skoleelever udgjorde en tiendedel og næsten samme antal gjaldt ufaglærte og arbejdsmænd.

De fleste logerende var ikke uventet enkeltpersoner, men det forekom ikke helt sjældent, at et ægtepar – til tider med børn – måtte tage til takke med et logiværelse.¹¹

Det store antal logerende er et karakteristisk – og overraskende træk ved boligsituationen o. 1800. Karakteristisk – men ikke overraskende – er den hyppige forekomst af tjenestefolk. I antal talte de næsten lige så mange personer som de logerende – 476 mod 514 logerende – og tegnede sig dermed for næsten 11 pct. af stadens befolkning. Gruppen kan opdeles i tre kategorier: tjenestepiger, tjenere og tjenestekarle, alle med domicil i arbejdsgiverens husstand. Opdelt i disse tre grupper var antallet følgende:

Tabel 5

Hustyende, opdelt i grupper

Tjenestepiger	Tjenere	Tjenestekarle ¹	I alt
383	25	68	476

1. Karle i brændevinsbrænderier, ølbryggerier, gårdskarle, kuske o. a.

Det er en gammel erfaring, at det volder vanskeligheder at skelne mellem medhjælpere og tyende til personlig tjeneste. Det fremgår klart af

Man fornemmer tydeligt kunstnerens indignation over en husvært, der tager en ikke for hjertelig afsked med sine hidtidige lejere, en fattig 3-generationsfamilie. Den nye lejer, en borgermadamme med moppe, vil nok være anderledes punktlig med at betale huslejen. Maleri af Marstrand på Nivågård.

Boligforhold og befolkningsstruktur o. 1800

noten til tabel 5, at en væsentlig del af tjenestekarlene – navnlig karlene i brændevinsbrænderier og ølbryggerier – snarere må betragtes som medhjælpere end som egentlig tyende. I det følgende vil jeg lade denne gruppe ude af betragtning og kun beskæftige mig med tjenere og navnlig tjenestepiger, som helt eller aldeles overvejende må antages at have været til personlig tjeneste.

Alt i alt havde 31 pct. af samtlige husstande tjenestepiger eller tjenere. Af disse var der kun et par enkelte, der udelukkende havde tjenere. Antallet af tjenestepiger pr. husstand varierede, men det store flertal – nemlig 245 eller 80 pct. – havde kun en tjenestepige, 37 havde to og kun 20 havde tre eller flere.

Sandsynligheden taler for, at forekomsten af tjenestepiger var et lige så udbredt fænomen i 1787 som i 1801.¹² Men hvorledes var forholdet i tiden herefter? En sammenstilling af de ovenfor givne tal med senere opgivelser støder som nævnt på den vanskelighed, at medhjælpere og tyende ikke holdes skarpt adskilt. Men i folketællingen for 1855 findes en opgørelse over antallet af kvindeligt tyende »der antages at være til personlig tjeneste«. I nedenstående oversigt er disse oplysninger sammenstillet med tal for det kvindelige tyende i 1880.

Tabel 6

Tjenestepiger (kvindeligt tyende i 1880) i pct. af befolkningen 1801, 1855 og 1880

	Antal	Pct. af befolkningen
1801	383	8,7
1855	10.870	7,6
1880	14.425	6,1

Tilsyneladende var der tale om en ikke helt ringe reduktion i procent tjenestepiger mellem 1801 og 1855, men tilbagegangen accelererede mellem 1855 og 1880 og var sandsynligvis endnu større end tabellens

Richard Willerslev

Tjenestepigernes hårdeste arbejde, at hente vand ved en offentlig vandpost, mildnedes noget af at det var her, der udveksledes nyheder. Udsnit af tegning af Knud Gamborg

tal giver udtryk for, idet »kvindeligt tyende« i 1880 er et mere omfattende begreb end tjenestepiger i 1855. Et andet udtryk for tilbagegangen i tjenestepigernes tal fremgår af, at overfor de 31 pct. af husholdningerne der holdt tjenestepiger i 1801 stod i 1880 (og 1885) kun 19 pct., der holdt kvindeligt tyende.¹³

Hvad er forklaringen på den markante nedgang i antal tjenestepiger, som efter de ovenfor givne data navnlig fandt sted i tiden efter 1855? Der er givetvis tale om et samspil mellem flere faktorer. Det er nærliggende at tænke sig, at en medvirkende grund til nedgangen skulle findes i lønudviklingen for tjenestepiger, at deres løn steg relativt stærkere end andre samfundsgruppers. Dette er imidlertid næppe tilfældet. Tilvandringen til København var efter 1855 meget betydelig og det kvindelige element var dominerende blandt indvandrerne. Dette må have virket løntrykkende for så vidt som tyendegerningen var det klassiske erhverv for de unge tilvandrede piger.¹⁴ Derimod har det givetvis spillet en rolle, at der fandt en vis forskydning sted mellem samfundsgrupperne, idet arbejderklassen taget i bred forstand vejede stadig tungere til. I denne relativt forøgede samfundsgruppe var det af økonomiske grunde udelukket at beskæftige tyende. Dernæst har det stigende udbud i konsumvaresektoren bidraget til at mindske behovet for tjenestepiger. Og det har formodentlig ikke været uden betydning for denne udvikling, at der fra midten af århundredet etableredes rindende vand i gårdene og i køkkenerne. Det sidste i første række hos de mere velhavende, hvis tjenestepiger hidtil havde været pålagt det tunge, men nødvendige arbejde at bringe vand op til køkkenerne.¹⁵

Muligheden for at holde tjenestefolk var i 1801 så vel som senere forbeholdt de mere velstillede. Men sondringen mellem husstande med og husstande uden tyende i 1801 kan siges at være af særlig vigtighed, fordi tjenestetyendet på dette tidspunkt er så at sige det eneste kriterium, vi har for at inddele befolkningen i overklasse/middelstand på den ene side og underklasse på den anden side. Da antallet af logerende var særlig stort blandt de mindre velstillede befolkningslag skulle man derfor på forhånd forvente, at antallet af tjenestefolk for de forskellige samfundsgrupper var omvendt proportionalt med antallet af logerende. I hvilken grad dette var tilfældet er illustreret i tabel 7.

Tabel 7

Tjenestepigers og logerendes andel af husstanden i forskellige samfundsgupper

	Tjenestepiger pct.	Logerende pct.
Mestre og fabrikanter	16	7
Handlende	15	20
Håndværkssvende	2	15
Ufaglærte og arbejdsmænd	2	14
Embedsmænd og højere bestillingsmænd	31	10
Enker	12	19
Militær- og søetaten	5	25

Stort set bekræftes formodningen om den omvendte proportionalitet af de her fremlagte data. Helt klart fremtræder dette, når man betragter grupperne mestre samt embeds- og bestillingsmænd i højere stilling. Det var indtægtsgrupper, der i indkomst lå langt over gennemsnittet, og de var da også kendetegnet ved et stort tyendehold og forholdsvis få logerende. Ikke mindre klart bekræftes formodningen for de lavere indtægtsgrupper: håndværkssvende, ufaglærte og arbejdsmænd samt forsvarrets og søetatens folk. De var alle karakteriseret ved få tjenestefolk og mange logerende. For to grupper er den omvendte proportionalitet mindre klar. Det drejer sig om enker og handelsfolk. De handlende må som tidligere nævnt formodes i snit at have haft indtægter over det gennemsnitlige. Når et forholdsvis stort antal tjenestefolk ikke modsvares af forholdsvis få logerende er forklaringen formodentlig den tidligere nævnte, at ikke få i denne gruppe havde udlejning til logerende som erhverv. Heller ikke for enkerne er der en klar sammenhæng mellem få tjenestefolk og mange logerende, skønt denne samfundsgruppe som helhed kan henregnes til de økonomisk underprivilegerede. Men som tidligere nævnt var enkerne en heterogen gruppe, idet ikke helt få havde formue eller større pensionsindtægter.

Det er velkendt, at en rubricering af folketællingsmaterialet efter er-

hverv, konfronterer forskeren med mange og ofte uløselige problemer, og jo mere detaljeret rubriceringen søges gennemført, jo større bliver problemerne. Det klassiske eksempel er, om en person, som på folketællingslisterne anføres som skomager, skal rubriceres som mester eller som svend. I foreliggende tilfælde har dette problem ikke voldt større vanskeligheder. De sjældne gange det er forekommet, er vedkommende blevet rubriceret som mester i de tilfælde, han holdt tjenestefolk, ellers som svend. Der var imidlertid andre problemer, som kun kunne løses på grundlag af et mere eller mindre tilfældigt skøn, og sammenfattende kan siges, at jo mere jeg arbejdede på at opstille en detaljeret erhvervsstatistik, jo mere sænkedes ambitionsniveauet. Det ville således – for at anføre et par eksempler – være af stor interesse at inddele de handlende i to grupper: detailhandlere og en gros handlende. Forsøget blev opgivet, for hvor skulle man placere en købmand eller en handelsmand. Samtlige handlende er derfor i nedenstående oversigt anbragt i en og samme rubrik. En lignende vanskelighed viste sig ved at skelne mellem offentligt og privat ansatte. Hvad med en sekretær eller en fuldmægtig? Var de offentligt eller privat ansat? Vanskelighederne blev naturligvis endnu større, hvis man søgte at skelne mellem bestillingsmænd i underordnede stillinger og embedsmænd samt bestillingsmænd af højere status. Denne inddeling er omend under megen betænkelighed søgt gennemført i tabel 8. Af noterne til tabellen fremgår det, at rubriceringen ofte hviler på et skøn.

Der kan indledningsvis være grund til at understrege, at de relative tal kun vedrører befolkningen i den private boligmasse og følgelig ikke har gyldighed for stadens samlede befolkning på 101.000 indbyggere.

Det er bemærkelsesværdigt, at en forholdsvis lille gruppe af mestre og fabrikanter med samt deres husstand satte et markant præg på stadens befolkning. De 156 mestre og fabrikanter talte i alt kun 3,5 pct. af hele populationen. Men de havde ca. 16 pct. af samtlige lejligheder; med deres husstand, som foruden familie, logerende og tjenestefolk også omfattede hos dem boende svende, lærlinge og andre medhjælpere, tegnede de sig for over en femtedel – nøjagtigt 22 pct. – af stadens befolkning i den private boligmasse. De handlende med husstand talte ca. 16 pct. og de to grupper tilsammen, altså de erhvervsdrivende, udgjorde ialt 38 pct. Den tredjestørste gruppe taget efter

Tabel 8

Erhvervsfordeling. Familieoverhoveder med husstande i selvstændige lejligheder 1801

Familieoverhoveds erhverv	Antal husstande	Pct. af samtlige husstande	Antal personer i husstande	Pct. af befolkningen
Mestre og fabrikanter . . .	156	15,9	969	21,9
Handlende ¹ en gros og detail	123	12,6	696	15,8
Håndværkssvende	154	15,7	611	13,8
Ufaglærte og arbejdsmænd	113	11,5	466	10,6
Militær- og søetaten	60	6,1	267	6,0
Søfolk	24	2,5	89	2,0
Lærere, instruktører, præster	13	1,3	78	1,8
Offentligt ansatte i underordn. stilling ² . . .	28	2,9	123	2,8
Embedsmænd og højere bestillingsmænd ³	29	3,0	172	3,9
Enker ⁴	113	11,5	360	8,2
I øvrigt ⁵	167	17,0	586	13,2
I alt	980	100,0	4.417	100,0

1. Incl. værtshusholdere og øltappere.

2. Politi, vægttere, havnefogeder, toldbetjente, brandmænd, postbude.

3. Incl. etats- og justitsråder, skrivere.

4. Ekskl. 14 enker og jomfruer i Budolfi kloster.

5. Omfattende bl. a. mandl. pensionister, fuldmægtige, prokuratorer, revisorer, kasserere, bogholdere, godsejere, proprietærer og grever, kunstnere, videnskabsmænd m. m.

husstand var håndværkssvende med knap 14 pct., men de havde næsten 16 pct. af lejlighederne. Det er imidlertid i denne forbindelse af vigtighed at understrege, at hverken de 14 eller 16 pct. kan tages til indtægt for, at håndværkssvendene udgjorde 14 eller 16 pct. af befolk-

Boligforhold og befolkningsstruktur o. 1800

ningen, idet en del af håndværkssvendene havde domicil hos mestrene og andre boede som logerende eller hos deres familie. Spørgsmålet om, hvor stor en andel af befolkningen svendene udgjorde, vil der blive lejlighed til at tage op i en senere sammenhæng. De offentligt ansatte, hvortil i denne forbindelse henregnes lærere, instruktører og præster, havde godt 7 pct. af lejlighederne og udgjorde med husstand 8,5 pct. af befolkningen, hvilket nogenlunde svarer til den officielle statistiks oplysninger.¹⁶

Der er foruden håndværkssvende to poster i tabellen, der kan være grund til at betragte noget nærmere. Det er militær- og søetatens andele samt enkerne. Den første gruppe beboede 6 pct. af lejlighederne og udgjorde ligeledes 6 pct. af beboerne i den private boligmasse. At deres andel af byens samlede befolkning var langt større er indlysende, men hvor stor denne andel faktisk var, giver tabellen og tidligere anførte oplysninger mulighed for at vurdere:¹⁷

I Nyboder ca.	7.000
I kasernerne ca.	4.400
Som lejere i private boliger ca.	5.300
Som logerende i private boliger ca. .	1.600
I alt	<hr/> 18.300

Dette tal svarer næsten nøjagtigt til opgørelsen i den officielle statistik: 18.446.¹⁸

Tallet er tankevækkende. Af Københavns samlede befolkning på 101.000 var næsten hver femte – helt nøjagtig 18 pct. – knyttet til landmilitæret eller flåden, og det skønt militærets relative styrke var gået ganske stærkt tilbage. I 1787 var andelen nemlig hele 25 pct.¹⁹ Der er næppe nogle tal, der mere klart end disse viser, at der omkring 1800 og de nærmest foregående tiår var tale om et bysamfund, som i sin fundamentale struktur radikalt adskilte sig fra eftertidens. I 1855 var militærets og søetatens andel faldet til 5 pct., i 1880 var den yderligere reduceret til 3,5 pct. Et andet karakteristisk træk for København omkring 1800 er det store antal enker, hvilket imidlertid præger hele 1800-tallet. Enkehusstandene udgjorde ifølge tabellen 8 pct. af befolkningen, men disse 8 pct. giver imidlertid et stærkt overdrevet indtryk af enkerens numeriske tal. Der fandtes ifølge tabellen 113

enker i selvstændige lejligheder og som logerende eller boende hos deres familier 69, i alt 182, altså godt 4 pct. af befolkningen. I 1880 var procenten godt 5.²⁰

Det fremgår klart af tabel 8, at mestre og fabrikanter samt håndværkssvende på afgørende vis prægede den københavnske befolkning omkring 1800. Men i hvilken grad det var tilfældet, kan man ikke mere eksakt udlæse af tabellen. I det følgende skal der gøres et forsøg på at besvare spørgsmålet. Dog har jeg begrænset mig til at give de nødvendige data for virksomheder med faglærte arbejdere, bl. a. fordi disse vil give et bedre grundlag for sammenligning med den officielle statistiks tal. I følgende oversigt er derfor brændevinsbrænderier og ølbryggerier, der helt eller overvejende beskæftigede ufaglært arbejdskraft, udeladt. Det samme gælder et par kirurger eller barberer. I skematisk form fremgår resultatet af undersøgelsen af følgende tabel 9.

Tabel 9

Mestre og faglærte arbejdere i håndværk og industri¹

	Mestre	Mestre og familie	Svende og lærlinge	Svende og familie	Personer i alt
Mestre og fabrikanter . . .	134	463	–	–	463
Svende og lærlinge i mesterens husstand ² . .	–	–	194	–	194
Svende i lejligheder + familie ³	–	–	154	504	504
Logerende svende	–	–	82	–	82
Hjemmeboende svende og lærlinge	–	–	19	–	19
Personer i alt	134	463	449	504	1.262

1. Ekskl. 18 brændevinsbrænderier, ølbryggerier, 1 kirurg.
2. Ekskl. 8 bagersvende boende hos en teskænker.
3. Ekskl. barberer, kirurger.

Der fandtes altså i alt 134 mestre og fabrikanter som beskæftigede 449 svende og lærlinge. Virksomhederne var altså i vid udstrækning præ-

Boligforhold og befolkningsstruktur o. 1800

get af småbedrifter, idet de gennemsnitlig ikke beskæftigede mere end godt 3 svende/lærlinge.

I følge oversigten udgjorde samtlige håndværkere – indbefattet mestrene med samt deres familier i alt 1.262 personer eller 29 pct. af befolkningen i den private boligmasse. Fordelt på mestre og medhjælpere var andelen følgende:

	pct.
Mestre med familie	10,5
Svende/lærlinge med familie	18,1
I alt	28,6

En sammenligning mellem disse små 29 pct. og den officielle statistiks tal støder imidlertid på flere vanskeligheder. Forholdet var nemlig det, at der i Nyboder var bosat et ganske betydeligt antal håndværkere, navnlig tømmermænd, rebslagere og smede. Er disse i den officielle statistik henregnet til håndværkere eller til søetaten? Så vidt det kan skønnes er det sidste tilfældet, og hvis dette er rigtigt, skulle der ikke være noget i vejen for sammenligningen bortset fra, at de små 29 pct. er andelen af befolkningen i den private boligmasse, altså med andre ord 29 pct. af 88.000. Beregnet på stadens 101.000 indbyggere bliver procenten reduceret til lidt over 25 pct. Her over for angiver den officielle tælling, at »kunstnere og håndværksmænd med svende og drenge« talte 22.108 eller små 22 pct. af befolkningen. Forskellen mellem de her foreliggende beregninger og den officielle statistiks tal er ikke helt uanselig og rejser unægtelig spørgsmålet om, hvilken talangivelse der er den rigtigste. Uden at besvare spørgsmålet er det dog rimeligt at minde om, at den officielle statistik ikke er nogen koran, og dette gælder i særlig grad folketællingen 1801. Tabelkommissionen, som foretog den afsluttende bearbejdelse af folketællingen 1801 – resultatet blev først offentliggjort i 1835 – udtalte mistillid til den måde, hvorpå skemaerne var blevet ekstraheret. Og Statistisk Bureau så med så stor mistillid på de publicerede resultater, at bureauet i den store publikation: »Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. århundrede« ved sammenligning med tidligere tiders forhold foretrak at benytte folketællingen 1787.²¹

De ovenstående beregninger har i nogen grad karakteren af en digression, hvilket man ifølge god gammel regel dårligt kan tillade sig,

når det drejer sig om at kommentere en tabel. Forholdet er nemlig det, at tabellen belyser et træk af ganske stor vigtighed, når det drejer sig om svendes og lærlinges boligforhold. Overfor 194 svende og lærlinge bosiddende hos mesteren står 235, som havde til huse ude i byen enten som selvstændige lejere, som logerende eller med domicil hos familien. Af svendene og lærlingene var der altså kun godt 40 pct., der havde kost og logi hos mesteren. Dette strider mod den almindelige opfattelse, således som det bl. a. for nylig er kommet til udtryk i V. Dybdahls: Dansk socialhistorie bd. 5. Ifølge Dybdahl var det først fra midten af det 19. århundrede, at håndværkssvendene ikke mere »boede hos arbejdsgiverens familie, der alene bestod af forældre og børn«. ²² Opfattelsen – den forkerte opfattelse – går så vidt det kan skønnes tilbage til A. G. Hassø, som i Københavns håndværks historie fra 1940 hævdede, at »endnu i 1840'erne var det almindeligt, at svendene fik kost og logi hos mesteren, men efterhånden blev et løsere, rent forretningsmæssigt forhold mellem de to parter det sædvanlige i stedet for det ældre patriarkalske«. ²³ Det er givet, at Hassø ikke havde læst kommentarerne til folketællingen af 1850, hvor det om København udtrykkelig fastslås, at de allerfleste svende ikke har bopæl hos deres mestre og selv for lærlinge er det sjældent. ²⁴

Det synes at fremgå af denne kommentar, at det var svendene, som først trak sig ud af kost-logi-systemet, hvad der iøvrigt ikke kan undre, da de som regel var i den alder, hvor de ønskede at gifte sig og stifte familie. Ser man alene på svendenes bopæl i 1801 kommer man til følgende resultat:

Tabel 10

Svendenes bopæl

	Hos mesteren	I lejligheder	Logerende	Hjemmeboende
Antal	113	154	82	18
Pct.vis fordeling	31 pct.	42 pct.	22 pct.	5 pct.

Af de københavnske svende var der således kun 31 pct., der havde bopæl hos mesteren, resten boede ude i byen.

Boligforhold og befolkningsstruktur o. 1800

Det interessante ved dette billede er, at tid, sted og personerne kendes. Det drejer sig om en tømrersvend, promenerende med sin tilkommende på Kærlighedsstien i 1820. Akvarel i privateje.

Det er ikke uden interesse i denne forbindelse, at Axel Nielsen i sin industrihistorie fremsætter den formodning, at en bidragende årsag til at kost-logi-systemet gik af brug i det 19. århundrede, kan skyldes Københavns brand i 1795, som medførte en stærk pladsmangel.²⁵

Formodningen har næppe meget for sig. Forholdet er nemlig det, at kost-logi-systemet i høj grad var i opløsning i Odense allerede i 1787. På grundlag af H. C. Johansens oplysninger kan det nemlig fastslås, at på daværende tidspunkt – i 1787 – boede 73 pct. af svendene og lærlingene hos deres mestre, resten – altså 27 pct. – ude i byen som lejere eller logerende.²⁶ H. C. Johansen konkluderer på dette grundlag, at »den gamle tradition, at svenden forblev ugift og boede hos mesteren til han selv blev mester, var i høj grad i opløsning i Odense«. Derimod blev kost-logi-systemet holdt i hævd i Middelfart og formodentlig andre småbyer.²⁷

Til orientering om kost-logi-systemets udbredelse i København for forskellige fag i 1801 henvises til følgende oversigt.

Tabel 11

Eksempler på kost-logi-systemet

	Mestre i alt	Mestre m. loge- rende svende	Svende	Lærlinge	Personer i alt
Skomagere	27	13	24	12	36
Smede, blikkenslagere . . .	11	8	18	18	36
Snedkere, m. m. ¹	14	8	13	12	25
Guldsmede	8	4	2	2	4
Skræddere	22	5	10	9	19
Murere	4	1	1	–	1
Tømrere	5	1	2	–	2

1. m.m. dækker 1 bødker, 1 drejer og 1 hjulmager.

Det skal indrømmes, at talmaterialet for adskillige grupper er overordentlig sparsomt og de slutninger, der udledes deraf usikre. Så meget synes dog sikkert, at kost-logi-systemet var mest udbredt hos

Boligforhold og befolkningsstruktur o. 1800

skomagere, smede og snedkere, mindre udbredt hos skræddere og sandsynligvis af meget ringe omfang hos tømrere og murere. Også i Odense i 1787 boede de fleste tømrere og murere uden for mesterens bopæl, og det kan næppe overraske. I København og måske også i Odense var disse byggefag i sommersæsonen i vid udstrækning afhængig af tilvandrende svende. At indpasse disse i et eksisterende kostlogi-system har næppe været praktisabelt. Hvor det har eksisteret må tilvandringen af svende formodes at have bidraget til dets opløsning. Spørgsmålet er snarest om det nogensinde har haft et betydeligt omfang i de større byer.

Ved folketællingen 1801 talte København 101.000 indbyggere. Sammenlignet med forholdene senere i århundredet var byen stadig i usædvanlig grad præget af militæret. Næsten hver femte indbygger – mere præcist 18 pct. af befolkningen – var knyttet til hær og flåde. Faktisk var militærtjeneste byens vigtigste erhverv næst efter håndværk og industri. Størsteparten af soldaterne var indkvarteret i kaserne, hvorimod flådens folk ganske overvejende var bosat i Nyboder. Mandskabet her bestod foruden af orlogsmatrosen m. m. også af talrige håndværkere, navnlig tømmermænd, rebslagere og smede.

Ser man bort fra de kaserneerede soldater samt Nyboders befolkning, udgjorde stadens indbyggere 87–88.000 individer, som var bosat i den private boligmasse. Denne talte rundt regnet 3000 ejendomme. Bebyggelsesmønstret var – ifølge et repræsentativt udsnit – karakteriseret ved, at næsten præcis halvdelen af ejendommene bestod af tre-etagers huse med eller uden kvist og som regel forsynet med kælder i forhuset. Ca. en femtedel af beboelseshusene havde mere end tre etager og ca. 30 pct. mindre. Flertallet af ejendommene var målt med vor tids alen af beskeden størrelse, idet rundt regnet to tredjedele husede under 30 personer. Dette bebyggelsesmønster udelukkede imidlertid ikke, at en væsentlig del af beboerne i den private boligmasse var koncentreret i større ejendomme med 50 individer og mere. Disse rummede nemlig godt en fjerdedel af samtlige indbyggere. Ejendomme med over 100 beboere var derimod få. Det drejede sig i alt om 30 og her boede knap 4 pct. af befolkningen.

Langt det vigtigste erhverv for disse 87–88.000 indbyggere var håndværk og industri. Over 30 pct. fandt beskæftigelse her og for det

Richard Willerslev

egentlige håndværk var procenten næsten 29. Den næststørste erhvervsgruppe var handlende efterfulgt af tyende, ufaglærte samt offentligt ansatte incl. lærere og præster. Disse folks boligforhold er i denne første artikel fortrinsvis belyst med grundlag i folketællingen 1801. En væsentlig indfaldsvinkel har i denne forbindelse været husstandens størrelse og sammensætning.

Sammenligner man husstandens gennemsnitlige størrelse i 1801 med 1880 – det første år, hvor den officielle statistik giver oplysninger – var der ikke foregået større forskydninger i løbet af de 80 år. Men gennemsnitstal kan være vildledende og er det i dette tilfælde. Opspaltet husstanden på forskellige størrelseskategorier viser det sig, at en-person husstande var langt talrigere i 1880 end i 1801, hvorimod større husstande – husstande med over 7 personer – var langt talrigere i 1801 end 80 år senere.

Den relativ hyppige forekomst af store husstande i 1801 skyldes frem for alt det store antal tjenestefolk samt de mange logerende. Næsten en tredjedel af samtlige husstande havde tjenestepiger/tjenere, og tjenestefolkene udgjorde næsten 11 pct. af befolkningen. Mere påfaldende er det store antal logerende. De talte næsten 12 pct. af befolkningen.

Til logerende er i denne forbindelse ikke henregnet de svende og lærlinge, som havde kost og logi hos mesteren. Denne gruppe var numerisk ret begrænset, idet kost og logisystemet allerede i 1801 var et hensygnende fænomen. Størsteparten af håndværkssvendene boede ikke hos mesteren, men ude i byen som selvstændige lejere eller som logerende.

Det forholdsvis ringe antal en-person husstande samt det betydelige antal logerende er vidnesbyrd om, at der i 1801 var tale om et ringe udbud af lejligheder til overkommelig pris for de mindre bemidlede. Denne kendsgerning er så meget mere påfaldende, som København i 1801 efter branden var fuldt genopbygget og boligforholdene derfor kan anses for »normale«. At der for befolkningen i almindelighed og for de mindre bemidlede i særdeleshed var tale om et meget beskedent tilmålt boligareal vil blive belyst i en efterfølgende artikel.

HENVISNINGER OG NOTER

1. De undersøgte ejendomme er følgende ifølge den nyeste matrikulering fra 1806/1807, som stadigvæk er gældende:
Øster kvarter: 4, 24, 44, 64, 84, 105, 124, 145, 164, 184, 203, 213, 234, 254, 273.
Strand kvarter: 17, 37, 50, 64.
Snarens kvarter: 12, 30, 52, 72, 93, 112, 132.
Nørre kvarter: 8, 31, 48, 88, 110, 128, 139, 145, 169, 186, 208, 230.
Vester kvarter: 10, 30, 50, 70, 90, 110, 130, 149, 170, 188, 210, 230, 250.
Klædebo kvarter: 3, 27, 47, 69, 75, 106, 109, 127, 147, 153, 165, 187, 227.
Frimands kvarter: 6, 26, 46, 66, 86, 106, 125, 145, 159.
Købmager kvarter: 12, 27, 54, 74, 94, 113, 134, 154, 174, 194, 212, 234, 254, 274, 293, 314, 332.
Rosenborg kvarter: 4, 24, 44, 64, 84, 94, 104, 124, 144, 164, 184, 202, 222, 244, 260.
St. Annæ Ø. kvarter: 20, 41, 59, 71, 80, 100, 120, 140, 160, 180, 200, 220, 240, 253, 271.
St. Annæ V. kvarter: 8, 27, 47, 67, 88, 108, 128, 148, 168, 188, 208, 228, 248, 268, 288, 328, 348, 365, 411, 428, 438, 449, 468, 486.
Christianshavns kvarter: 5, 25, 46, 65, 85, 100, 125, 142, 143, 165, 185, 207, 225, 244, 245, 265, 285, 305, 354, 375, 394.
2. Ved branden 1795 udbrændte 26 pct. af ejendommene. Ved bombardementet 1807 en tolvtedel og halvdelen af bygningerne blev mere eller mindre beskadigede iflg. Kgl. Brandforsikring, 1952 s. 218f. og M. Rubin: 1807-1814, 1892 s. 448f. I 1860 noterede byen indenfor voldene sit højeste indbyggertal.
3. På grundlag af en opgørelse i *Collectanea* bd. 6 s. 39 (SA).
4. Tbvk. t. Kbh.s Statistik, 6 s. XXVII.
5. I Stat. Tbvk. 1964 C.p. 7 henregnes ifølge internationale normer som medlemmer af husstanden kun de personer i lejligheden som har fælles husholdning.
6. Rubin: 1807-14, s. 31.
7. Tbvk. t. Kbh.s Statistik 8, s. 12.
8. Om erhvervsrubriceringen se tabel 8.
9. Som eksempler kan anføres Nørre kvarter, mtr. nr. 208: En værtshusholder med 8 logerende, Klædebo kvarter mtr. nr. 47: En købmand med 16 logerende. Christianshavn mtr. nr. 394: En hører med 8 logerende.
10. Frederik d. VI's hær 1784-1814. 1948 s. 114ff.
11. Som eksempel kan anføres Frimands kvarter mtr. nr. 8: 2 familier på hhv. 3 og 4 personer, Christianshavn mtr. nr. 265, 325, 394: 2 ægtepar samt en familie på 4 personer.
12. Stat. Tbvk. V A 5 s. 172.
13. Stat. Tbvk. t. Kbh.s Statistik 8, s. 12.
14. Jvf. Rich. Willerslev, *Den glemte indvandring*, 1983 s. 145.
15. Københavns Vandforsyning 1909-1934 s. 93. Københavns Vandforsynings Historie 1957 s. 106.
16. Stat. Tbvk. I, 1 s. 64f. Her anføres, at borgerlige embedsmænd samt kirkebetjente og lærerstand talte 7.600 per-

Richard Willerslev

- soner, svarende til ca. 7,5 pct. af byens befolkning på 101.000 indbyggere.
17. Det samlede antal logerende matroser og soldater udgjorde ca. 4 pct. af befolkningen i den private boligmasse. Det skønnes at omkring halvdelen har haft domicil i soldaterhusstande, den anden halvdel hos civile lejere.
  18. Stat. Tbv. I, 1 s. 64, jvf. C. Bruun: *Kjøbenhavn III*, 1901 s. 865.
  19. H. C. Johansen, *Dansk socialhistorie 4* s. 147 ff.
  20. Tbv. t. Kbh.s Statistik 6, s. 74.
  21. Stat. Tbv. VA 5 s. 161, *Kollegialtid*. 1834 s. 26.
  22. Dybdahl i *Dansk Socialhistorie 5*, s. 26.
  23. *Opus cit.* s. 16.
  24. Stat. Tbv. Ny rk. 3. bd. s. XXXVI.
  25. *Industriens Historie i Danmark III*, 1820–1870 s. 102.
  26. *Dansk Socialhistorie 4*, s. 134f.
  27. *Sammesteds*.

Marmorkirken – den grundtvigianske katedral

Fra Frederik V's fiasko til C. F. Tietgens succes

Af Klaus Pedersen

Den følgende artikel om Marmorkirken skal ses i sammenhæng med artiklen »C. F. Tietgen som bygherre. Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger og Det københavnske Byggeselskab«, der blev bragt i Historiske Meddelelser om København, 1982. Tilsammen giver de en gennemgang og en analyse af C. F. Tietgens byggeaktivitet i København.

Marmorkirken havde siden Frederik den Femtes dage ligget som en ufærdig ruin, indtil C. F. Tietgen påtog sig dens fuldførelse. Færdiggørelsen af Marmorkirken var Tietgens sidste byggeprojekt, og i modsætning til hans tidligere byggeforetagender påtog han sig opgaven som privatmand uden at danne noget aktie- eller byggeselskab. Dette projekt var ikke forbundet med nogen økonomisk gevinst, men derimod med en enorm personlig udgift.

For at forstå størrelsen af den opgave, Tietgen påtog sig ved at fuldføre Marmorkirken, er det nødvendigt først kort at gøre rede for de forsøg og planer, der var for en kirkebygning på stedet, før Tietgen kom ind i billedet.

Frederik V's byggeri

Allerede da Christian IV lod fæstningslinjen flytte fra Nørreport til Østerport omtales en kirkebygningsplan i dette område. Af kongens planer for bebyggelsen af området blev dog kun opførelsen af Nyboder ført ud i livet.

Først da Frederik V besteg tronen i 1746, kom der for alvor gang i bebyggelsen af det store areal, der fortrinsvis havde ligget hen som mønstringsplads og lysthave. I 1749 kundgjorde Frederik V, at han ville bortskænke Mønstringspladsen og Amalienborg Have til byggegrunde. Hele arealet øst for Bredgade skulle efter kongens og hans råd-

giveres mening danne et kvarter, der med sine lige gader og smukke bygninger ville blive en prydding for hovedstaden.

Bebyggelsen af den nye bydel, som kongen lod opkalde efter sig selv – Frederiksstad – var et led i højtideligholdelsen af 300-årsdagen for den oldenburgske families overtagelse af tronen i Danmark. For at markere denne 300-årsdag – og ikke mindst for at sætte et minde over sig selv – besluttede Frederik V at bygge en gigantisk kirke i den nye Frederiksstad. Den skulle opkalde efter ham selv – Frederikskirken. Placeringen skulle være i nær tilknytning til centralpladsen (Amalienborg Plads).

Fra midten af den nye plads, hvor der skulle placeres en rytterstatue af Frederik V, kunne man så kigge op ad Frederiksgade på Frederikskirken. Kongen ville selv betale opførelsen af kirken, så den ikke kom til at ligge landet økonomisk til byrde.

At kongen mente sig i stand til at påtage sig en sådan økonomisk opgave skyldtes, at flere af landets betydeligste indtægtskilder tilhørte ham personligt. Blandt andet gik indtægterne fra Øresunds- og Strømtolden, de nordenfjeldske indtægter fra Norge og indtægterne fra staden Altona i hans personlige kasse.

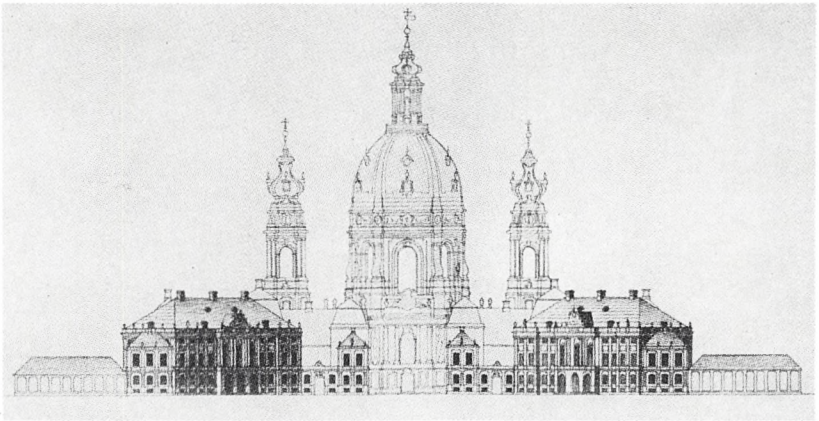
På festlighedernes sidste dag, 30. oktober 1749, nedlagde Frederik V grundstenen til kirken, og byggepladsen blev indviet af Sjællands biskop Peder Hersleb.¹

Eigtveds projekt

Noget tyder på, at der har været holdt en slags konkurrence, hvor flere arkitekter blev bedt om at udarbejde projekter til kirken.² I hvert fald blev et projekt af Eigtved foretrukket, hvilket ikke er så mærkeligt, da det var ham, der havde udarbejdet generalplanen for hele området.

Eigtved var et betydeligt talent, og han havde studeret bygningsformer i Sachsen, hvor han fik sin kunstneriske uddannelse. Det var også dette lands kunstretninger, der blev bestemmende for hans stil.³ Han var leder af kirkebyggeriet fra 1749 til sin død i 1754.

Grundridsdispositionen i Eigtveds projekter går groft sagt ud på, at kirken skulle være ottekantet – nærmest cirkulær – og have to fritstående sidetårne. Dette grundrids blev bevaret ved alle de fremtidige

Eigtveds projekt til Frederikskirken indtegnat bag to af Amalienborgs palæer. Kbh. Før og Nu, III, s. 38.

approberede planer. Det skyldes, at byggeområdet skulle piloteres kraftigt, så en ændring af selve grundridset ville blive overordentlig kostbar.⁴

I 1750 var man færdig med piloteringen, og udmuringen af fundamentet kunne begynde. Fundamentsarbejdet og især leverancerne af materiel kom hurtigt i gang. Der blev hverken betalt told, accise, laste- eller stempelpenge af de materialer, der ankom til søs, kun skriverpenge. Det meste af arbejdet blev udført af landsoldater og musketerer, samt »ærlige slaver« (straffefanger) til at betjene de pumper, der til stadighed måtte pumpe grundvand op. I 1752 var der alligevel brugt 37.686 rdl.k til nedramning af pæle og fundamentsarbejdet. For at få penge til byggeriet bestemte Frederik V ved kgl. resolution af 4. april 1750, at der årligt skulle udbetales 16.000 rdl.k af den kongelige partikulærkasse. En ny resolution af 2. april 1757 forhøjede beløbet til 40.000 rdl.k.⁵

Der blev arbejdet ihærdigt, men noget synligt resultat blev ikke frembragt de første år. I mellemtiden var kongen blevet overbevist om, at en kirke opført af mursten og sandsten ikke var prægtig nok.⁶ Det blev derfor bestemt, at kirken både ud- og indvendig skulle beklædes med marmor. Den herskende merkantilistiske opfattelse hjalp her

godt til, da sandstenene i stor udstrækning skulle importeres. Derimod kunne marmor skaffes ved indenlandsk produktion. I 1740'erne var man begyndt at bryde marmor i Norge, så man behøvede ikke at lade pengene forsvinde ud af landet, hvis man foretrak marmor frem for sandsten. Bygningskommissionen beregnede, at der skulle bruges 150.014 kubikfod marmor til beklædningsarbejdet, og selv om marmor var en smule dyrere end sandsten, så ville prægtigheden nemt opveje den beregnede merudgift på ca. 40.000 rdl.k. Om det tilfældigvis var fordi, det var hofstenhugger Fortling og Eigtved, der ejede de norske marmorbrud, at marmor blev foretrukket, kan man kun gisne om. Den nationaløkonomiske forklaring har i hvert fald været god at argumentere ud fra. Det skal dog nævnes, at det også var muligt at fremskaffe norske sandsten, men prisforskellen var helt ubetydelig.⁷

Kirkebygningen havde i 1754 endnu ikke hævet sig op over jordens overflade, til trods for at der var leveret store mængder materialer. Selv om materialerne var tiltænkt og leveret til kirkebyggeriet, blev en ganske stor del af dem brugt til andre igangværende byggerier.

Jardins projekt

Efter Eigtveds død blev franskmanden Nicolas Henri Jardin ansat som arkitekt på kirkebyggeriet. Han var en studiekammerat af J. F. J. Saly, der var kaldt til Danmark for at udføre den rytterstatue af Frederik V, der skulle stå på Amalienborg Plads, og som hurtigt havde fået en væsentlig indflydelse på kongen. For at indgå kontrakten med den danske konge betingede Jardin sig en årlig gage på 4000 rdl.k, og at hans yngre bror blev ansat i Danmark til en årlig løn på 1000 rdl.k. På kongens forlangende blev Jardins krav accepteret.⁸

Jardin udarbejdede ialt fire planer for kirken. De to første gik langt ud over det allerede færdige fundament og var alt for kostbare. Først den fjerde og sidste plan, Jardin udførte, blev approberet 26. juni 1756.⁹ Kompositionen i Jardins approberede projekt er næsten uændret i forhold til Eigtveds projekter. Den store forskel ligger i stilarterne. Eigtveds er holdt i sachsisk rokoko, mens Jardins er i den franske ny-klassicisme.¹⁰

Samme dag som Jardins fjerde udkast blev approberet, blev der taget en beslutning, der blev afgørende for hele byggeriet. Det blev

bestemt, at hele kirken skulle opføres af marmorblokke, den skulle ikke længere bare beklædes med marmor. At beslutningen ville blive kostbar, og at man var klar over det, fremgår af, at kongen indvilligede i at forhøje den årlige ydelse til kirkebygningsfonden fra 40.000 rdl.k til 50.000 rdl.k samt at betale Jardins løn af partikulærkassen, og ikke som hidtil af kirkebygningsfonden. Selv om kongen bestemte, at der skulle udbetales 10.000 rdl.k mere om året til byggeriet, blev der dog fortsat kun anvist 40.000 rdl.k årligt.¹¹

Først i 1760 begyndte bygningen at hæve sig over jorden. Det var 11 år efter grundstensnedlæggelsen og fem år efter Jardins ankomst til landet. Jardin havde imidlertid – lige som Eigtved – haft travlt med andre arbejder sideløbende med kirkebygningen, og så længe kirkebyggeriet stod på, oppebar han iøvrigt sin årlige gage på 4000 rdl.k.

I 1762 var det udvendige stillads 22 alen højt og det indvendige 19 alen, og helt hen i 1764 var selve bygningen kun 15 alen over jorden. Selv om bygningen kun var 15 alen høj, havde Jardin travlt med udsmykningen. På byggepladsen blev der indrettet et stort billedhuggerværksted. Det var meningen at anbringe 48 statuer og seks relieffer på kirken forneden og 24 statuer foroven, desuden to store relieffer over portalerne og fire uden for dem. Inde i kirken havde man projekteret 16 statuer og 24 relieffer. Ligeledes skulle der udføres ti korinthiske kapitæler på østportalen.¹²

Der var således ingen mangel på ideer og aktivitet, men selve resultatet lod vente på sig. Ved sin død i 1766 havde Frederik V endnu kun 15 alen murværk, dog pænt udsmykket, at se på. Til det var der allerede brugt 500.000 rdl.k.¹³

Byggeriet standses

Frederik V's efterfølger, Christian VII, var betænkelig over udgifterne til kirkebygningen og nedsatte tilskuddet til 20.000 rdl.k. årligt. Det blev dog straks forhøjet igen for atter at blive nedsat. I årene 1768 og 1769 blev der kun ydet henholdsvis 3000 rdl.k. og 2000 rdl.k. Efter Frederik V's død blev der stort set kun arbejdet på kapitæler og dekorative dele.¹⁴ For året 1770 forlangte Jardin en sum af 23.730 rdl.k., hvilket kongen approberede, men det blev den sidste store udgift. Fra en samtidig kommentar til byggeriet hedder det, at hvis samme ar-

Klaus Pedersen

bejdsstyrke blev anvendt fremover, så ville det tage yderligere 100 år à 20.000 rdl.k. at færdiggøre kirken. Når de ca. 800.000 rdl.k., der allerede var brugt, bliver medregnet, vil det sige, at den samlede udgift til hele kirken ville komme op på ca. 2.800.000 rdl.k.¹⁵

Struensee var i mellemtiden blevet den egentlige magthaver i Danmark. Han lagde stor vægt på at få økonomien rettet op, og ved hans spareindgreb blev kirkebyggeriet standset i november 1770.¹⁶ Jardin fik sin afsked 2. december 1770. Hans sidste opgave bestod i at gøre op, hvor meget marmor og sandsten, der fandtes på pladsen. Ifølge hans opgørelse repræsenterede det en værdi på 44.419 rdl.k. Året efter forlod Jardin Danmark. Hans kirke var ikke blevet til noget, men han havde i de 16 år, han var beskæftiget med kirken, oppebåret en gage på 70.000 rdl.k. foruden gaver. Ved afrejsen fik han yderligere en nådegave på 3000 rdl.k.¹⁷

Totaludgiften på hele byggeriet var på 741.301 rdl.k. Den største udgiftspost var uden sammenligning indkøbet af marmor. Der blev leveret næsten 336.000 kubikfod marmor til en pris af tæt på 300.000 rdl.k., når man går ud fra, at det billigste har kostet 76 sk. og det dyreste 1 rdl.k. pr. kubikfod.¹⁸ En auktion, der skulle realisere materialer og redskaber, indbragte ialt 1010 rdl.k.¹⁹

Efter 21 års arbejde og en udgift på 741.301 rdl.k. var det ikke lykkedes at få rejst monumentet for den oldenburgske kongeslæggt. Frederiksstaden var blevet en succes, men kronen på værket, kirken, blev en fiasko. Kirkebygningen var på forsiden nået op til en højde af 60 fod med nogle søjler og fire hjørnekapitæler, mens bagsiden kun var halvt så høj. De to tårne på siderne var opført til søjlernes baser.²⁰ Noget tyder på, at fuldførelsen af kirken ikke helt var opgivet, for murene blev beklædt med brædder og dækket til foroven.²¹ En del af de materialer, der ikke blev solgt på auktionen, blev senere brugt til andre byggerier, men af det opførte forsvandt kun de to sidetårne, resten blev stående urørt.²²

Senere planer

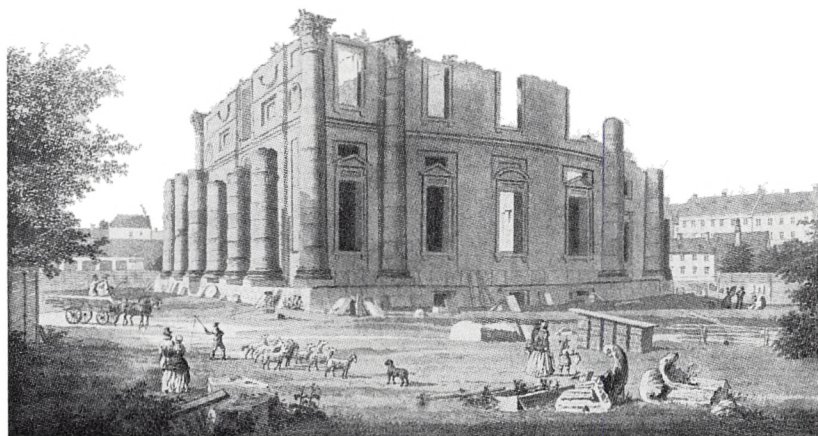
Bygningsarbejdet var standset, men ideen om en kirke på stedet var ikke død. Både fra offentlig og privat side blev der i de næste ca. 100 år gentagne gange fremlagt planer og projekter for ruinens anven-

delse. Thorvaldsen skal have nævnt kirken som det eneste, der var værd at se i København, og bedt om, at en eventuel nedrivning ikke måtte ske, så længe hans øjne var åbne. Ligeledes omtaler Thorvald Bindsbøll ruinen som det eneste større monument af kunstnerisk værdi i København.²³

Efter at arbejdet havde ligget stille i næsten 25 år, fremkom det første seriøse projekt for kirkens fuldførelse. Store dele af København var brændt i 1795, herunder også Nicolai Kirke. Menigheden ønskede den genopført og fremkom med en plan, som Kunstakademiet skulle afgive betænkning om. Akademiet foreslog, at i stedet for at genopføre Nicolai Kirke skulle man færdigbygge Frederikskirken. Ideen faldt i god jord, og sagen blev taget op. Man bad tidens store arkitekt C. F. Harsdorff om at udarbejde planer for færdiggørelsen af Frederikskirken. Harsdorff var en beundrer af Jardin. Han udarbejdede to forslag, begge stærkt reducerede i forhold til Jardins planer, men han bibeholdt så meget som muligt af selve ideen. Selv om Jardins projekt var reduceret, viste beregninger, at Harsdorffs projekt ville koste mere end 200.000 rdl.k., og det magtede landet ikke.²⁴

Det var også på tale at bruge ruinen til andet end en kirke. Da man ledte efter et sted at samle Thorvaldsens arbejder, kom kirkeruinen ind i billedet. Kunstforeningen udskrev i 1833 en prisopgave, og professor G. F. Hetsch vandt med et projekt, der benyttede det bestående som centralpunkt for et museum.²⁵ Professor Hetsch var i det hele taget meget optaget af at finde en anvendelse for ruinen. Bl. a. udarbejdede han i 1856 to forslag til fuldførelse af kirken og bebyggelsen af kirkepladsen. Hans første forslag gik ud på at fuldføre kirken som en rundkirke på grundlag af den bestående ruin. For at få billiggjort kirkebyggeriet var det Hetsch's mening, at man i en afstand af 30 alen fra kirken skulle opføre privatbygninger.

Ifølge Hetsch's andet forslag blev kirken en basilika på 40 gange 96 alen, og der skulle opføres privatbygninger 40 alen fra hver af kirkens langsider. De ville efter dette projekt ikke være så domineret og trykket af kirken, da den var gjort mindre. Arealet til disse privatbygninger ville udgøre omtrent 20.000 kvadratalen. Hele privatbebyggelsen skulle omgives med arkadegange, og i stueetagerne skulle anbringes butikker, kaffehuse, restaurationslokaler o. l. Salget af byggegrundene ville efter Hetsch's mening indbringe 200.000–300.000 rdl.k. og når

Ruinen ca. 1840. Før og Nu 1919, s. 43.

man tog i betragtning, at kirken fortrinsvis skulle bygges af materialer, der var på pladsen, så ville en sådan indtægt på byggegrundene være nok til at finansiere en væsentlig del af kirken.²⁶ Planerne blev ikke til noget, men seks år senere, i 1862, slog han igen i en artikel i »Illustreret Tidende« forgæves til lyd for færdiggørelsen af Frederikskirken.²⁷

Private spekulanter var flere gange interesserede i at erhverve ruinen til nedrivning. Byen var ved at vokse, og der kunne opføres mange huse på pladsen. Alle ansøgninger blev dog afslået, for tanken om at fuldføre kirken var ikke død. I hvert fald viste både Christian den VIII og senere Orla Lehmann interesse for at lade det offentlige fuldføre kirken. Orla Lehmann lod bygningsinspektør Chr. Hansen udarbejde et projekt til kirkens fuldførelse. Det ansloges at ville koste 263.450 rdl.k., men det var stadig for meget for landets økonomi. Der var også planer om at benytte ruinen til koncertlokale og udstillingsbygning, og interessen for en anvendelse af ruinen var i det hele taget stor, og der blev skrevet om ruinens anvendelse i både aviser, tidsskrifter og

småpjecer. Men det eneste, der faktisk skete med ruinen var, at der blev ryddet op på pladsen og arealet gjort offentligt tilgængeligt med gange og anlæg uden om murene. Først i 1874 blev ruinen solgt, og en færdiggørelse af kirken påbebyndt.²⁸

Tietgens kirkebyggeri

Efter Tietgens eget udsagn var det Estrup, der først henledte hans opmærksomhed på kirkeruinen. Tietgen havde da ofte passeret ruinen uden at lægge særligt mærke til den. I efteråret 1865 henledte en englænder, kaptajn Lumley, Tietgens opmærksomhed på den skønne arkitektur i den bue, der som den eneste var færdig ud mod Bredgade.

Fra 1867, hvor Tietgen var flyttet til Kronprinsessegade, gik han daglig på sin vej til Privatbanken forbi ruinen. Og tanken om at gøre noget ved den må allerede på det tidspunkt have optaget ham en del, for samme år, 1867, bestilte han hos arkitekt Zwingmann nogle projekter til fuldførelse af kirken. Tietgen havde netop set en kirke i Skåne, som Zwingmann havde opført, og materialet, den var opført af, beton, lignede meget det materiale, ruinen var bygget af. Tietgen forsøgte på det tidspunkt at få forskellige pengemænd til at interessere sig for kirken, bl. a. Treschow, som rundhåndet havde taget del i et andet af Tietgens projekter, Foreningen af 1865, men forgæves. Tietgen følte ikke, at han magtede opgaven alene.²⁹

Tietgens køb af ruinen

Tietgen glemte imidlertid ikke kirkeruinen, og ved hvert ministerskift talte han med den minister, under hvem kirken som statsejendom sorterede. Han bad om at blive underrettet om eventuelle forslag vedrørende kirken, inden der blev truffet en afgørelse, da han var interesseret i den. I maj-juni 1874 fortalte finansminister Krieger Tietgen, at han og ministeriet Holstein-Holsteinsborg snart ville gå af, og det forenede venstre ville realisere kirkepladsen. Der var nu ingen tid at spille for Tietgen, hvis han ville sikre sig ruinen. Da han de foregående år havde tjent godt, turde han nu påtage sig opgaven med at fuldføre kirken, og den 2. juli 1874 købte han ruinen med omliggende grunde for 200.000 kr.³⁰

Mange var nu sikre på, at Tietgen skulle tjene en formue på kirke-

pladsen. I 1874 var krisen efter den fransk-tyske krig ikke nået til Danmark, så endnu så det ud, som om alt, hvad Tietgen havde med at gøre, var guldgruber. At Tietgen kun havde betalt 200.000 kr. for hele pladsen, faldt mange for brystet, og sagen blev inddraget i den parti- og forfatningspolitiske kamp. Den 5. februar 1877 besluttede Folketinget, at de forhenværende ministre Krieger, Holstein-Holsteinsborg og Fønnesbech skulle tiltales for rigsretten. Tiltalen lød på, at de havde solgt Tietgen kirkepladsen med ruinen på vilkår, hvorved de havde overtrådt deres kompetence og tilsidesat statskassens tarv. Anklageren hævdede, at pladsen var 700.000 kr. værd, og at ministrene derved havde foræret Tietgen 500.000 kr. Det blev bestemt, at pladsen skulle vurderes af fire uvildige personer, og deres udtalelse skulle danne grundlag for dommen.

Den 13. juni 1877 faldt dommen, der lød på fuldstændig frifindelse. Kirkepladsens afhændelse krævede ikke særlig lovhjælp, og købesummen måtte efter de foreliggende oplysninger betragtes som passende.³¹

I købskontrakten havde Tietgen forpligtet sig til at gøre kirken færdig i løbet af ti år, og til at der inden fem år skulle være udført arbejder for mindst 200.000 kr. Tietgen forpligtede sig desuden til at overdrage kirken til staten, når den var færdig.³² Tietgen forbeholdt sig i købekontrakten ret til at opgive opførelsen af kirken til enhver tid, samt ret til at vælge præsten ved kirken, så længe han selv levede. Hvis Tietgen døde først, skulle denne ret overføres til hans kone. På den måde sikrede Tietgen sig, at det ville blive en grundtvigiansk præst, der fik embedet ved kirken.³³ Som det fremgår af købskontrakten havde hverken staten eller Tietgen selv ubegrænset tillid til, at han magtede opgaven.

Begge tidskrav, som staten stillede i forbindelse med salget af ruinen, kom til at volde Tietgen problemer. Det første krav, at kirken skulle være færdig på ti år, blev ganske simpelt ikke overholdt. Det andet krav, at der inden fem år skulle være brugt 200.000 kr. på byggeriet, var mere problematisk. Først i foråret 1879, altså et halvt år før de fem år var gået, blev al usikkerhed med hensyn til kirkens endelige udseende fjernet. Indtil dette tidspunkt var der kun foretaget ganske få indledende byggearbejder på kirkepladsen, og det er tvivlsomt, om der var brugt blot tilnærmelsesvis 200.000 kr. på arbejderne.

Flere gange forsøgte arkitekten på projektet, Meldahl, forgæves at få Tietgen til at søge udsættelse for fem-års fristen, men Tietgen ville ikke søge udsættelse.³⁴ Først kort før fristens udløb i december 1879 begyndte Tietgen at interessere sig for sagen. Han havde hørt, at en minister anonymt var blevet underrettet om, at der ikke var blevet bygget for 200.000 kr., men han beroligede Meldahl med, at han nok skulle gøre noget ved sagen. Fr. Krieger, som var ansvarlig minister, da Tietgen købte grunden, prøvede at berolige både Meldahl og Tietgen, men han var tilsyneladende ikke selv helt tryk ved situationen. I et brev til Meldahl den 12. december 1879 skriver han ligefrem: »Antager De ikke og, at Tietgen kan oplyse, at han har anvendt den aftalte sum?«. Det var en direkte opfordring til at tage lidt lempeligt på sandheden. Hvad baggrunden end var, oplyste Tietgen i hvert fald Finansministeriet den 20. december 1879 om, at der var udført arbejder på kirkebyggeriet til en samlet værdi af 360.510,80 kr.

Hvordan Tietgen kom frem til dette beløb er umuligt at kontrollere, men det virkede efter hensigten. Den 15. januar 1880 svarede Finansministeriet Tietgen, at ministeriet ikke fandt anledning til at gå nærmere ind på hvilke beløb, de vil anerkende som sagen vedkommende, men at man fandt bestemmelsen om de fem år og 200.000 kr. overholdt, så det ikke mere havde retslig virkning.³⁵ Hermed var Tietgen i realiteten frigjort for betingelserne om byggehastigheden, for det kom ikke senere for alvor på tale, at han skulle overholde fristen på ti år til at færdiggøre kirken.

Valget af arkitekt

Tietgen var ikke i tvivl, da han skulle vælge arkitekten til kirkebyggeriet. Han gav opgaven til arkitekt C. F. Zwingmann, hvis betonkirke i Skåne, Tietgen var imponeret af. Dog sikrede han sig allerede fra starten Meldahls assistance,³⁶ idet han bestilte nogle skitser hos Meldahl og hans medhjælper, arkitekt Alb. Jensen. Tietgen lod skitserne gå videre til Zwingmann og spillede på den måde de to ud mod hinanden.³⁷

Zwingmann arbejdede to-tre år med sin plan for kirken, der skulle bygges i beton. Men Tietgen måtte opgive ham som arkitekt, da han viste tegn på sindssyge. Først prøvede Tietgen og især hans kone at hjælpe Zwingmann. De mente, at et ophold på landet ville hjælpe

ham, og han fik overdraget at opføre hovedbygningen på Tietgens landejendom, Strødam, men det hjalp ikke.

Meldahl havde allerede på et tidligt tidspunkt meddelt Tietgen, at han ikke kunne anbefale Zwingmanns projekt, men først da det blev helt klart, at Zwingmann ikke magtede opgaven, overdrog Tietgen ledelsen af projektet til Meldahl. »Der var altså ikke andet at gøre end at overdrage den hele ledelse til kammerherre Meldahl, som forøvrigt havde forudsagt, at Zwingmann ville gå i stykker på opgavens løsning, og jeg har ikke et øjeblik haft grund til at fortryde denne beslutning,« skriver Tietgen selv om sin beslutning.³⁸

Meldahl stillede dog en betingelse, som han krævede Tietgen bekræftede skriftligt, før han påtog sig opgaven. Kravet var, at han alene skulle have ledelsen af byggeriet, og alle skulle rette sig efter hans ordrer. Tietgen bekræftede dette skriftligt den 6. februar 1876, og dermed var Meldahls tilknytning til kirkebyggeriet fastlagt.³⁹

Meldahl havde allerede i 1842 arbejdet med ruinen. Som lærling var han med til at opmåle marmorblokkene på pladsen, og senere havde han ofte tænkt på kirkens eventuelle fuldførelse. Han havde også på et tidligt tidspunkt sat sig nøje ind i de oprindelige planer for kirkeprojektet, så da det endelig lykkedes ham at få ledelsen af det, tog det ham ikke lang tid at få selve kirkeprojektet færdigt. Langt vanskeligere var det med den øvrige bebyggelse på pladsen. Hans opgave var her at indrette huse, det var muligt at sælge i mindre matrikelnumre. Vigtigst var det dog, at der skulle tages hensyn til, at salget af grundene skulle skaffe Tietgen en indtægt, der kunne hjælpe med til finansieringen af kirkebyggeriet.⁴⁰

Tietgens egen finansiering af byggeriet

Tietgens plan om at bygge fornemme huse omkring kirken og derefter sælge dem for at få penge til kirkebyggeriet var af ældre dato. Allerede i 1872, to år før han købte kirkepladsen, havde Tietgen en brevsling med direktør Bille, Det københavnske Byggeselskab, om nødvendigheden af, at selskabet sikrede sig de nødvendige grunde omkring kirkepladsen. Selv om der var tale om planer for byggeselskabet, var Bille enig med Tietgen i, at planerne skulle holdes strengt fortroligt mellem de to.⁴¹ I midten af 1873 mindede Bille Tietgen om, at tiden var velegnet til køb af huse omkring pladsen. Han havde gennem

en ejendomsmægler fået flere på hånden. På dette tidspunkt var det Billes opfattelse, at byggeselskabet skulle holdes helt uden for sagen.⁴²

Tietgen fik købt de nødvendige huse omkring pladsen, dog med undtagelse af det sydvestlige hjørne. Prisen for denne grund var så høj, at selv om Tietgen var klar over, at det ville gå ud over helheden, syntes han, den var for dyr. For de andre huse gav han i alt 84.000 kr., så hele arealet kom til at koste ham 284.000 kr., efter at han senere købte ruinpladsen.⁴³

Det var stadig meningen at købe det resterende hjørne af pladsen, da Meldahl overtog ledelsen af projektet. På samme tidspunkt var det meningen, at når pladsen var ryddet for den oprindelige bebyggelse, skulle Tietgen selv betale opførelsen af nye huse. Han kunne derefter udleje de store, herskabelige lejligheder. Der skulle i alt opføres 14 ejendomme: to på hjørnerne af Bredgade og kirkepladsen (A og O), en ud mod Bredgade (B), fire nord for kirken (C, D, E og F), fire syd for kirken (K, L, M og N), to på hjørnerne mod St. Kongensgade (H og J) og en ud mod St. Kongensgade (G).

Beregningerne over omkostningerne og det årlige overskud for bygningerne omkring var efter planen:⁴⁴

	Samlet udgift	Årligt overskud
A	230.000 kr.	6.000 kr.
B	162.000 kr.	5.100 kr.
C	156.000 kr.	4.440 kr.
D	140.000 kr.	4.000 kr.
E	140.000 kr.	4.000 kr.
F	159.000 kr.	4.335 kr.
G	146.000 kr.	4.000 kr.
H	288.000 kr.	7.800 kr.
J	89.000 kr.	1.885 kr.
K	88.000 kr.	2.800 kr.
L	114.000 kr.	3.500 kr.
M	104.000 kr.	3.000 kr.
N	131.000 kr.	3.700 kr.
O	295.000 kr.	7.700 kr.
I alt	2.242.000 kr.	62.260 kr.

Klaus Pedersen

Planen blev dog aldrig realiseret, for da byggeriet for alvor skulle i gang, var det urealistisk, at Tietgen oven i udgifterne til kirken havde midler til at bygge husene på pladsen. Resultatet blev derfor, at grundene blev solgt med den klausul, at bygningernes facade skulle følge Meldahls oprindelige plan. På den måde var det alligevel muligt på en gang at skaffe penge til kirkebyggeriet og sikre helheden i bebyggelsen af pladsen. For at få den maksimale udnyttelse af arealet omkring kirken opgav Meldahl de to tårne nord og syd for kirken. Af den grund var det muligt at få plads til det relativt store areal byggegrunde uden at komme i konflikt med byggelovens bestemmelser.

Om indtægterne ved salget af grundene omkring kirken skrev Meldahl: »Den løse tale, man ofte havde hørt om de betydelige indtægter, Tietgen havde fået ved salget af de omkringliggende grunde, forstummede også efterhånden, da man fik at vide, at indtægten af de store arealer på grund af manglende salgsbetingelser og vurderinger var svunden ind til nul.«⁴⁵ Hvad Meldahl skrev, er dog ikke korrekt, for selv om det gik trægt med salget af grundene, var der pr. 2. juli 1885 solgt følgende grunde:⁴⁶

A	67.970 kr.
B	60.480 kr.
C	54.180 kr.
D og E	110.000 kr.
F	29.050 kr.
G	68.420 kr.
H	81.760 kr.
O	<u>86.100 kr.</u>
I alt	557.960 kr.
Forventet indtægt ved salg af K, L, M og N	<u>127.235 kr.</u>
Alle grundene	685.195 kr.

Grunden ud mod Bredgade (B) lykkedes det Tietgen at få solgt sidst i 70'erne, da han var hårdest trængt økonomisk, til den russiske kejser. Det var dennes mening at bygge en kirke i København, og da kejseren ikke manglede penge, blev Alexander Newsky-kirken bygget på 2 år, 1881–83. Selvom Tietgen således var klar over, at der ville komme en

anden kirke med forgyldte kupler næsten klods op ad hans egen, var det vigtigt for ham at få solgt grunden. Både Meldahl og hans medarbejder på Marmorkirken, Albert Jensen, var også beskæftiget ved bygningen af den russiske kirke.⁴⁷

Den sydlige hjørnegrund (J) ud mod St. Kongensgade blev aldrig købt, så hvis man sætter Tietgens samlede købsudgifter for hele kirkepladsen over for indtægterne ved salget af grundene, inkl. den forventede indtægt ved salget af de sidste fire grunde:

Salgspris	685.195 kr.
Købspris	<u>284.000 kr.</u>
Fortjeneste	401.195 kr.

blev der alligevel et pænt lille bidrag på ca. 400.000 kr. tilovers til kirkebyggeriet.

Den forventede salgspris for grundene K, L, M og N på 127.235 kr. kan ikke siges at være for høj, da de tilsvarende grunde nord for kirken (C, D, E og F) havde indbragt godt 193.000 kr. Selv om der kom en yderligere afmatning efter 1885, skulle tallene kunne holde.

Det var oprindelig meningen, at den del af kirken, der var bygget 100 år tidligere, uden videre skulle bruges – arbejdet skulle fortsætte, hvor det var indstillet. Det viste sig imidlertid, at den gamle del var mere medtaget end først antaget, så store partier måtte nedtages og genopføres. Det ville være meget vanskeligt at få marmorblokke til at fortsætte byggeriet med, og om det havde været økonomisk muligt er også tvivlsomt.⁴⁸ Derfor kom kalkbruddene og stenværkstederne ved Fakse ind i billedet. Ved Fakse lå fire mindre kalkbrud, nogle stenværksteder og kalkovne samt en lille jernbane og to små havne.

Tietgen havde på et tidligt tidspunkt (før 1881) købt stenværkstederne ved Fakse, og det var her, det såkaldte Faksemarmor blev forarbejdet. For at samle aktiviteterne ved Fakse, foreslog Tietgen i 1883 ejerne af kalkbruddene og havnene, at de dannede et aktieselskab, der skulle stå for brydningen, forarbejdningen og salget af kalkstenene. Året efter i 1884 blev A/S Faxe Kalkbrud dannet. De største aktionærer var Vemmetofte Kloster og Gaunø (Reedtz-Thott), der før ejede kalkbruddene. Tietgens svoger, fabrikant Sofus Jørgensen, havde be-

Klaus Pedersen

styret stenværkstederne, og han blev den første direktør for selskabet. Tietgen blev formand for bestyrelsen.⁴⁹

Gennem denne selskabsdannelse sikrede Tietgen sig billige og stabile leverancer. En stor del af Marmorkirken er således bygget af Fakse-marmor, der ligner rigtig marmor, og det var kun nødvendigt at supplere med et lille parti sten fra et brud på Øland samt almindelige tegl- og mursten.⁵⁰

Tietgen besluttede at fuldføre Marmorkirken, da han havde haft en række virkelig gode år – økonomisk set – først i 1870'erne.

Hans væsentligste indtægt var direktørlønnen fra Privatbanken og honorarer for bestyrelseshverv. Desuden havde han store indtægter ved stiftelsen af aktieselskaber, hvilket var meget normalt dengang. Hans indtægter var derfor konjunkturfølsomme. Efter en række gode år først i 1870'erne, hvor hovedparten af Tietgen-selskaberne også blev grundlagt, nåede krisen efter den fransk-tyske krig Danmark sidst i 1870'erne, og ramte også Tietgen økonomisk. En anden grund til, at Tietgen havde økonomiske vanskeligheder sidst i 1870'erne, var, at han personligt følte sig ansvarlig for den såkaldte »Svend Petersen sag«.

Sagen drejede sig om en københavnsk grosserer, der havde købt et meget stort antal aktier i Store Nordiske Telegraf-Selskab, som han ikke kunne betale. For at undgå at aktierne i telegraf-selskabet skulle falde meget stærkt i kurs, hvis alle Svend Petersens aktier blev udbudt til salg, lod Tietgen Privatbanken overtage aktierne. Da Privatbanken, som så mange andre, kom i vanskeligheder midt og sidst i 1870'erne, var disse telegrafaktier ved at ruinere banken. Privatbankens tab på Svend Petersen sagen var på over 3,5 mill. kr., men forinden havde Tietgen købt en del af aktierne af banken. Formentlig har Tietgen haft en udgift på op mod en mill. kr.⁵¹

Tietgens selvangivne skattepligtige indkomst kendes. Den er ikke nødvendigvis helt korrekt, da der ikke var nogen skattemæssig kontrol med tallene. Det var forbundet med en vis prestige at opgive større indkomster, end man i virkeligheden havde, og på grund af den lave skatteprocent (1,5–3 %) havde det ingen større økonomisk betydning. Den skattepligtige indtægt kan i hvert fald give et udmærket billede af variationerne i Tietgens indtægter fra år til år.

*Tietgens skattepligtige indkomst i kroner.*⁵²

1862-1863	15.200	1882-1883	400.000
1863-1864	18.000	1883-1884	100.000
1864-1865	20.000	1884-1885	95.000
1865-1866	60.000	1885-1886	80.000
1866-1867	60.000	1886-1887	80.000
1867-1868	100.000	1887-1888	80.000
1868-1869	60.000	1888-1889	80.000
1869-1870	100.000	1889-1890	100.000
1870-1871	140.000	1890-1891	100.000
1871-1872	120.000	1891-1892	120.000
1872-1873	400.000	1892-1893	80.000
1873-1874	400.000	1893-1894	100.000
1874-1875	400.000	1894-1895	80.000
1875-1876	250.000	1895-1896	80.000
1876-1877	100.000	1896-1897	125.000
1877-1878	100.000	1897-1898	125.000
1878-1879	100.000	1898-1899	125.000
1879-1880	100.000	1899-1900	125.000
1880-1881	200.000	1900-1901	125.000
1881-1882	120.000	1901-1902	125.000

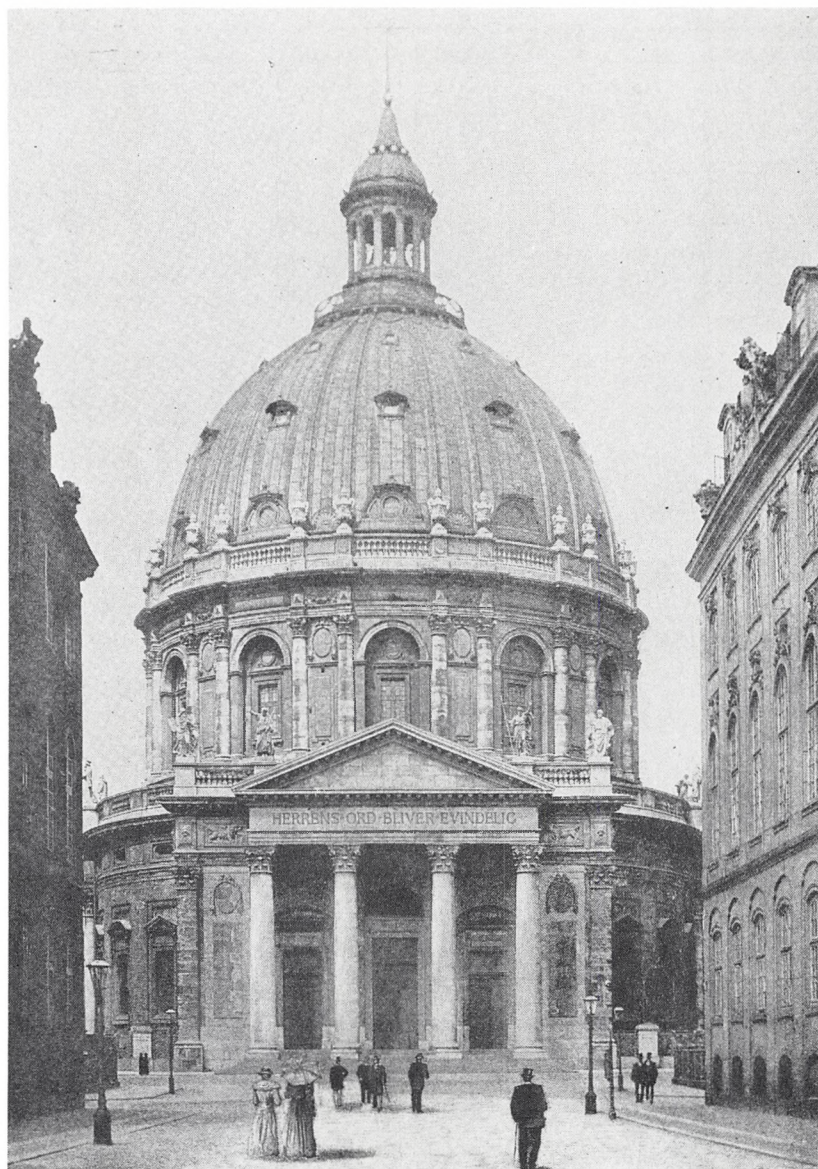
Byggeaktiviteter og økonomi

Da Tietgen købte grunden med kirkeruinen i 1874, så det økonomisk lyst ud for ham, og de følgende år, hvor der blev arbejdet med projekterne til færdiggørelsen, havde han heller ikke nogen større grund til bekymring. Men da arbejdet for alvor skulle i gang, var krisen nået til Danmark. Bygningen af kirken kom helt til at følge Tietgens årlige indtægter. Da Meldahl i februar 1876 påtog sig arbejdet som tilsynsførende med byggeriet foruden at være arkitekt, var han nok ikke klar over, at færdiggørelsen ville tage så lang tid, men han havde selv indvilliget i at følge det byggetempo, Tietgen formåede økonomisk.⁵³

I løbet af 1877 kom arbejdet på kirken i gang, men først hen på foråret 1879 forelå den endelige plan for kirken. I den mellemliggende tid blev kun helt elementære fundamentarbejder udført.⁵⁴

Klaus Pedersen

Marmorkirken, som den blev præsenteret for læserne af Illustreret Tidende 19. august 1894.

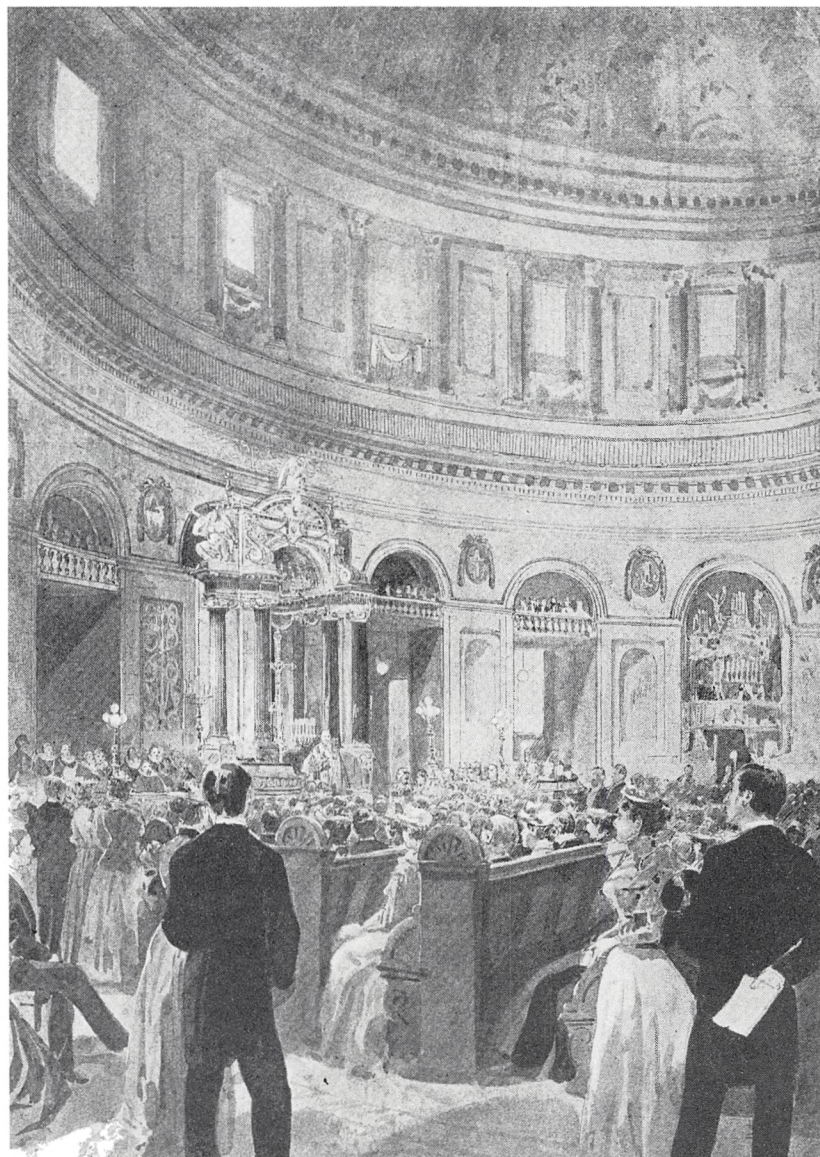
Noget tyder på, at Tietgen oprindelig regnede med at få kirken færdig på de ti år, som han havde forpligtet sig til. Hans oprindelige tidsplan gik ud på, at kirken skulle være færdig til Grundtvigs 100 års fødselsdag den 8. september 1883. Byggeriet var imidlertid da så fremskredent, at der i anledning af Grundtvigs fødselsdag kunne afsløres et forgyldt kors på toppen af den endnu ufærdige kuppel.⁵⁵ Korset var skænket af medarbejderne i de selskaber, Tietgen havde været med til at grundlægge. De havde givet ti øre hver, og den officielle anledning var Privatbankens 25 års jubilæum.⁵⁶

Senere var det hensigten, at kirken skulle være færdig i 1888, men i april 1887 manglede der endnu en del, og Tietgen mente ikke, at han de næste to år fik råd til at sætte større arbejde i gang. I september 1892 skrev Tietgen: »Kære Meldahl, påske eller pinse 1894 er tidsnok for fuldførelsen både efter de planer, som jeg har, og de indtægter, jeg har udsigt til.«⁵⁷ Denne gang skulle spådommen vise sig at være næsten korrekt, for kirken blev færdig i løbet af sommeren 1894.

Den største byggeaktivitet fandt sted i årene 1883, 1884 og 1885. Grunden hertil er også ganske klar. I årene 1881–1883 havde Tietgen sine sidste store indtægter og havde derfor råd til at forcere byggeriet. En af grundene til de bedre tider for Tietgen var, at han i 1881 var med til at stifte de sidste to store selskaber, hans navn forbindes med, nemlig KTAS og De danske Spritfabrikker. Stiftergevinsterne herved har uden tvivl været med til at styrke ham økonomisk. Fra 1885 og fremefter gik det igen langsomt – meget langsomt, og han nåede sidst i 80'erne ned på endnu lavere indtægter end i slutningen af 70'erne. Langt om længe blev kirken dog færdig, og indvielsen fandt sted den 19. august 1894.⁵⁸

Hvis Tietgen havde vidst, hvor langvarigt byggeriet ville blive, er det tvivlsomt, om han havde påtaget sig opgaven. Det gennemgående træk i den korrespondance, som Tietgen og Meldahl (og Meldahl og Albert Jensen) havde i de 18 år, der gik fra Tietgen købte grunden og til kirken stod færdig, var: pengeproblemer. Meldahl følte sig af den grund ofte trykket og hæmmet, men kirkens fuldførelse lå ham så meget på sinde, at han selv gav afkald på ethvert honorar i forbindelse med kirken. Det manglende honorar var ikke den eneste økonomiske håndsrækning, Meldahl gav Tietgen. Han betalte selv flere gange for mindre arbejder, der blev udført under udsmykningen af kirken,⁵⁹ og

Klaus Pedersen

Fra indvielsen af Marmorkirken 19. august 1894. Illustreret Tidende 26. august 1894.

da en kreds af velstående københavnske handelsmænd besluttede sig til at hjælpe Tietgen økonomisk med byggeriet, var Meldahl den første og en af de største bidragydere.⁶⁰

Ud over det allerede nævnte forgyldte kors fik Tietgen også en mere kontant hjælp til kirkebyggeriet. I februar 1884 henvendte nationalbankdirektør M. Levy sig til Meldahl og spurgte, om der var nogen måde, hvorpå han og nogle venner kunne hjælpe til med byggeriet. Meldahl svarede, at man netop stod og manglede et par hundrede tusinde kroner til kirkens indre og ydre udsmykning.⁶¹ I den anledning udsendte Levy sammen med E. le Maire og Georg Petersen en indbydelse, hvor de opfordrede interesserede til at tegne sig for et beløb til Marmorkirkens udsmykning. Både beløbenes størrelse og bidragydernes navne skulle være anonyme.⁶² Meldahl og Levy tegnede sig for hver 5000 kr. fordelt på fem år. Hvor meget der kom ind i alt er lidt uklart, men beløbet lå et sted mellem 107.000 kr. og 165.000 kr.⁶³

Et andet større kontant bidrag til byggeriet fik Tietgen overrakt ved en fest for ham i anledning af, at han havde været direktør for Privatbanken i 25 år (2. november 1882). Hans nærmeste venner havde med direktør Rudolf Puggaard i spidsen indsamlet 200.000 kr.⁶⁴

Mange hånede og gjorde nar af Tietgen, fordi det så ud, som om kirken aldrig skulle blive færdig. I folkemunde og i pressen blev Marmorkirken f. eks. til en vittighed. At holde bryllup i Marmorkirken blev den gængse talemåde, som betegnede, at nogen aldrig ville blive gift.

Men Tietgen modtog også mange opmuntringer. Bl. a. da professor Lorenz Frølich startede en landsomfattende indsamling af gammelt kobber (kar, mønter o. lign.), så kuplen på kirken kunne blive tækket med kobberplader i stedet for bly, som oprindeligt planlagt. Tietgen stillede dog den betingelse, at han ville se, hvor meget kobber der kom ind ved indsamlingen, før han gik ind på at bruge kobber i stedet for bly.⁶⁵ Der blev ikke indsamlet kobber nok, men Tietgen undlod alligevel at bruge bly, selv om kobbertækningen betød en merudgift for ham på 60.000 kr.⁶⁶

Til kirkens udsmykning og vasa sacra modtog Tietgen også hjælp. Ved hans og Lauras sølvbryllup skænkede venner fra Vartov menighed kande, kalk og disk til alteret.⁶⁷ Fru Grundtvig skænkede en stor syvarmet guldlysestage, som Grundtvig havde fået foræret i anledning af sit præstejubilæum.⁶⁸ L. P. Holmblad og frue skænkede nogle bron-

Klaus Pedersen

zestager med krucifiks og deres søn Jakob gav to store kandelabre. Ligeledes modtog Tietgen yderligere to store sølvkandelabre og det glasmaleri, der findes over hovedindgangen til kirken.⁶⁹ Efter indvielsen af kirken fik Tietgen også nadveræskan og dåbskanden.⁷⁰

Døbefonten var også en gave til kirken og til Tietgen. Den blev skænket af G. A. Hagemann og Tietgens svoger, konferensråd Jørgensen. Meldahl syntes hverken om selve udførelsen af den eller om dens placering i kirken, og han følte sig svigtet af Tietgen.⁷¹ Sandsynligvis har Meldahl ikke vidst, at Tietgen havde lånt penge af svogeren for at kunne fuldføre kirken, og derfor ikke ville gøre indsigelser mod døbefonten.⁷²

For at supplere den udvendige udsmykning af kirken ønskede Meldahl, at dele af kuplen også blev forgyldt. Det havde han dog ikke forelagt for Tietgen af økonomiske grunde. Kuplen blev alligevel delvis forgyldt, da en etatsråd Bornholdt fra Riga tilbød at betale for det.⁷³

Hvad kostede kirken

Et tidligt (udateret) overslag fra Meldahl over udgifterne ved selve kirkebyggeriet gav en samlet byggeudgift på 197.321 rdl., altså små 400.000 kr.⁷⁴

Den første detaljerede beregning over de forventede omkostninger stammer fra den 3. februar 1882:⁷⁵

Samlede forventede udgifter	902.357,18 kr.
Samlede forventede indtægter	386.788,52 kr.
	<hr/>
Tietgens udgift	515.568,66 kr.

De godt 500.000 kr. i forventet personlig udgift var før Tietgen modtog de to store pengebeløb:

200.000 kr. (den 2. november 1882)
107.000 kr. – 165.000 kr. i 1884

Beregningerne kom ikke til at holde, for i 1885 så de faktiske omkostninger således ud:⁷⁶

Udgifter (m. køb af kirkegrund)	1.074.117,93 kr.
Indtægter (m. salg af grunde, udsmykningsfonds, kobbærtøj o.l.)	773.591,83 kr.
Tietgens udgift	300.526,10 kr.

På dette tidspunkt (2. juli 1885) var den største del af byggearbejdet udført, men der manglede en hel del af udsmykningen. Til gengæld havde Tietgen kun ganske få indtægter i syne. Der var kun fire grunde tilbage at sælge, og de forventedes kun at indbringe 127.235 kr.

Det meste af kirken blev bygget i årene 1883–1885. Frem til den 1. januar 1880 udgjorde de betalte regninger et beløb på ca. 75.000 kr.⁷⁷ Det stemmer dårligt med den erklæring, Tietgen afgav den 20. december 1879 til Finansministeriet om, at der var udført arbejder for 360.510,81 kr. De faktiske udgifter var den 3. august 1882 opført til 283.228,67 kr. Knap tre år senere, den 2. juli 1885, var byggeudgifterne på ca. 875.000 kr.⁷⁸

De sidste ni år gik det meget langsomt, og først de sidste to år var der igen en vis aktivitet på byggepladsen. Den 19. september 1892 manglede der således ifølge planen arbejder for 213.620 kr., men af det beløb var der approberede tilbud for godt 170.000 kr.⁷⁹

Den endelige opgørelse, som Meldahl foretog i 1894, viste, at den samlede udgift til kirken (inkl. kirkegrunden, ekskl. de omkringliggende grunde) beløb sig til 1.384.000 kr.

Hans opgørelse så således ud:⁸⁰

I alt regningsudgifter efter journalen, når samtlige dele vedr. forgyldningen er betalt	1.274.887,20 kr.
Arbejder henhørende under Levy' fond	107.909,41 kr.
Restregninger for prøver og supplementsarbejder	1.200,00 kr.
I alt	1.383.996,61 kr.

Tietgens personlige udgift

Skal man forsøge at gøre Tietgens personlige udgift til Marmorkirken op, skal der nok korrigeres for et par ting. Oven i regningsudgiften plus restregningerne skal lægges hans udgift til købet af de omkring-

liggende grunde (84.000 kr.), derimod kan der ses bort fra »Arbejder henhørende under Levy' fond«, da det ikke berørte Tietgens personlige økonomi. De samlede udgifter bliver herefter på ca. 1.360.000 kr.

Tietgen har især to indtægtsposter: salget af grundene omkring kirken med ca. 685.000 kr. og kontante tilskud med mindst 200.000 kr. Det giver et restbeløb på ca. 475.000 kr. Forgyldningen af kuplen blev betalt af Bornholdt fra Riga, og enkelte af hans venner ydede Tietgen økonomisk hjælp i al fortrolighed,⁸¹ så Tietgens egen udgift har næppe været større end 425.000–450.000 kr. Dette beløb synes ikke overvældende stort med nutidens øjne, og det ville ikke have voldt Tietgen de kvaler, det faktisk gjorde, hvis det ikke havde været for de dårlige konjunkturer i næsten alle de 18 år, byggeriet varede.

At Tietgen virkelig har måttet skrabe bunden i sin pengekasse for at fuldføre kirken, er der ikke tvivl om. Syv år efter at Marmorkirken var færdig, døde Tietgen den 19. oktober 1901. Da hans dødsbo blev gjort op, var hans efterladte formue på 550.000 kr.⁸² Tietgens skattepligtige indkomst i årene efter kirkens færdiggørelse og op til hans død udgjorde i alt 910.000 kr., og det er ikke urealistisk at antage, at størstedelen af hans efterladte formue stammer fra disse indtægter.

Tietgen betragtede Marmorkirken som »slutstenen på sin jordiske gerning«,⁸³ og på denne »grundtvigske katedral« ofrede han »så godt som alt« hvad han ejede.⁸⁴ Meldahl havde gennem hele byggeperioden haft store bekymringer, hver gang han skulle bede Tietgen om flere penge, men i foråret 1894 skrev han til sin kone: »Jeg har brugt den mands hele formue uden nogensinde at se et surt ansigt.«⁸⁵

Tietgens motiver til kirkebyggeriet

Det kan være svært at forklare, hvorfor en finansmand som Tietgen indlod sig på opgaven med at fuldføre Marmorkirken, hvis der ikke spiller ikke-målelige faktorer ind. Det er derfor nærliggende at se på Tietgens religiøse baggrund.

Fra sit barndomshjem i Odense var Tietgen vant til, at religionen var det vigtigste i hverdagen. Især Tietgens mor, men med tiden også hans far blev dybt optaget af religionen. Konfirmationsforberedelsen optog Tietgen meget, og hans personlige forhold til religionen blev

nok grundlagt her.⁸⁶ Selv om han voksede op i et dybt religiøst hjem, er der ingen tvivl om, at den endelige udformning og placering af Tietgens religiøse opfattelse skyldtes hans kone, Laura. Tietgen blev gift med sin kusine, Laura Charlotte Jørgensen, den 8. august 1855, og det var hendes forhold til kirken, der kom til at præge Tietgen.⁸⁷

Da de som nygifte boede i Frederiksberg Allé gik de sjældent i kirke – præsten i Frederiksberg Kirke faldt ikke i deres smag. Først da Laura fik sin mand overtalt til at overvære vækkelsesprædikant N. G. Blædels gudstjeneste i Garnisons Kirke, blev parret faste kirkegængere. Om sommeren, når parret boede på landet i Tårnbæk, var Lyngby Kirke den nærmeste. Præsten ved Lyngby Kirke, Peter Rørdam, var en af grundtvigianismens største fortalere, og han var den egentlige »omvender« af parret Tietgen til grundtvigianismen. Tårnbæk havde ingen kirke, og for at få hjulpet denne mangel besluttede Tietgen og O. B. Suhr at bygge en. Staten ydede et tilskud til byggeriet på 7000 rdl.k., resten betalte Tietgen og Suhr. Byggeriet af Tårnbæk Kirke varede kun et år, og kirken blev indviet i juni 1864.⁸⁸

Peter Rørdam kom til at præge ægteparret Tietgens liv, og da de flyttede ind i Kronprinsessegade 30, blev det et samlingssted for grundtvigianismens inderkreds i hovedstaden. Grundtvig var selv flere gange gæst hos Tietgen. Til sin død i 1883 var Peter Rørdam en af Tietgens få venner, og efter ham blev det pastor C. J. Brandt, der var præst ved Vartov, der kom til at øve den største religiøse indflydelse på Tietgen. Også mellem Brandt og Tietgen opstod der et varmt venskab.⁸⁹

På denne baggrund kan der – når man spørger efter Tietgens motiv til at bygge Marmorkirken – være god grund til at fremhæve, hvad han selv skriver i sine erindringer, at kirken skulle gøres til en grundtvigsk katedral – altså et monument over Grundtvig og den trosretning, Tietgen og hans kone tilhørte.

Kombinerer man det religiøse motiv med en anden omstændighed, mener jeg, at man kommer sandheden nærmere.

Tietgen havde ingen børn, så der var ingen til at føre hans slægt videre. Det var således heller ikke nødvendigt at samle en formue, der kunne gå i arv. Det vil sige, at hvis Tietgen ville sikre sig, at han blev husket af eftertiden, måtte han selv sørge for det. Selv om hans navn var knyttet til alle de selskaber, han var med til at grundlægge, var det

ikke sikkert, at det ville vedblive at være det i fremtiden. Desuden var han ikke ene om æren for selskabsdannelserne.

Hans navn ville derimod være uløseligt forbundet med Marmorkirken, hvis han fik den færdiggjort. Det ville være hans personlige triumf, at han havde klaret, hvad enevældige konger havde opgivet.

Marmorkirken overgik efter færdiggørelsen til offentligt eje – kvit og frit.

Litteratur og kilder

Til forståelse af Tietgens interesse for Marmorkirken og hans religiøse baggrund herfor er især hans egne erindringer og de biografier, der er skrevet om ham, af værdi.

Tietgens erindringer blev først samlet udgivet i 1904 af O. C. Molbech, men allerede i 90'erne havde det meste været trykt under titlen: »Af en gammel købmands erindringer«. De er nedskrevet efter diktat, og der kommer ikke noget frem om Tietgen og hans virke, som ikke tidligere var kendt. De består mest af en beskrivelse af de af Tietgen startede selskaber samt anekdoter. I 100-året for Tietgens fødsel – 1929 – udkom flere værker om Tietgen og hans virke. De er alle forholdsvis ukritiske og kun det ene behandlede udelukkende Tietgen. Det er Johannes Lehmanns: »C. F. Tietgen – hans liv og virke«. Man kan se, at Lehmann har været i berøring med Tietgens efterladte papirer, men den bygger først og fremmest på Tietgens erindringer og Marstrands bog – der for øvrigt blev genudgivet netop i 1929.

Til redegørelsen for kirkens historie, før Tietgen kom ind i billedet, er brugt tre værker, som tildels bygger på det samme kildemateriale. Den ældste og bedste af de tre egentlige kirkemonografier, der er skrevet om Frederik V's kirke, er F. J. Meiers: »Marmorkirken fra 1749 til 1772. Et bidrag til den danske kunsthistorie. For størstedelen af utrykte kilder«. Den udkom i 1883 – altså på et tidspunkt, hvor Tietgen var i gang med fuldførelsen af kirken. Det er et følelsesladet værk, men det væsentligste ved dette værk er Meiers talmateriale. Det er baseret på de egentlige byggeegenskaber – og derfor værdifulde.

Tietgens arkitekt på Marmorkirke-byggeriet, F. Meldahl, udgav i 1896, to år efter kirkens endelige fuldførelse: »Frederikskirken i København, således som den blev projekteret i det XVIII århundrede af

Eigtved, Anthon, Jardin m. fl., samt dens forhold til Danmarks og Europas bygningskunst i det XVII og XVIII århundrede«. Meldahl gør især meget ud af arkitekturen og de gamle arkitekters mulige inspirationskilder. (Selve tegningen interesserede ham også, og der er i værket aftrykt 38 store gengivelser af originaltegninger). Hans talmateriale synes for størstedelens vedkommende hentet fra Meiers værk.

Den nyeste af de tre beskrivelser er Fr. Schiøtts 50 siders afhandling i »Fra arkiv og museum« 1899–1902, bd. 1 med titlen »Frederikskirken på Amalienborg«. Han beskriver både personerne og arkitekturen, og hans vurdering af de udenlandske arkitekter og kunstnere er mere neutral end Meiers. Han har både citeret Meiers og Meldahls værker, men han har også været i berøring med Frederikskirkens byggeregnskaber og med de utallige resolutioner og kongelige forordninger, der blev udstedt i forbindelse med byggeriet.

De væsentligste indtryk af den debat, der var om ruinen, efter at Struensee havde standset arbejdet på kirken, stammer fra de mange indlæg i tidsskrifter og ugeblade/aviser, der var helt frem til tiden omkring kirkens endelige fuldførelse.

Den væsentligste kildegruppe i forbindelse med denne undersøgelse er Tietgens privatarkiv med tillæg, der ligger i Rigsarkivet, og som består af forretningspapirer og privat korrespondance.

Det har været af betydning for undersøgelsens kirkebygningsafsnit, at Frederikskirkens Arkiv (Kirkebygningsarkivet) ligger som tillæg til Tietgens privatarkiv. Det er lige som Tietgens arkiv ikke fuldkomment, men ved at sammenholde oplysninger fra begge arkiver, er det muligt at få et ret godt indblik i beslutningsprocessen og økonomien omkring Tietgens opførelse af Marmorkirken.

Ferdinand Meldahls privatarkiv har også været benyttet. Interessen samler sig her om to aktpakker. Den ene indeholder arkivalier vedrørende hans arbejde på Marmorkirken. For størstedelen drejer det sig om tegninger og skitser samt avisudklip, men enkelte regnskabsoptegnelser har haft stor værdi. Flere detaljerede planer over udparcelleringen og bebyggelsen af kirkepladsen har ligeledes haft betydning for opgaven. I pakken ligger et manuskript »Marmorkirken«, som Meldahl skrev ti år efter kirkens fuldførelse. Heri giver Meldahl sin version af kirkebyggeriets forløb. Han kommer med flere interessante op-

lysninger, men enkelte af dem har det desværre ikke været muligt at verificere.

Til sidst skal nævnes en kilde til mange væsentlige oplysninger om Tietgen, Det københavnske Byggeselskab og Marmorkirken. Det er Helga Stemmanns bog om faderen F. Meldahl: »F. Meldahl og hans venner«. Dette store seks binds værk, som udkom i 1930 er baseret på Meldahls efterladte papirer – især breve. I fjerde bind giver Helga Stemmann gennem aftryk af breve en indgående skildring af Tietgen.

HENVISNINGER OG NOTER

TA = Tietgens privatarkiv
MA = Meldahls privatarkiv
FA = Frederikskirkens bygningsarkiv

1. Meldahl: Frederikskirken s. 38, 41, 43 og 53. Schiøtt: Frederikskirken s. 1, 4 og 9–10.
2. Meldahl: Frederikskirken s. 52. Schiøtt: Frederikskirken s. 11. Meier: Marmorkirken s. 8.
3. Schiøtt: Frederikskirken s. 17–18.
4. Meier: Marmorkirken s. 9.
5. samme, s. 11–13 og 17.
6. samme, s. 24. Meldahl: Frederikskirken s. 54.
7. Schiøtt: Frederikskirken s. 36–38.
8. Meldahl: Frederikskirken s. 54–55. Meier: Marmorkirken s. 29.
9. Schiøtt: Frederikskirken s. 32–34.
10. Meldahl: Frederikskirken s. 63.
11. Schiøtt: Frederikskirken s. 34 og 39. Meldahl: Frederikskirken s. 56. Meier: Marmorkirken s. 35–36.
12. Meldahl: Frederikskirken s. 56–57. Meier: Marmorkirken s. 51 og 56–57.
13. Meier: Marmorkirken s. 58.
14. Meldahl: Frederikskirken s. 57.
15. Meier: Marmorkirken s. 59–61.
16. samme, s. 61. Schiøtt: Frederikskirken s. 41.
17. Meldahl: Frederikskirken s. 57–58. Meier: Marmorkirken s. 61–63.
18. Meier: Marmorkirken s. 63.
19. samme, s. 68.
20. samme, s. 63. Meldahl: Frederikskirken s. 58.
21. Schiøtt: Frederikskirken s. 42.
22. Meldahl: Frederikskirken s. 58 note.
23. Schiøtt: Frederikskirken s. 2 og 48.
24. samme, s. 43–44 og 46.
25. samme, s. 47. Ill. Tidende, 1. juni 1862, s. 283.
26. Quartalsberetninger fra Industriforeningen, 1856 s. 117–20.
27. Ill. Tidende, 1. juni 1862 s. 283–86.
28. Schiøtt: Frederikskirken s. 48–49.

29. Tietgens Erindringer s. 165–67 og 171. Stemann: F. Meldahl s. 160–61. Historiske Meddelelser om København 1982, s. 85–87.
30. Tietgens Erindringer s. 171. Stemann: F. Meldahl s. 162.
31. Stemann: F. Meldahl s. 167–69.
32. samme, s. 162.
33. Tietgens Erindringer, s. 171–72.
34. Stemann: F. Meldahl s. 174.
35. samme, s. 176–78.
36. Tietgens Erindringer, s. 167.
37. Stemann: F. Meldahl s. 162.
38. Tietgens Erindringer, s. 167–68.
39. Stemann: F. Meldahl s. 165.
40. MA: pk. Marmorkirken – manuskript: »Marmorkirken«.
41. TA: pk. Det kjø. Byg. Brev fra Bille til Tietgen, 16/11–1872.
42. TA: pk. Det kjø. Byg. Brev fra Bille til Tietgen, 4/6–1873 og 14/6–1873.
43. Stemann: F. Meldahl s. 166.
44. TA: pk. Marmorkirken – beregninger, udaterede.
45. MA: pk. Marmorkirken – manuskript: »Marmorkirken«.
46. FA: pk. Tilbud og beregninger – opgørelse pr. 2. juli 1885.
47. Stemann: F. Meldahl s. 214–15.
48. samme, s. 192.
49. Clemmensen: A/S Faxe Kalkbrud s. 1–ca. 40. Ved opførelsen af den engelske kirke i København, St. Albans (1885–87), var Tietgen også involveret, og han sørgede for, at kirken blev bygget af Faxe-marmor.
50. MA: pk. Marmorkirken – manuskript: »Marmorkirken«.
51. Lange: Finansmænd s. 319–26.
52. Cohn: Privatbanken i København s. 283–84.
53. Stemann: F. Meldahl s. 164.
54. samme, s. 175.
55. Lehmann: C. F. Tietgen s. 301–02.
56. Tietgens Erindringer, s. 169.
57. Stemann: F. Meldahl s. 191.
58. Lehmann: C. F. Tietgen s. 303.
59. MA: pk. Marmorkirken – manuskript: »Marmorkirken«.
60. MA: pk. Marmorkirken – notat ang. bidragets størrelse.
61. MA: pk. Marmorkirken – manuskript: »Marmorkirken«.
62. MA: pk. Marmorkirken – trykt indbydelse sign. le Maire, Petersen og Levy, feb. 1884. Cohn: Privatbanken i København s. 329–30. Le Maire og Georg Petersen var tilknyttet Privatbanken. Le Maire var medstifter af banken og Petersen var med i bankrådet fra 1860, og fra 1886 til 1900 var han formand for bankrådet.
63. MA: pk. Marmorkirken – manuskript: »Marmorkirken«. Stemann: F. Meldahl s. 189.
64. Stemann: F. Meldahl s. 180.
65. MA: pk. Marmorkirken – manuskript: »Marmorkirken«.
66. Tietgens Erindringer, s. 169.
67. Lehmann: C. F. Tietgen s. 298.
68. Marstrand: C. F. Tietgen s. 73.
69. Tietgens Erindringer, s. 169.
70. Stemann: F. Meldahl s. 194.
71. MA: pk. Marmorkirken – manuskript: »Marmorkirken«.
72. Stemann: F. Meldahl s. 195–96. Det har ikke været muligt at kontrollere oplysningen om, at Tietgen lånte penge af Jørgensen.
73. MA: pk. Marmorkirken – manuskript: »Marmorkirken«.
74. TA: pk. Marmorkirken – udateret overslag fra Meldahl.
75. FA: pk. Tilbud og beregninger – opgørelse pr. 3. feb. 1882.
76. samme, opgørelse pr. 2. juli 1885.
77. TA: pk. Marmorkirken – betalte regninger pr. 1. jan. 1880.

Klaus Pedersen

78. FA: pk. Tilbud og beregninger – opgørelser pr. 3. aug. 1882 og 2. juli 1885.
79. FA: pk. Betalte regninger (2) 1876–95. Pk. Tilbud og beregninger – notat fra 19. sept. 1892.
80. MA: pk. Marmorkirken – opgørelse over samtlige udgifter efter regnskabsbøgerne.
81. Stemann: F. Meldahl s. 171.
82. Cohn: Privatbanken i København s. 283.
83. Marstrand: C. F. Tietgen s. 73.
84. Tietgens Erindringer, s. 172 og 175.
85. Stemann: F. Meldahl s. 192.
86. Lehmann: C. F. Tietgen s. 32–33 og 57.
87. Marstrand: C. F. Tietgen s. 34–36.
88. Tietgens Erindringer, s. 80 og 82.
89. Lehmann: C. F. Tietgen s. 277 og 289.

UTRYKTE KILDER

Rigsarkivet

- F. Meldahls privatarkiv. Marmorkirken (1 pk.).
- C. F. Tietgens privatarkiv. Sager ang. Det københavnske Byggeselskab 1872–95 (1 pk.). Marmorkirken 1873–1915 (1 pk.).
- Frederikskirkens arkiv (tillæg til Tietgens arkiv). Korrespondance 1874–95 (1 pk.). Tilbud og beregninger (1 pk.). Genparter af regninger o.l. 1877–94 (1 pk.). Approbationer og udgifter 1876–94 (1 pk.). Betalte regninger 1876–95 (2 pk.).

TRYKTE KILDER

- C. A. Clemmensen: A/S Faxe Kalkbrud. Et tilbageblik over selskabets virksomhed gennem 50 år (1934).
- E. Cohn: Privatbanken i København gennem 100 år (1957).
- P. Engelstoft og S. Dahl (red.): Dansk biografisk leksikon (1979–). Illustreret Tidende 1862.
- Ole Lange: Finansmænd, stråmænd og mandariner (1978).
- Johs. Lehmann: C. F. Tietgen – hans liv og virke (1929).
- J. Marstrand: C. F. Tietgen (1929).
- F. J. Meier: Marmorkirken fra 1749 til 1772 (1883).
- F. Meldahl: Frederikskirken i København således som den blev projekteret i det 18. århundrede (1896).
- O. C. Molbech (udg.): C. F. Tietgen – erindringer og optegnelser (1904).
- Quartalsberetninger fra Industriforeningen 1856.
- Fr. Schiøtt: Frederikskirken på Amalienborg i Fra arkiv og museum 1899–1902, bd. 1, s. 1–49.
- Julius Schovelin: Privatbanken i København 1857–1907 (1907).
- Helga Stemann: F. Meldahl og hans venner (1930).

Statistisk Kontor 1883–1983

Af Jørgen Wedebye

I. Formål og organisation

1. Kontorets oprettelse

Københavns statistiske kontor blev oprettet den 1. juli 1883 og har derfor i år kunnet markere sit 100 års jubilæum.

Hovedformålet med institutionens oprettelse var naturligvis at få dækket kommunalforvaltningens behov for statistiske oplysninger, men kontoret fik tillige pålagt udarbejdelsen af valglisterne til rigsdags- og borgerrepræsentationsvalg samt enkelte andre administrative opgaver henhørende under magistratens 1. afdeling. Som følge deraf fandt man det naturligt ved oprettelsen at henføre Statistisk Kontor til denne magistratsafdeling, men det blev klart fremhævet som en given forudsætning, at kontoret:

»i lige høj grad skal stå til disposition for samtlige magistratens afdelinger med hensyn til oplysninger m. m. af statistisk eller anden lignende natur.«

Dette krav er altid blevet respekteret og dertil kommer, at kontoret selv har lagt vægt på en alsidig belysning af de kommunale emneområder. Statistisk Årbog, som er udsendt fra og med 1919, giver således talmæssige oplysninger om aktiviteter under samtlige magistratsafdelinger.

Under disse vilkår har kontoret fungeret gennem 95 af de 100 år under ledelse af først cand. polit. Marcus Rubin (1883–95), derefter cand. jur. og polit. Cordt Einar Trap (1896–1922), cand. polit. Bertel Dahlgaard (1922–29), cand. polit. Kjeld Johansen (1929–65), cand. polit. Erik Reeh (november–december 1965), cand. polit. Axel Holm (december 1965–februar 1966) og cand. polit. Preben Bov (marts 1966–marts 1978). Derefter overførtes kontoret til Overborgmesterens afdeling, og økonomidirektør cand. polit. Jørgen Paldam er i dag kontorets øverste administrative chef.

Valglisten udskrives. Fotografi fra beg. af 1930'erne.

2. Folkeregistret

Ved siden af de statistiske opgaver, som senere vil blive nærmere omtalt, viste det sig efterhånden, at kontorets administrative funktioner blev stadig mere krævende. Den foran omtalte udarbejdelse af valg-listerne til rigsdags- og borgerrepræsentationsvalgene kom således i høj grad til at bære præg af folketallets vækst samt af ændringer i valgretsreglerne i tidens løb. Den kommunale valglov fra 1908, der gav kvinderne valgret til borgerrepræsentationen mere end fordoblede vælgertallet fra 55.000 i 1908 til 127.100 i 1909, hvilket betød, at 81 % af den del af befolkningen, der betalte kommuneskat og var over 25 år, havde valgret. I 1921 var vælgertallet yderligere steget til 210.900. Efter grundlovsændringen i 1915, som bl. a. gav kvinderne valgret til rigsdagen, øgedes folketingsvælgertallet fra 78.500 i 1913 til 217.300 i 1918. Herefter var antallet af vælgere ved folketingsvalg på grund af den kommunale valglovs skatte- og opholdsbetingelser større end antallet af vælgere ved kommunevalg.

Selve valglisteudarbejdelsen foregik stadig, som det havde været tilfældet omtrent siden 1849, på grundlag af særlige valgskemaer, der

omdeltes til udfyldning blandt ejendommenes beboere sammen med politiets mandtalslister i begyndelsen af november måned. Systemet var forældet og meget mangelfuldt og førte til, at et betydeligt antal vælgere slet ikke blev optaget på listerne og derfor ikke kunne afgive deres stemme på valgdagen. Navnlig efter folkeafstemningen om salget af de vestindiske øer i 1916 opstod en voldsom kritik, som førte til, at kommunalbestyrelsen i 1917 rejste spørgsmålet om snarest at få oprettet et egentligt folkeregister i København. I begyndelsen af 1922 var det nogenlunde afgjort, at et sådant register ville blive oprettet, samt at det administrativt skulle henlægges under Statistisk Kontor, hvor valglisterne udarbejdedes, og hvor de registrerede oplysninger tillige ville kunne udnyttes til statistiske formål. Afgørelsen har antagelig også været påvirket af mangler ved skattemandtallet, selvom dette ikke medførte en tilsvarende kritik fra skatteborgernes side.

Den 14. marts 1924 blev der vedtaget en almindelig lov om oprettelse af kommunale folkeregistre, men allerede pr. 1. februar 1923 var det københavnske register blevet etableret på grundlag af en på samme dag afholdt folketælling. Det samme gjaldt for Frederiksberg og Gentofte.

For valglisterne betød folkeregistrets oprettelse, at fejlenes antal så at sige omgående faldt til et minimum samtidig med, at omkostningerne ved valglisternes fremstilling blev formindskede. I begge disse henseender er der endog senere sket yderligere forbedringer, navnlig efter indførelsen af edb.

Med hensyn til folkeregistrets udvikling skal der i øvrigt henvises til nærmere omtale andetsteds, således eksempelvis i Historiske Meddelelser om København, årbog 1973, side 163 (Københavns Folkeregister i 50 år). Her skal det blot nævnes, at folkeregistret efterhånden blev et serviceorgan for alle offentlige myndigheder og til en vis grad også for private og derved tilførtes kontoret yderligere en lang række administrative funktioner. Personaletallet i folkeregistret blev meget hurtigt væsentligt større end antallet af beskæftigede i det oprindelige Statistiske Kontor. Statistikken og registret kom efterhånden til at fungere som to afdelinger med hver sin ledelse, men naturligvis nært forbundet i et løbende samarbejde. Under og efter krigen 1939–45 havde folkeregistret en række specielle opgaver med uddeling af rationeringskort og legitimationskort.

3. Hulkort og edb

Allerede i 1930'rne havde Statistisk Kontor undersøgt mulighederne for at lade visse arbejder, herunder først og fremmest udarbejdelsen af den årlige indkomst- og formuestatistik, overgå til behandling på hulkortmaskiner. Blandt andet på grund af den daværende beskæftigelsessituation var der imidlertid ikke tilstrækkelig grobund for indførelse af arbejdskraftbesparende teknik. Men senere ændredes betingelserne, og i 1946 oprettedes Statistisk Kontors hulkortafdeling som det første kommunale anlæg af denne art her i landet.

Derefter gik det stærkt, og endnu en gang skulle det vise sig, at de statistiske anvendelser (i første omgang indkomst- og formuestatistik samt flyttestatistik) hurtigt blev suppleret med administrative, og de sidstnævnte lagde allerede efter kort tids forløb beslag på langt den største del af hulkortafdelingens kapacitet.

Denne udvikling er fortsat også efter indførelsen af edb og etableringen af den nuværende Københavns kommunes edb-central, som i dag yder teknisk bistand til både folkeregistersystemet, bygnings- og boligregistret, skatteforvaltningen, socialforvaltningen, skolevæsenet, lønanvisningen, økonomisystemet og andre bogholderifunktioner, store dele af hospitalsadministrationen og mange mange flere kommunale instanser.

Samtidig er de statistiske edb-funktioner blevet videreført – med udslag i en endog meget stærkt voksende produktion, der i øvrigt mere og mere støtter sig på oplysninger fra de forskellige administrative edb-registre. Men i sig selv lægger statistikken kun beslag på en beskedent del af edb-centralens samlede kapacitet. Det har derfor også været en naturlig konsekvens, at den oprindelige hulkortafdeling, etableret i tilknytning til statistikproduktionen, under sin efterfølgende udvikling til Københavns kommunes edb-central blev organiseret som en særlig afdeling med egen ledelse. Blot har det vist sig hensigtsmæssigt at opretholde og udvikle en mindre planlægnings- og programmeringssektion specielt i tilknytning til statistikken.

Endelig skal det i denne forbindelse nævnes, at Statistisk Kontor – om end med bibeholdelse af navnet – blev omdannet til et direktorat i 1946. Foruden sekretariat og bogholderi kom dette direktorat altså efterhånden til at omfatte i alt 3 afdelinger, nemlig folkeregistret,

edb-centralen og statistisk afdeling, hver med en kontorchef som leder, for statistisk afdeling cand. polit. Axel Holm indtil 1967, derefter forfatteren til disse linjer.

4. Det nuværende Statistiske Kontor

Denne organisationsform var for Statistisk Kontors vedkommende baggrunden for overvejelserne i 1970-erne om administrative omlægninger til gennemførelse samtidig med den nye styrelsesvedtægt, der trådte i kraft i 1978.

Specielt for statistikken var der vel navnlig grund til at registrere det stærkt voksende behov for prognoseorienterede oplysninger samt kontorets reaktion herpå, først og fremmest den systematiske og periodisk tilbagevendende fremstilling af befolkningsprognoser omfattende både København og de øvrige kommuner i hovedstadsregionen, begyndende i 1973. Disse prognoseberegninger var af betydning ikke blot for de enkelte magistratsafdelinger, men tillige for kommunens samlede styrings- og planlægningsvirksomhed og for samarbejdet udadtil med andre kommuner samt Hovedstadsrådet og staten. Generelt har statistikbehovets udvikling trukket i retning af en mere brugerorienteret placering af statistikken, herunder ikke mindst en nærmere tilknytning til kommunens centrale økonomiske forvaltning.

Dertil kan så føjes, at motiveringen for institutionel tilknytning specielt til folkeregistret i realiteten er blevet svækket i samme grad som statistikkens tilvejebringelse kræver anvendelse af oplysninger også fra adskillige andre administrative registre. Nødvendigheden heraf måtte snarere trække i retning af en nærmere tilknytning til den overordnede edb-samordning, som tænktes forvaltet gennem Overborgmesterens afdeling.

I god overensstemmelse hermed er statistikken da også pr. 1. april 1978 blevet overført til Overborgmesterens afdeling, nærmere betegnet som en ny afdeling i Økonomidirektoratet, om end med fortsat opretholdelse af betegnelsen Statistisk Kontor.

De øvrige dele af det gamle Statistiske Kontor, altså folkeregistret og edb-centralen, blev sammen med skatteforvaltningen placeret i magistratens nye 6. afdeling under betegnelsen Skatte- og registerforvaltningen.

Den nuværende organisationsform har vist sig at være et godt udgangspunkt for at få etableret og formaliseret en ordning, hvorefter Statistisk Kontor under skyldigt hensyn til bestemmelserne i lov om offentlige myndigheders registre af 8. juni 1978 er sikret en tilfredsstillende adgang til de fornødne oplysninger. Kontoret har fået sit eget kapitel i det af borgerrepræsentationen vedtagne almindelige sikkerhedsregulativ for anvendelsen af Københavns kommunes edb-systemer, og i forbindelse hermed har den samlede magistrat fastlagt Statistisk Kontors formål samt dets pligter og rettigheder i relation til den øvrige kommunale forvaltning. På denne baggrund har overborgmesteren udsendt et cirkulære, dateret 18. august 1981, hvorefter:

»Statistisk Kontor generelt skal have adgang til at uddrage oplysninger fra alle kommunens edb-registre til statistiske formål. En sådan ordning må betragtes som en nødvendig forudsætning for, at Statistisk Kontor i overensstemmelse med sit formål vil kunne fortsætte og videreudvikle sine funktioner som central statistikproducent dels for Københavns kommune generelt, dels for de enkelte magistratsafdelinger.

Sikkerhedsgrundlaget for den vedtagne ordning vil blive tilgodeset inden for rammerne af det almindelige sikkerhedsregulativ for anvendelsen af Københavns kommunes edb-systemer, idet der oprettes en særlig sikkerhedsforskrift for Statistisk Kontor. Denne forskrift angiver nærmere regler dels for arbejds- og funktionsrutinerne i Statistisk Kontor, dels om underrettningsforpligtelse over for systemansvarlige institutioner, hvis registre lægges til grund for statistikproduktion.

Med magistratens beslutning er det samtidig understreget, at Statistisk Kontor generelt skal:

1. bistå og rådgive samtlige magistratsafdelinger med hensyn til statistiske spørgsmål,
2. varetage og formidle samarbejde indadtil i kommunen såvel som udadtil i forhold til andre kommuner, kommunale organisationer, statslige instanser m. fl. om statistiske spørgsmål,
3. inddrages i overvejelser og planlægning vedrørende etablering af nye eller ændringer af eksisterende edb-registre under Københavns kommune i det omfang, det er nødvendigt for at sikre mulighederne for statistisk udnyttelse.

Statistisk Kontor skal således i almindelighed inddrages i overvejelser om og planlægning af statistikproduktion samt statistisk analysearbejde i kommunen, for dermed at sikre en hensigtsmæssig udnyttelse af de eksisterende ressourcer, herunder også en eventuel anvendelse af allerede foreliggende statistiske oplysninger.«

Runder vi nu af med et blik over samtlige 100 år, er der vel ingen egentlig mangel på overensstemmelse mellem disse ord og den oprindelige formålsbeskrivelse fra 1883. Men det må unægtelig karakteriseres som en fordel, at der nu er tale om en langt fastere afgrænsning af virkefeltet og samtidig en styrkelse af kontorets position, ikke mindst fordi det klart skal fremstå som kommunens centrale statistikproducent.

Til sidst skal det i denne sammenhæng blot nævnes, at Statistisk Kontor ifølge styrelsesvedtægten af 1978 har beholdt én af de gamle administrative funktioner, idet kontoret fortsat forestår valgenes opgørelser – fintællingerne – som for Københavns vedkommende foregår centralt. Specielt i denne henseende fungerer kontoret stadig under magistratens 1. afdeling, og selve opgørelserne foregår med personalemæssig bistand både fra denne magistratsafdeling og fra Skatte- og registerforvaltningen. Begrundelsen for videreførelsen af den gamle ordning på dette område må naturligvis tilskrives kontorets særlige ekspertise samt mangeårige erfaring, og der er jo i realiteten også tale om en slags statistisk behandling af masseobservationer. Valglisten til brug ved selve valget fremstilles som hidtil af folkeregistret.

5. Personale

Da kontoret oprettedes, skete det under beskedne former. Normeringen omfattede en kontorchef, en assistent og en skriver.

Senere er personaletallet steget meget stærkt på grund af de tidligere omtalte administrative funktioner, men også de egentlige statistiske opgaver har lagt beslag på et voksende personaletal. Historisk set er det ikke helt let at skelne klart mellem personaleforbruget på de administrative og de statistiske opgaver, dels fordi folkeregister- og edb-personale periodevis tog del i statistikbehandlingen af skemamateriale ved de såkaldte store tællinger (især folke- og bolig-tællingerne), dels fordi det statistiske personale fra tid til anden blev inddraget i de administrative rutiner, bl. a. under rationeringsordningerne.

Som det senere skal omtales, har man nu afskaffet de fleste af de gamle skematællinger, idet disse oplysninger i stigende grad kan udledes af de forskellige administrative registre. Den sidste »gammel-

dags« folke- og boligtælling fra 1970 blev materialebehandlet i de nærmest følgende år i Statistisk Kontor, for så vidt angår den kommunale del af arbejdet. Alene folkeregistrets revisionsarbejde lagde beslag på en betydelig overarbejdsindsats i et halvt års tid. Derefter fulgte statistisk afdelings behandling og revision af boligoplysningerne. Dengang udgjorde den samlede medarbejderstab i den statistiske afdeling godt 40 personer, hvoraf dog adskillige på deltid.

I dag er tallet noget lavere, nærmere betegnet ca. 35 medarbejdere, stadig indbefattet et betydeligt antal deltidsansatte.

II. Kontorets opgaver

1. Publikationer

Det har altid været en given forudsætning, at resultaterne af Statistisk Kontors arbejde i rimeligt omfang skulle udsendes i offentliggjort form. Udover det rent praktiske ved en sådan formidling er der grund til at fremhæve den værdi, der i almindelighed knytter sig til en udbredt og alsidig anvendelse af det statistiske materiale. Debatten bliver stimuleret, og det samme gælder kvaliteten af kontorets arbejde, fordi det altid skal kunne stå sig over for en alsidig kritik. Af og til skydes der med skarpt, og så er det vigtigt, at det saglige grundlag for konklusionerne aldrig kan drages i tvivl.

Publikationsstrukturen har ændret sig meget gennem årene dels på grund af statistikkens voksende omfang, dels på grund af den tekniske udvikling med hensyn til trykning og edb. Publikationsserierne siden kontorets oprettelse kan i historisk rækkefølge angives således:

1. Tabelværk til Københavns statistik. Udsendt jævnlige siden kontorets oprettelse, sidste gang i 1953.
2. Statistiske Oplysninger om Staden København. Udsendt som femårshæfter indtil 1919, hvor det sidste hæfte udkom, omfattende årene 1913–1917.
3. Statistisk Årbog for København, Frederiksberg og Gentofte samt omegnskommunerne (nu benævnt Københavns Statistiske Årbog). Udsendt fra og med 1919.
4. Statistisk Månedsskrift. Udsendt fra og med 1925 til og med 1971.
5. Orientering fra Københavns Statistiske Kontor. Udsendt fra og med 1972.
6. Tal fra Københavns Statistiske Kontor. Udsendt siden 1972.

7. Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor. Udsendt siden 1972.
8. København, Statistiske Oplysninger. Udsendt siden 1973 som en folder i lommeformat med et begrænset antal hovedtal.
9. Statistisk Tiårs-oversigt. Udsendt første gang i 1981.

1. *Tabelværket* blev oprindeligt brugt til offentliggørelse af meget omfattende materialesamlinger på de enkelte emneområder, således vedrørende københavnske ejendomme, velgørenhed og fattigvæsen, erhvervs- og befolkningsforhold samt beboelses- og huslejeforhold m. m. Siden 1922 er publikationen alene benyttet til offentliggørelse af de femårige undersøgelser vedrørende beboelses- og huslejeforhold omfattende København, Frederiksberg og Gentofte samt nogle omegnskommuner. Det sidste Tabelværk udsendtes i 1953 og gav oplysninger fra tællingen i 1950. Resultaterne af de efterfølgende tællinger af tilsvarende art er blevet offentliggjort i de under punkt 3–9 nævnte publikationer.

2. *Statistiske Oplysninger om Staden København* er udkommet i et antal hæfter for femårsperioder, idet formålet har været at samle de statistiske oplysninger om en lang række emner til offentliggørelse i samlet form. Udover befolknings-, bolig- og erhvervsforhold kan således nævnes sundhedsforhold og sociale forhold samt oplysninger om hospitaler, skoler, offentlige værker, trafikforhold og meget meget mere. Oplysningsserien kan med rette betragtes som forløberen for den nuværende Statistiske Årbog.

Det femte hæfte, omfattende årene 1891–1895 udvidedes til også at omfatte Frederiksberg efter direkte anmodning fremsendt til magistraten fra Frederiksberg kommunalbestyrelse. Siden har der udviklet sig en praksis, baseret på konkrete aftaler, hvorefter Frederiksberg i flere henseender indgår i kontorets statistik på samme eller lignende måde som København. Der er altså tale om et nært samarbejde mellem København og Frederiksberg om statistiske spørgsmål.

3. *Statistisk Årbog* udsendtes første gang i 1919, og de fire første årgange omfattede alene København og Frederiksberg, men fra 1923 optoges Gentofte og fra 1930 findes tillige et afsnit for de 11 forstadskommuner. I 1951 udvidedes området til at omfatte 19 kommuner, betegnet som hovedstadens omegnskommuner. I dag omfatter årbo-

gen hele den såkaldte hovedstadsregion, nemlig København og Frederiksberg kommuner samt Frederiksborgs, Københavns og Roskilde amter, svarende til Hovedstadsrådets planlægningsområde. I Statistisk Årbog for 1982 omhandler de første 17 afsnit København og Frederiksberg, mens oplysningerne for regionen som helhed er samlet i et særligt efterfølgende afsnit, udarbejdet sammen med Hovedstadsrådets Planlægningsafdeling. Samarbejdet med Hovedstadsrådets Planlægningsafdeling har i øvrigt udviklet sig som en naturlig konsekvens af hele byudviklingsprocessen og gør sig også gældende på andre for statistikken betydende områder, hvorom senere.

Årbogens sidste afsnit omfatter en række nordiske oversigter med tal for København, Stockholm, Oslo, Helsingfors, Göteborg og Malmö.

Endelig kan det nævnes, at årbogen fra og med 1982 er blevet forsynet med et særligt indledningsafsnit, der meddeler et antal væsentlige »nøgletal« for henholdsvis København og Frederiksberg.

4. *Statistisk Månedsskrift* indeholdt en række mindre og større artikler, dels periodiske (kvartårlige, halvårslige osv.) statistiske undersøgelser, dels engangsundersøgelser. Efterhånden er imidlertid også resultaterne af de større tællinger blevet indpasset i månedsskriftet, i særdeleshed efter tabelværkets ophør i 1953.

Det siger sig selv, at der er grænser for omfanget af det materiale, som med rimelighed kan bringes i et månedsskrift, og dertil kommer, at fremstillingsformen, omfattende (i stor udstrækning) både sætning, korrekturlæsning og efterfølgende tryk, efterhånden blev forholdsvis kostbar.

5, 6 og 7. *Orientering, Tal og Undersøgelser* fra Københavns statistiske kontor kan på denne baggrund til dels betragtes som et resultat af en sprængning af månedsskriftets rammer. Navnlig de store registerbaserede edb-produktioner bærer ansvaret for denne konsekvens, og der har – især på befolknings- og boligområdet – været tale om så efterspurgte oplysninger i administrationen, at en vis publicering, også af det meget detaljerede materiale, måtte anses for at være den eneste rimelige løsning. Alternativet ville have været et utal af skriftlige og telefoniske forespørgsler. Samtidig gælder det for både *Orientering, Tal og Undersøgelser*, at fremstillingen er blevet forenklet og

billiggjort samt fremskyndet stærkt på grund af offset-produktion. Kontoret står nu selv for mangfoldiggørelse og indbinding. Korrekturlæsning i gammeldags forstand er i hvert fald for edb-produktionens vedkommende fuldstændig overflødiggjort.

Orientering indeholder i dag aktuelle hovedtal samt månedlige, kvartalsvise eller årlige opgørelser af forskellig statistisk materiale, f. eks. vedrørende befolkningens bevægelser, boligbyggeri, detailpriser, indkomstopgørelser, arbejdsløshed og valg.

Der udkommer rundt regnet et ugentligt nummer.

Tal-hæfterne bringer de større materialesamlinger, der i almindelighed er fremstillet ved edb, og som især vedrører befolknings- og boligforhold.

Der udkommer i øjeblikket ca. 4 numre om året.

Undersøgelsesserien bringer resultaterne fra specielle undersøgelser, hvor et talmateriale kommenteres og fortolkes i en ledsagende tekst.

Der er siden 1972 udkommet 20 hæfter i denne serie.

8. *København, Statistiske Oplysninger* (den såkaldte »Miniårbog«) har til formål at meddele et begrænset antal aktuelle hovedtal i en meget overskuelig og brugervenlig form (folder i lommeformat). Folderen blev oprindeligt udsendt sammen med årbogen, men der opstod hurtigt en meget betydelig supplerende efterspørgsel til en række specielle formål, ligesom der også viste sig at være behov for en engelsksproget udgave. Disse forskellige behov er efterhånden blevet tilgode- set.

9. *Statistisk Tiårs-oversigt* tilsigter ved hjælp af tal, tegninger og diagrammer at anskueliggøre udviklingen for en tiårig periode på en række for Københavns kommune vigtige områder. Man har også her lagt vægt på en brugervenlig (dog ikke kostbar) udformning, og efterspørgslen har vist sig at være endog flere gange større end forudset, ligesom det har været nødvendigt at udsende en engelsksproget udgave.

Jørgen Wedebye

Som helhed afspejler ændringerne i årenes løb et bestandigt voksende behov for mere og mere aktuel statistik sideløbende med, at det for den kommunale administration efterhånden er blevet nødvendigt at inddrage betydelige mængder af endog meget detaljerede statistiske oplysninger i det daglige arbejde. Denne udvikling danner også baggrund for den nuværende stærkt differentierede publikationsstruktur, som på grund af billig fremstillingsteknik og beskedent udstyr har kunnet realiseres uden nogen egentlig forøgelse af kontorets offentlig-gørelsesomkostninger.

2. Det statistiske arbejde

2.1. De første år

Det siger sig selv, at en fremstilling som denne umuligt kan rumme en blot nogenlunde fuldstændig beskrivelse af det arbejde, der er udført i de 100 år. Det vil endog være svært at håndtere begrænsningens kunst, fordi den eksemplifikation, som der i praksis kan blive tale om, aldrig vil kunne yde fuld retfærdighed til alle sider. Hvis begivenhederne i de sidste 25 år skulle få en vis overvægt, må det være undskyldt med, at de forudgående 75 år allerede er beskrevet i tidligere jubilæumsskrifter (henholdsvis 50 års jubilæet i 1933 og 75 års jubilæet i 1958).

Under alle omstændigheder kan der nok være grund til først at fremhæve, at en kommune af Københavns størrelse naturligvis heller ikke forud for det i denne forbindelse så skelsættende år – 1883 – har kunnet undvære statistisk materiale. Dette er så blot blevet tilvejebragt under andre former og er kommet til udtryk i beretningsstof, således fra skolevæsenet, hospitalsvæsenet og stadslægen.

Det bør endvidere nævnes, at Marcus Rubin blev ansat (under magistratens 2. afdeling) allerede fra den 1. maj 1875, altså nogle år før selve oprettelsen af Statistisk Kontor. Som følge heraf blev flere af de tidligere omtalte Tabelværker og Oplysninger da også udsendt flere år før kontorets egentlige oprettelse, således eksempelvis i november 1877: Tabellarisk fremstilling af velgøreheden i København og forskellige denne vedrørende forhold (Tabelværk til Københavns Statistik nr. 2) og i december 1879: Tabellarisk fremstilling af Københavns

Fattigvæsens historie 1816–78 (Tabelværk til Københavns Statistik nr. 4). Disse værker er specielt nævnt her, fordi de påkaldte sig en meget betydelig opmærksomhed også i udlandet, og efter særlig opfordring blev der udarbejdet resumé af dem begge til optagelse i en international publikation om offentlig velgørenhed.

Men også de øvrige statistiske værker fra Rubins hånd både før og efter selve kontorets oprettelse, således om befolknings-, bolig-, erhvervs- og ejendomsforhold, arbejderlønninger m. fl., har høstet stor anerkendelse, og der har aldrig i eftertiden hersket tvivl om Marcus Rubins banebrydende betydning ikke blot for Statistisk Kontor, men i det hele taget for den kommunale statistik både her og i udlandet.

At Statistisk Kontors første borgmester H. N. Hansen ikke altid havde næret den mest glødende interesse for statistikken fremgår af en historie, som i hvert fald har berørt Rubin selv så stærkt, at han har medtaget den i sine erindringer:

»Efter nu og da at have haft samtaler med borgmester Hansen, gik jeg en dag op til ham med et færdigt tabelværk, idet jeg samtidig ville have ham til at interessere sig for oprettelsen af det statistiske kontor. Den dag havde vi vort første og sidste sammenstød. Han stod, da jeg kom ind, ved vinduet ud imod Kattesundet i sit kontor på det gamle rådhus. Jeg gik da hen til ham og gav ham bogen. Han tog den i hånden, holdt den et øjeblik, smed den så hen langs vindueskarmen, så jeg troede vinduet skulle gå i stykker, og råbte til sidst: »Tror De, der er tre mennesker i hele byen, der bryder sig om sådan en samling tal?«

Jeg havde aldrig før i mit liv truffet noget lignende, anså naturligvis slaget for tabt og svarede roligt og ærligt, som jeg mente det: »Nej, men selv om der er flere spækhøkere i byen end folk, der studerer sanskrit, hører de sidste jo også til.« Da skete der noget højst mærkværdigt, som jeg heller aldrig havde truffet før. H. N. Hansen tav, gik stuen rundt, kom tilbage, så på mig med det ejendommelige drag af blødhed, han kunne have over sine storskårne træk, og sagde: »Jeg havde uret, kom nu og sæt Dem ned og lad os tale om tingene.« Fra den dag og i de tredive år, der fulgte, havde jeg hans venskab og støtte.«

2.2. Den videre udvikling

Marcus Rubin forlod Statistisk Kontor, da han i 1895 fik tilbudt stillingen som chef for Statens Statistiske Bureau, der jo forståeligt nok for ham måtte stå som en naturlig afslutning på hans statistiske løbebane. Han efterfulgtes af Cordt Einar Trap (1896–1922), som dermed overtog et fundament, der stort set omfattede alle de kommunalstatistiske

opgaver, som der dengang og i mange efterfølgende år var brug for at få løst. Det er derfor også ganske naturligt, at den videre udvikling i mangt og meget tog form af en udbygning af de hidtil behandlede emneområder.

Ved folketællingen i 1901 udvidedes området for hovedstadstabelværkerne med Gentofte-Ordrup, således at publikationerne foruden København (med de fra 1. januar indlemmede Valby- og Brønshøj-distrikter), Sundbyerne (indlemmet fra 1. januar 1902) og Frederiksberg kom til at omfatte Gentofte kommune. Dette måtte forekomme meget naturligt, eftersom tilvæksten i Gentoftes befolkning i det væsentlige fremkom ved udflytning fra København.

Som noget nyt blev der endvidere ved folketællingen i 1911 spurgt om arbejdsstedsadresse for de, hvis daglige virksomhed foregik uden for deres hjem. Det var på grundlag af det herved fremkomne materiale, man for første gang fik belyst Københavns betydning som erhvervskommune for nabokommunerne Frederiksberg og Gentofte. Ca. 60 pct. af forsørgerne med bopæl i hver af de to kommuner havde således deres erhverv i København. Denne undersøgelse kan betragtes som en forløber for senere mere indgående undersøgelser af denne i mange henseender væsentlige problemstilling, jfr. nedenfor.

Rubins indkomststatistik blev fulgt op og i øvrigt udvidet med oplysninger om skatteydernes formueforhold, første gang i 1907. Samme år påbegyndtes den intensivering af boligstatistikken, som ved brug af oplysninger fra rodemestrene om ledige lejligheder og bygningsinspektørerne om byggevirksomheden efterhånden førte til et forbedret overblik på dette væsentlige område. Den fuldt integrerede bolig- og byggestatistik, som vi kender den i dag, er dog først senere blevet udviklet.

Fra og med 1900 blev det pålagt Statistisk Kontor redaktionelt at varetage udarbejdelsen af kommunens årlige regnskabsberetning, en opgave, som kontoret udførte helt frem til 1938.

I Cordt Einar Traps periode begyndte de tekniske hjælpemidler så småt at vinde indpas, men det fortælles, at han havde et temmelig kritisk forhold til regnemaskiner. Præsenteret for en beregning spurgte han sædvanligvis, om den var foretaget på regnemaskine, og hvis dette var tilfældet, kontrollerede han den selv. Det må have været en belastende praksis, navnlig hvis den også omfattede oplysningerne i Stati-

stisk Årbog for København og Frederiksberg (fra 1923 også Gentofte), som jo startede i slutningen af hans embedsperiode, og som vist med rette kan betegnes som det mest betydende fremstød i disse år.

Årene under Bertel Dahlgaard (1922–29) har naturligvis i ganske særlig grad båret præg af folkeregistrets oprettelse i 1923, der som nævnt bevirkede en voldsom forøgelse af personalet og en stor tilgang af yderligere opgaver.

Man kunne have befrygtet, at dette ville være gået ud over kontorets statistiske funktioner, men det har ikke været tilfældet.

Folkeregistrets oprettelse har naturligvis i sig selv medført en del statistiske opgaver, men derudover blev der i disse år tillige kræfter til at indføre den nye publikation: Statistisk Månedsskrift. Allerede i de første år fremkom der væsentlige og administrativt set betydende artikler i dette skrift, således vedrørende: Sygeligheden blandt det i Københavns kommunes tjeneste ansatte sygelønsberettigede personale i 1924–25.

Som en af de vigtigste undersøgelser ligeledes fra månedsskriftets første år skal nævnes en afhandling vedrørende hovedstadens forstadskommuner. Man søgte at klarlægge en række omliggende kommuners nærmere tilknytning til hovedstaden både med hensyn til beboernes direkte indtjening som lønmodtagere eller selvstændige i hovedstadens virksomheder og med hensyn til indtægter hidrørende fra, at hovedstadsbeboerne i vid udstrækning aftager produkter fra omegnskommunerne. Hovedstaden var her afgrænset som København, Frederiksberg og Gentofte, men Københavns betydning som erhvervskommune for Frederiksberg og Gentofte blev også belyst. Det fremgik heraf, at halvdelen af borgernes samlede indtægt i hver af de to kommuner var indtjent i København.

Udover at denne undersøgelse har haft forskellige administrative, herunder også beskatningsmæssige konsekvenser, har dens resultater gennem adskillige år ligget til grund for afgrænsningen i den officielle statistik af forstadskommunebegrebet set i relation til hovedstaden.

Senere under Kjeld Johansen (1929–65) er der foretaget en tilsvarende, men dog stærkt udvidet, undersøgelse af forholdene omkring 1950, omfattende i alt 19 kommuner omkring hovedstaden. Disse 19 kommuner har derefter af myndighederne og i debatten gennem mange år været almindelig anerkendt som det område, der skulle be-

Jørgen Wedebye

tragtes som omegnskommuneområdet (under betegnelsen: hovedstadens forstads- og omegnskommuner). Resultaterne af denne undersøgelse er ligeledes bragt i Statistisk Månedsskrift.

Månedsskriftet har i øvrigt gennem de mange år bragt aktuelle oplysninger om folketal, fødte, døde, ægteskaber, separationer og skilsmisser samt om flytninger, sygdomstilfælde og dødsfald fordelt efter dødsårsager.

Af større arbejder fra Kjeld Johansens tid skal endvidere nævnes tre sæt befolkningsprognoser med udgangspunkt i henholdsvis 1940, 1945 og 1950, hver for sig ført 20 år frem i tiden. Alle tre prognoser omfattede hovedstadsområdet under ét (hovedstaden samt de 11 forstadskommuner for de to første og samtlige 19 forstads- og omegnskommuner for den sidste). Man mente altså endnu ikke at kunne foretage en nærmere geografisk opdeling, og det foreliggende materiale har givetvis heller ikke været tilstrækkeligt til et sådant formål.

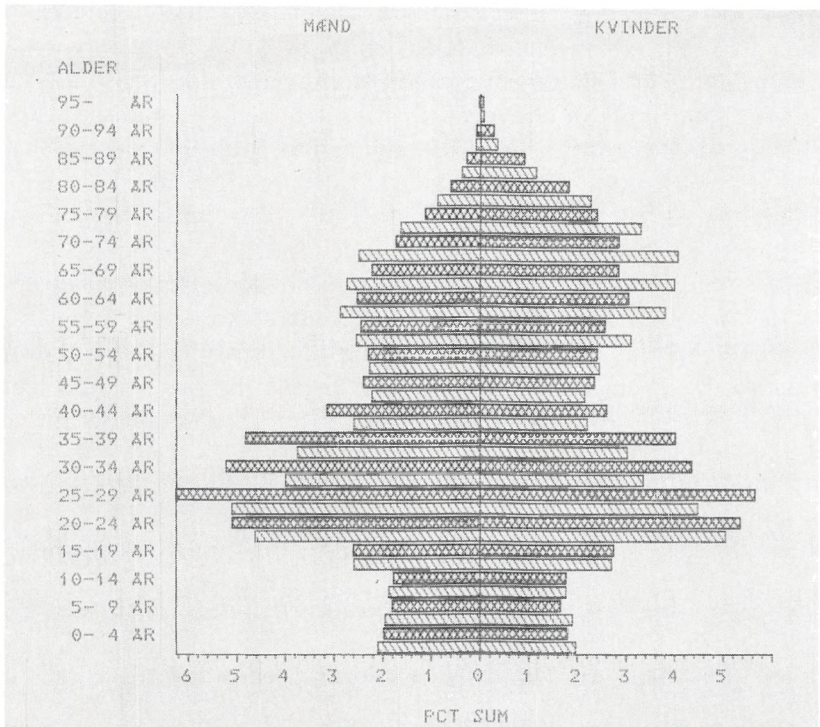
I øvrigt er alle de væsentlige emneområder blevet videreført og i stor udstrækning også belyst på en forbedret måde alt efter de foreliggende muligheder og behov. Aktuelle tal om byggeri, bolig- og husleje forhold samt i nogen grad også erhvervsmæssige oplysninger m. m. er med ganske faste mellemrum fremkommet i kontorets publikationer foruden de i forvejen nævnte befolkningsstatistiske oplysninger.

2.3. Den nyeste tid

De stærkeste impulser til større produktionsmæssige omlægninger er så ganske afgjort indtruffet i tilknytning til den tekniske udvikling, navnlig med hensyn til edb, og her drejer det sig i det væsentligste om de sidste ca. 20 år, inden for hvilke den øverste ledelse overgik til Preben Bov i 1967 og til Jørgen Paldam i 1978.

Baggrunden er allerede omtalt i det foregående, men i denne sammenhæng vil det være rigtigt mere præcist at starte med oprettelsen af Københavns hulkortfolkeregister i 1963 og den hurtigt efterfølgende omlægning af dette til et magnetbåndregister i 1965. Disse tekniske udbygninger af folkeregistersystemet åbnede hidtil uanede muligheder for hurtig og præcis udskrivning af oplysninger om den københavnske befolkning.

EDB-udskrift. En sammenligning mellem befolknings sammensætningen i Indre by, Christianshavn og Voldkvartererne (XXXX) og hele byen (\\\\). 1.1.1983.

2.3.1. Almindelig befolkningsstatistik

De mest specificerede befolkningsstatistiske opgørelser var hidtil blevet foretaget ud fra de periodiske folke- og boligtællinger (i indeværende århundrede hvert femte år), og Statistisk Kontor har altid deltaget aktivt i disse tællingers forberedelse og praktiske gennemførelse. På grund af tidsforbruget med indsamling og bearbejdelse af materialet, har det dog altid for Københavns vedkommende været nødvendigt at få tilvejebragt nogle hyppigere og i stor udstrækning årlige tal, også selv om disse i næsten alle henseender måtte blive af mere summarisk karakter. Nu kunne man imidlertid allerede i begyndelsen af

1964 ud fra hulkortfolkeregistret foretage en opgørelse af befolkningens fordeling efter alder pr. 1. november 1963.

Opgørelser af denne art blev stærkt intensiverede i de følgende år og er efterhånden blevet udbygget til at omfatte den systematiske årlige beskrivelse af befolkningens fordeling efter køn, alder og ægteskabelige stilling i samtlige roder og statistikdistrikter i København, som nu offentliggøres i Tal-serien.

Reaktionen har klart givet sig til kende i form af efterspørgsel efter disse publikationer til administrativ og planlægningsmæssig anvendelse. Men dertil kommer en lang række konkrete forespørgsler om tilsvarende oplysninger på andre, navnlig geografiske, specifikationer, således eksempelvis for socialdistrikter, bydele, karreer, gadestykker m. v. Sådanne forespørgsler besvares nu i stor udstrækning så at sige fra dag til dag.

Oprettelsen i 1969 af det centrale landsomfattende personregister (CPR) måtte jo ganske klart byde på tilsvarende muligheder, altså en hurtig, præcis og sammenhængende befolkningsstatistisk produktion for alle kommuner i landet, hvilket forståeligt nok kom til at øve indflydelse på overvejelserne om, hvorvidt der skulle afholdes en almindelig folke- og boligtælling i 1970. Det blev imidlertid besluttet, at en sådan tælling skulle afholdes, alene på grund af behovet for bolig-mæssige oplysninger, som jo ikke kunne uddrages af CPR. Dertil kom en betydelig interesse for oplysninger om uddannelsesforhold og om relationerne mellem bopæls- og arbejdsstedsadresser for den erhvervsaktive befolkning (pendling). I realiteten blev der derfor afholdt en stor og omfattende folke- og bolig-tælling i 1970.

Men allerede før selve tællingsdatoen rejste der sig et problem i tilknytning til kommunalreformen, idet regeringen med henblik på tilrettelæggelsen af den nye byrdefordeling ønskede tilvejebragt en fordeling af befolkningen i samtlige kommuner efter køn, alder og ægteskabelig stilling opgjort pr. 1. maj 1970 og leveret senest 1. august samme år. Statistisk Kontor, som dengang havde størst erfaring med hensyn til fremstilling af registerbaseret befolkningsstatistik, blev i juni måned anmodet om at løse opgaven, og resultatet forelå medio juli. Det blev i øvrigt senere offentliggjort af Danmarks Statistik i Tabelværksserien (1970: V), og tilsvarende opgørelser, foretaget pr. 1. januar hvert år, er derefter blevet en fast og efterspurgt bestanddel af

den offentliggjorte statistik. Talmaterialets tilvejebringelse er indtil 1975 sket i Statistisk Kontor, hvorefter Danmarks Statistik har varetaget produktionen.

Sideløbende med de nævnte bestræbelser har man fået løst et andet, efterhånden stærkt påtrængende problem, nemlig opbygningen af en systematisk statistik over flytningerne inden for Københavns kommune, altså mellem de forskellige dele af byen. Før i tiden belyste flyttestatistikken udelukkende bevægelserne mellem hele kommuner, hvorimod der nu blev mulighed for hurtige og præcise registerbaserede oplysninger om både interne og eksterne flytninger også for mindre delområder i den enkelte kommune. En sådan statistik vedrørende distrikter i København offentliggøres nu årligt i Tal-serien, første gang i Tal nr. 3, 1975, med oplysninger om året 1973. Proceduren har i øvrigt dannet forbillede for Danmarks Statistiks behandling af tilsvarende problemstillinger.

2.3.2. Befolkningsprognoser

Statistisk Kontors således omtalte udviklingsarbejde passede som hånd i handske til en sideløbende bestræbelse på at få udviklet en systematisk produktion af befolkningsprognoser. I denne henseende stod man på grund af tiltagende planlægningsvirksomhed over for et stærkt voksende behov, og det ville være helt uantageligt »blot« at opstille prognoser for København som helhed. Politiske og administrative beslutninger vedrørende sygehuse, plejehjem, skoler og daginstitutioner m. m. kunne ikke i større udstrækning understøttes af befolkningsprognoser, medmindre der var tale om en geografisk opdeling af beregningerne. Målsætningen måtte derfor gå ud på fremstilling af både køns-, alders- og distriktsopdelte prognoser, til dels endda prognoser for roder eller endnu mindre områder.

På den anden side kunne man imidlertid ikke undgå inddragelse af materiale også ud over København. Udviklingen i København er så nært forbundet med omegnskommunernes udvikling, at problemet kun kunne løses ved hjælp af en beregningsmodel, der var indrettet på at modtage og behandle informationer for en større, i udviklings- og til dels også planlægningsmæssig henseende, sammenhængende region.

Under disse vilkår førtes Statistisk Kontor ganske naturligt ind i et samarbejde med Hovedstadsrådets Planlægningsafdeling, og det samlede prognoseområde kom derfor geografisk til at omfatte hele hovedstadsregionen, altså udover København og Frederiksberg tillige Københavns, Frederiksborg og Roskilde amter.

Beregningsmodellen blev udviklet af Statistisk Kontor, og den stiller ikke blot krav om befolknings- og boligstatistiske oplysninger for en basisperiode, men tillige om den forventede byggeri- og nedrivningsaktivitet i hvert prognoseår for samtlige kommuner i hovedstadsregionen. Materialet vedrørende basisperioden tilvejebringes af Statistisk Kontor, mens de nævnte planlægningsoplysninger (forventet byggeri m. v.) leveres af henholdsvis Hovedstadsrådets Planlægningsafdeling og planlægningsmyndighederne i Københavns kommune. Beregningsmodellen er siden 1973 brugt til en årlig fremstilling af et sæt befolkningsprognoser for samtlige kommuner i hovedstadsregionen til Hovedstadsrådets brug. Derudover fremstilles efter behov et vekslende antal distriktsopdelte prognoser til Københavns eget brug.

Alle prognoserne udarbejdes på etårs aldersklasser af henholdsvis mænd og kvinder i hvert delområde. Træfsikkerheden har vist sig at være tilfredsstillende.

Som støtte for prognosearbejdet er der i de senere år udført en hel del befolkningsstatistisk analysearbejde, både vedrørende fødsler, dødsfald og flytninger. I nogen grad er resultaterne offentliggjort, således »Tilflyttere til og fraflyttere fra hovedstadsområdet kommuner 1952-1969« (Statistisk Månedsskrift 1970/71 nr. 11-12) og »Dødeligheden i København 1951-1970« (Undersøgelsesserien nr. 15) samt »Fertilitetsforskelle i København 1971-76« (Undersøgelsesserien nr. 18). En del af analysearbejdet vedrørende flytninger har påkaldt sig international opmærksomhed og resultaterne er derfor efter anmodning blevet oversat til engelsk samt offentliggjort af Det internationale Statistiske Institut.

Endelig skal nævnes en række konkrete – men dog ikke offentliggjorte – undersøgelser af køns- og alderssammensætningen for indflyttere i nybyggeri, ligeledes til brug for udarbejdelsen af befolkningsprognoser.

2.3.3. Bygnings- og boligregistret

Det er klart, at hele den således omtalte befolkningsstatistiske baggrund måtte føre til en væsentlig skærpelse af diskussionen omkring berettigelsen af de almindelige folke- og boligtællinger. Forud for 1975, hvor den næste tælling efter den gængse rytme skulle afholdes, var der dog nogenlunde bred enighed om, at man ikke vedblivende kunne ulejligelig befolkningen med at besvare omfattende spørgeskemaer, for så vidt angår forhold, som i forvejen var eller burde være de offentlige myndigheder bekendt. Som en umiddelbar konsekvens af dette synspunkt kunne man forestille sig en direkte anvendelse af det centrale personregister som grundlag for udsendelse af spørgeskemaer, hvorpå der kun blev spurgt om forhold, som ikke fremgik af selve registersystemet, altså i denne sammenhæng først og fremmest boligoplysninger.

Man kunne imidlertid også tænke sig en væsentlig mere radikal omlægning, nemlig at udbygge eller supplere det eksisterende personregistersystem med et boligregister, hvilket én gang etableret kunne vedligeholdes ved hjælp af oplysninger om nybyggeri og nedrivninger m. v. Befolkningens tilknytning til boligerne kunne løbende ajourføres under hensyn til de i forvejen registrerede oplysninger om fødsler, dødsfald og flytninger m. v. Da der yderligere fra skattevæsenet og arbejdsgiverne på længere sigt skulle kunne fremskaffes oplysninger til brug for sociale og erhvervsmæssige grupperinger, kunne man fornemme en mulighed for total afskaffelse af de gamle tællingsformer. Befolkningen skulle ikke længere ulejligeliges med omfattende skema-besvarelser, og når et samlet system var tilvejebragt, ville de registerbaserede tællinger kunne foretages langt hurtigere, hyppigere og efterhånden også billigere end i gamle dage. Registrerede oplysninger om bygninger og boliger ville endvidere kunne bruges til forskellige administrative formål, eksempelvis i forbindelse med ejendomsvurderingerne.

På denne baggrund gik Statistisk Kontor på Københavns vegne stærkt ind for etableringen af et kommunalt boligregistersystem, og som en naturlig konsekvens måtte man så samtidig anbefale, at der ikke blev afholdt en traditionel folke- og boligtælling i 1975. Efter at have samlet reaktionerne fra både København og Frederiksberg, de

Jørgen Wedebye

kommunale organisationer, adskillige enkelte kommuner samt en bred repræsentation af forskellige statslige instanser, kunne Danmarks Statistik konstatere en overvejende tilslutning til de nævnte synspunkter. Derpå fulgte en indstilling til økonomiministeren, der ligeledes gav tilslutning, hvorefter de videre bestræbelser måtte gå ud på at undersøge de konkrete muligheder for at få etableret et boligregister.

Det forberedende arbejde var stort og omfattende og skal ikke omtales i detaljer, men resultatet blev, at Folketinget den 12. maj 1976 vedtog en lov om oprettelsen af et kommunalt bygnings- og boligregistersystem – BBR – baseret på oplysninger, indsamlet i forbindelse med ejendomsvurderingen pr. 1. april 1977. Registret er i dag en realitet, og der er allerede foretaget og offentliggjort en række statistiske opgørelser på det nye grundlag både af Danmarks Statistik og andre, herunder også Københavns Statistiske Kontor, således »Boliger på roder« (Tal nr. 4, 1982). Systemet er ikke uden mangler, men der er kraftige bestræbelser i gang på at afhjælpe disse. Byggesagsbehandlingen, som ligger til grund for vedligeholdelsen af bygnings- og boligregistret, er undergivet edb-mæssig registrering allerede på et så tidligt tidspunkt, at man nu kan fremstille statistikken over både påbegyndte, igangværende og færdiggjorte byggerier, altså den løbende byggestatistik, ved hjælp af registeruddrag.

2.3.4. Andre registre

Kursen var hermed lagt, og den kan næppe tænkes ændret, fordi der jo i realiteten har været tale om en systematisk samling af oplysninger og indberetninger, som i forvejen cirkulerede rundt i den offentlige forvaltning. Med andre ord én stor sammenhængende rationalisering under anvendelse af nutidig teknik og med mindre ulejlighed for borgerne samt hurtigere, hyppigere og efterhånden også bedre statistik til følge. Yderligere registersystemer er udviklet eller under udbygning med henblik på at sikre uddannelsesmæssige, sociale, økonomiske og erhvervsmæssige oplysninger, herunder også til belysning af relationerne mellem bopæl og arbejdssted (det såkaldte arbejdsstedsprojekt).

Kildeskattesystemets slutligningsoplysninger er forlængst af Statistisk Kontor blevet lagt til grund for indkomst- og formuestatistiske

opgørelser, der senere er blevet udbygget og fulgt op på landsplan af Danmarks Statistik.

Københavns kommunes lønanvisningssystemer ligger i dag til grund for talrige personalestatistiske opgørelser samt for materialeleverancer både til Det fælleskommunale Løndatakontor og til Danmarks Statistik. Omvendt kan der fra Danmarks Statistiks erhvervsregister leveres en del erhvervsoplysninger, også om enkeltvirksomheder, men dog ikke uden væsentlige restriktioner med hensyn til dataindholdet. Som helhed dækker de erhvervsstatistiske oplysninger endnu ikke helt kommunens behov, men en videre udvikling af emneområdet er i gang.

Statistiske oplysninger om indregistrerede motorkøretøjer i distrikter og bydele m. v., som i flere henseender har betydning for kommunens planlægningsvirksomhed er tilvejebragt på grundlag af uddrag fra Centralregistret for Motorkøretøjer.

På tilsvarende måde regner man med at kunne foretage en (stærkt efterspurgt) geografisk opdeling af arbejdsløshedsstatistikken på københavnske distrikter ved hjælp af uddrag fra Centralregistret for Arbejdsmarkedsstatistik.

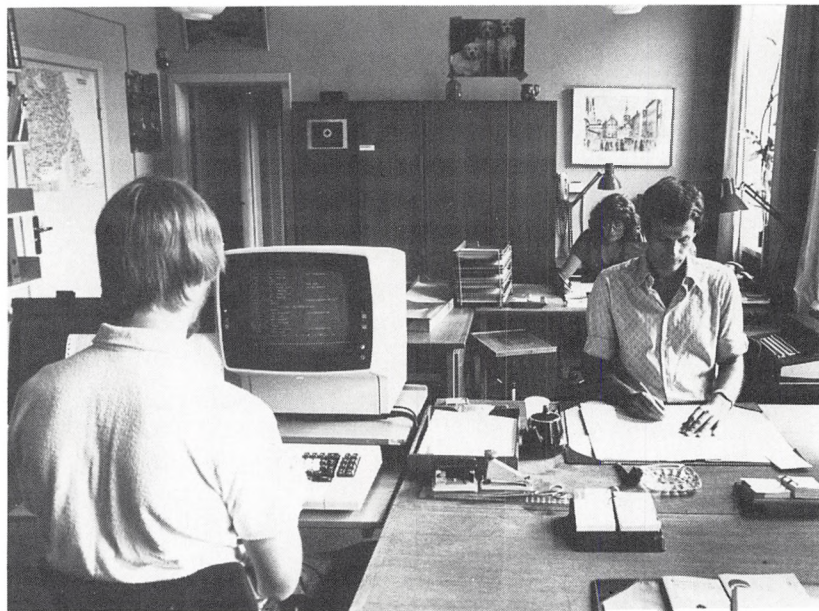
I det omfang, der er tale om personlige oplysninger i sådanne uddrag, skal både levering og efterfølgende statistisk anvendelse naturligvis være dækket ind af den fornødne forskriftsmæssige hjemmel i overensstemmelse med registerlovens bestemmelser. Til statistiske formål er det imidlertid ofte tilstrækkeligt med et materiale, der er afidentificeret for de personlige oplysningers vedkommende, og i så fald vælger man alene af praktiske grunde denne form.

Det tidligere omtalte af overborgmesteren udsendte almindelige cirkulære om kontorets virksomhed har været til stor hjælp ved de nævnte produktionsmæssige omlægninger, fordi det klart har befæstet kontorets status og styrket dets kompetence til aktiv indsats i statistisk øjemed. Cirkulæret har dermed også banet vejen for et forbedret statistisk samarbejde tværs over magistratsgrænserne og Statistisk Kontor er nu i meget højere grad end før i tiden i løbende kontakt med de forskellige grene af den kommunale forvaltning.

2.3.5. *Løbende service*

Statistisk Kontor har således været Socialforvaltningen behjælpelig med udarbejdelsen af et »Socialt Atlas vedrørende Omsorgsydelser«,

Statistisk kontor 1983. Fot. Allan Christensen.

som blev udsendt af Omsorgsafdelingen i juni måned 1982. Endvidere deltager man, ligeledes sammen med Socialforvaltningen og i den forbindelse tillige med Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut (AKF), i gennemførelsen af en statistisk måling af resultaterne af det igangværende døgnsygeplejeforsøg på Amager. For Statistisk Kontor drejer det sig om konsultativ og teknisk bistand, herunder fremstilling af alt tabelmateriale.

Dertil kommer en årlig statistik, der beskriver hjemmehjælpens karakter og omfang samt en særlig analyse af ældreomsorgen i Vanløse, begge dele til brug for Omsorgsafdelingen. Endvidere skal nævnes en månedlig leverance til Bistandsafdelingen af en omfattende statistik over bistandsydelser.

Ganske naturligt har dette samarbejde nu ført til nedsættelsen af et særligt kontaktudvalg mellem Socialforvaltningen og Statistisk Kontor med det formål generelt at konstatere Socialforvaltningens behov for statistiske oplysninger.

Til brug for hospitalsvæsenets budgetlægning udarbejder Statistisk Kontor for tiden talrige løn- og personalestatistiske opgørelser. Dertil kommer en løbende statistik over belægningsforhold, ligeledes til brug for budget- og planlægningsarbejde.

Endelig yder Statistisk Kontor konsultativ og teknisk bistand, når der i tilknytning til lægevidenskabelige forskningsprojekter er tale om statistisk materialebehandling. I øjeblikket deltager kontoret i gennemførelsen af 5 sådanne projekter.

Der er her lagt vægt på nogle forholdsvis nyligt etablerede samarbejdsrelationer, men det må nok tilføjes, at også de gamle er blevet opretholdt og videreført, således f. eks. i relation til skolevæsenet og her navnlig med hensyn til prognoseproduktion. Skattevæsenet får leveret et omfangsrigt årligt tabelmateriale til brug for løbende vurderinger samt konsekvensberegninger m. v.

III. Fremtiden

Selvom det vel ikke er meget omtalt i det foregående har der faktisk været en hel del vanskeligheder forbundet med overgangen til registerbaseret fremstilling af statistiske oplysninger, og det ville være forkert at påstå, at alle disse vanskeligheder nu er overvundne. Det er tværtimod almindelig kendt, at ikke alle oplysninger er lige gode, og statistikerne må derfor bestandig være på jagt efter »påfaldende resultater«, ikke blot af rent statistiske grunde, men også fordi de muligvis kan tænkes at være forkerte.

Principielt kan der naturligvis forekomme fejl og unøjagtigheder lige fra de grundlæggende registreringer til (og med) de statistiske operationer. Det samlede felt er altså stort, men for de administrative registre tegner der sig efterhånden et klart billede, hvorefter de hyppigst brugte og mest væsentlige oplysninger er de bedste. I sig selv er dette jo ikke særlig overraskende, men tilbage bliver spørgsmålet om, hvorledes man under disse vilkår kan opnå en forbedret kvalitet over en større bredde. Øget kommunikation og information (om betydningen af en høj kvalitet) kan i denne forbindelse komme ind i billedet, men man bør tillige være opmærksom på den uheldige virkning af eventuelle overflødige registreringer.

Under alle omstændigheder må den fremtidige indsats koncentreres stærkt om en afhjælpning af sådanne mangler. Hovedsagelig vil der naturligvis blive tale om et arbejde, som skal præsteres af forskellige administrativt registeransvarlige instanser, men Statistisk Kontor skal inddrages i aktiviteterne i det omfang, der har eller kan få statistisk betydning.

Til sidst skal det nævnes, at produktionsomlægningen og de arbejdskrav, den har stillet, stort set har medført knappe ressourcer til analysevirksomhed. Udover den foran omtalte konsultative og tekniske bistand til anden side er det dog alligevel lykkedes at udsende 20 hæfter i undersøgelsesserien siden dennes start i 1972. De to nyeste hæfter omfatter en belysning af visse beskatningsmæssige konsekvenser af ejerlejlighedsordningen (Undersøgelse nr. 19) samt en beskrivelse af »Arbejdsløsheden i København 1979–1981« (Undersøgelse nr. 20).

Den fremtidige målsætning går imidlertid ud på en væsentlig intensivering af analysevirksomheden, efterhånden som overgangsproblemerne i forbindelse med produktionsomlægningen bliver løst. Emnevalget vil fortsat blive afgrænset til at følge de behov, der gør sig gældende i Københavns kommunale administration eller som måtte blive tilkendegivet af magistrat og borgerrepræsentation.

IV. Nationalt og internationalt samarbejde

Hele den omtalte produktionsmæssige omlægning i de senere år, der i øvrigt er ret så enestående for Danmark, peger hen imod etableringen af store sammenhængende statistiksystemer på flere og flere områder. Dette sammenholdt med registerlovens restriktive bestemmelser har ikke kunnet undgå i praksis at forlene Danmarks Statistik med en vis monopolstilling som producent og leverandør, når der er tale om personstatistiske oplysninger, der rækker ud over den enkelte kommunes grænser. Tilmed er der vel i særlig grad brug for sådanne oplysninger netop i København, der jo efterhånden er en slags centerkommune i et storbyområde bestående af mange kommuner.

Hvis vi eksempelvis tænker på udarbejdelsen af Hovedstadsrådets

og Statistisk Kontors befolkningsprognoser, som af tidligere omtalte grunde stiller krav om en række statistiske og planlægningsmæssige oplysninger for hele hovedstadsregionen, så vil disse oplysninger ikke umiddelbart kunne tilvejebringes af Statistisk Kontor for andre kommuner end København. Man har derfor indgået en aftale med Danmarks Statistik, som leverer de fornødne befolkningsstatistiske oplysninger i afidentificeret form for regionen som helhed, og på dette grundlag, sammenholdt med informationer fra Hovedstadsrådets Planlægningsafdeling og Københavns kommune om de forventede bolig-mæssige ændringer, fremstilles derefter i en fællesproduktion både Hovedstadsrådets og Københavns kommunes befolkningsprognoser.

På denne baggrund har der udviklet sig et nært og indgående samarbejde med Hovedstadsrådets Planlægningsafdeling, og samarbejdet med Danmarks Statistik, som naturligvis altid har gjort sig gældende, er blevet stærkt intensiveret.

Efter sagens natur omfatter samarbejdet med disse to instanser også andet end befolkningsprognoserne, jfr. eksempelvis Statistisk Årbog, hvis regionsafsnit nu udgives i særtryk som Hovedstadsrådets Statistiske Årbog.

Endvidere har Statistisk Kontor fast repræsentation i arbejdsmarkedsstatistikudvalget, kommunekontaktudvalget og planlægningsstatistikudvalget samt talrige andre udvalg under Danmarks Statistik. I samme forbindelse kan nævnes kontorets repræsentation i Lovmodelrådet under Det økonomiske Sekretariat.

Herudover er der løbende kontakt mellem Københavns Statistiske Kontor og de tilsvarende bystatistiske kontorer i Odense, Ålborg og Århus. Der afholdes et fast årligt dansk bystatistikermøde, hvor man drøfter fælles problemer af generel karakter og derudover behandles de mere specielle problemer i særlige arbejdsgrupper nedsat fra sag til sag. Der har således været nedsat en arbejdsgruppe med det formål at udforme og overfor boligministeriet tilkendegive en fælles holdning for de fire store byer med hensyn til nogle praktiske registreringsproblemer vedrørende bygnings- og boligregistret.

Endelig lægger man stor vægt på samarbejde med de kommunale organisationer, altså Amtrådsforeningen og Kommunernes Landsforening. Landsforeningens økonomisk-statistiske afdeling er i øvrigt –

Jørgen Wedebye

sammen med Danmarks Statistik – fast deltager i de før nævnte årlige bystatistikermøder, ligesom omvendt de bystatistiske kontorer indkaldes til et årligt møde til drøftelse af Landsforeningens statistiske projekter.

Internationalt afholdes der på nordisk plan kommunalstatistiske møder hvert tredje år, sidste gang i Oslo i 1982. Disse møder, omfattende de bystatistiske kontorer i Norge, Sverige, Finland og Danmark, holdes sædvanligvis i umiddelbar tilknytning til de tilsvarende, ligeledes treårige almindelige nordiske statistikermøder, med repræsentation af både statsligt, kommunalt og privatansatte statistikere m. fl.

Endelig er Københavns kommune medlem af Det internationale Statistiske Instituts regional og bystatistiske afdeling, og repræsentationen varetages af Statistisk Kontor.

En revolutionær turist

General Mirandas besøg i København 1788

Af Hans Chr. Bjerg

Indledning

På triumfbuen i Paris står navnet »Miranda«, som hentyder til syd-amerikaneren *Sebastian Francisco de Miranda*, der en overgang deltog i den franske revolution. Han var en af det 18. århundredes kosmopolitiske revolutionære, der på grund af sine ideer og intentioner blev ført rundt til datidens politiske magtcentre. Mirandas liv og virke turde være lidet kendt her i landet, ligesom hans besøg i København i 1788 også synes at være ukendt i dansk historisk litteratur. Miranda efterlod sig et omfattende dagbogsmateriale, der i mange detaljer belyser hans omflakkende tilværelse. Efter en præsentation af Miranda er det tanken nedenfor at referere på baggrund af hans dagbog, hvad han oplevede i København fra 21. december 1787 til 10. marts 1788, og dermed give en smagsprøve på, hvad optegnelserne rummer til belysning af datidens Danmark.

Miranda blev født 28. marts 1750 i Caracas, hovedstaden i det senere Venezuela, som søn af en købmand, der tillige var kaptajn i den stedlige milit. Caracas var den gang en del af det spanske kolonirige. Faderen var halvø-spanier, dvs. at han var født uden for koloniområdet, nemlig på Tenerifa, der var en del af Spanien. Moderen var kreoler, dvs. at hun tilhørte en spansk familie, der i flere generationer havde levet i det spanske koloniområde i Sydamerika.

I sidste halvdel af det 18. århundrede var der blandt kreolerne i Sydamerika en stigende trang til selvstændighed. Dels blev denne trang næret af mange af tidens strømninger, dels følte kreolerne det meget utilfredsstillende, at det var dem, der sad med den økonomiske magt samtidig med, at de var ganske uden politisk indflydelse, idet koloniområderne stadig meget nidkært blev styret direkte fra Spanien.

Miranda forlod Caracas i 1771 og rejste til Cadiz i Spanien, for øvrigt ombord på det svenske skib »Printz Frederick«. I 1772 kom han

ind i den spanske hær ved at købe sig en kaptajnsgrad og deltog som sådan i en krig på den marokkanske kyst 1774–75. 1780 finder vi ham på Cuba som adjutant hos en spansk general. Det følgende år er han avanceret til oberstløjtnant og deltager sammen med franske tropper i erobringen af den engelske besiddelse Pensacola i Florida.

Omkring 1781–82 er Miranda blevet grebet af ideen om at få de spanske koloniområder i Amerika gjort selvstændige og uafhængige af Spanien. Denne idé bliver hans skæbne. Resten af sit brogede liv arbejder han med denne tanke som et hovedmål.

I 1783–84 opholdt Miranda sig i USA for at søge støtte til en revolution i spansk Amerika. USA havde på dette tidspunkt netop afsluttet sig egen frigørelseskrig mod England, og man var derfor ikke umiddelbart indstillet på nye operationer andre steder mod andre kolonimagter. Det lykkedes ham dog i USA at knytte mange værdifulde private forbindelser, som han senere holdt kontakten vedlige med.

En af Spaniens potentielle fjender og medrivaler til koloniseringen i Amerika var England. Miranda søgte efter sine forgæves anstrengelser i USA til London for at vinde den engelske regering for et revolutionært projekt rettet mod det spanske kolonirige. Fra London går turen 1785 til Berlin. Derfra videre til Wien, så til Italien, videre gennem Grækenland til Konstantinopel.

Fra den spanske regerings side er man klar over Mirandas europæiske mission, og man følger derfor nøje hans færden og instruerer samtidig alle spanske ambassadører om i videst mulig udstrækning at bagtale Miranda ved de hoffer, som han får forbindelse med.

Miranda rejser som spansk greve, en titel, som han formodentlig var uberettiget til at føre. Dette forhold benyttes alle steder af de spanske ambassadører til at danne udgangspunkt for bagtalelser og mistænkeliggørelse af denne revolutionære udsending. Miranda havde fortsat svært ved at skabe interesse og forståelse for sit anti-spanske projekt.

Miranda synes efterhånden i forbindelse med sin europæiske rundrejse mere eller mindre frivilligt at være blevet indblandet i forskellige politiske intriger, dels i de enkelte lande, han besøgte, dels landene imellem.

Der hviler fortsat et gådefuldt slør over mange af de projekter og engagementer, som Miranda bliver viklet ind i. Et uafklaret spørgsmål er for eksempel finansieringen af hans mission. Man ved ikke,

hvem der i hvert fald frem til 1786 finansierer ham. Der synes at være kredse i såvel USA, England og Tyskland, der står bag ham. Sikkert er det i hvert fald, at han ikke hjemmefra kan have haft en formue, ligesom det heller ikke kan ses, at det har været muligt for ham i spansk tjeneste at opbygge en formue, der ville tillade ham at rejse flere år rundt i Europa med en tjener.

Fra Konstantinopel går turen til Rusland. Han træffer her svenskeren G. M. Sprengtporten, der arbejder for en frigørelse af Finland. Det er, som om han alle steder tiltrækker latente frihedsbevægelser af den ene eller anden slags og af disse bruges som en slags revolutionær konsulent. Gennem Sprengtporten bliver han involveret i hele den russiske skandinavienspolitik, herunder modsætningen til Sverige.

Han blev også introduceret for kejserinden, Katarina den Store, der tilsyneladende fandt stort behag i den smukke sydamerikaner, og det menes ligefrem, at han en overgang var kejserindens elsker. På grund af sin stigende indflydelse ved det russiske hof blev han modarbejdet af førsteministeren Potemkin, og han fandt det derfor klogest at fortrække. Den 18. september 1787 forlod han St. Petersborg i øvrigt forsynet med en introduktionsskrivelse fra kejserinden til alle russiske gesandtskaber i udlandet med ordre til at være Miranda behjælpelig på forskellig måde.

Der har været fremsat den teori, at Mirandas ophold i Skandinavien, som han nu vender sig til, delvis finansieres af Rusland, idet han skulle have til opgave at skaffe politiske efterretninger fra dette område til brug for den russiske udenrigspolitik. Forskelligt kunne tyde på dette forhold, men intet er sikkert bevist.

Miranda blev også præsenteret for den svenske konge Gustav 3., som tilsyneladende var interesseret i at få oplysninger ud af ham vedrørende Ruslands hensigter! I Stockholm boede han i øvrigt hos den russiske ambassadør under et pseudo-navn. Miranda færdedes uden videre i de højeste svenske kredse, som inviterede ham på visitter. Overalt får han forevist seværdigheder og militære anlæg, som han tilsyneladende interesserer sig meget og omhyggeligt for. At dømme efter dagbøgerne antager nogle af hans optegnelser i så henseende nærmest spionens håndværk. I Sverige kan man under hans ophold i dette land ikke have betragtet ham som spion, at dømme efter den modtagelse han fik alle steder. Bl. a. havde han lejlighed til at bese den

svenske flådes hovedbase i Karlskrona. Senere fik man dog mistanke til ham.

I politisk henseende befandt Sverige sig på dette tidspunkt i en spændt situation – umiddelbart inden krigen mod Rusland, og dette forhold afspejler sig også i Mirandas optegnelser.

I forbindelse med opholdet i Sverige var Miranda også en kort overgang i Christiania og etablerede også her en række forbindelser bl. a. til den fremtrædende norske familie Anker. Efter at have udskiftet sin tjener med en svensker, der fulgte ham de følgende år, rejste han til København, hvortil han via Hålsingborg-Helsingør ankom den 23. december 1787.

Overalt sugede Miranda indtryk til sig. Han beskrev de mennesker, som han havde politisk forbindelse med, de mange seværdigheder, som han fik forevist, en ting, der karakteriserer ham som turist før dette begreb egentlig eksisterede. Han læste løbende bøger om de lande, han besøgte, og gav sig i øvrigt også tid til at lære de besøgende landes kvinder at kende. Tilsyneladende har Miranda været lidt af en Don Juan-skikkelse, dagbøgerne giver i hvert fald mange eksempler på amourøse eventyr.

Det er som antydnet vanskeligt at få hold på Mirandas politiske gøremål. De beskrives ikke særlig præcist i dagbøgerne, og vi skal derfor først og fremmest følge ham som turist i Danmark-Norges hovedstad i foråret 1788. I København havde han nær forbindelse med henholdsvis den russiske og den engelske gesandt. Af hans nære danske bekendte skal især bemærkes Carsten Anker, der var norsk af fødsel, men embedsmand i København. Han har tilsyneladende stået for en kritisk norsk indstilling til dobbeltmonarkiet. Har han mon søgt Miranda som revolutionær konsulent som følge af Mirandas bekendtskab med hans familie i Christiania?

I marts 1788 rejste Miranda videre på sin hvileløse mission for at skaffe støtte til en sydamerikansk revolution. Turen gik nu gennem Danmark til Holland via Hamburg. Derfra går turen til Schweiz og Norditalien. Ejendommeligt nok rejser Miranda i en bue uden om Frankrig. Årsagen må nok søges i den spændte politiske situation i dette land – umiddelbart før revolutionen. I 1789 er han atter i London, hvor han søger kontakt med William Pitt med henblik på sin politiske mission.

I 1792 kommer Miranda til Frankrig. Som den kendte internationale revolutionære rejsende i frigørelse bliver han straks ført ind i de nye ledende kredse, der domineres af de såkaldte girondinere. Miranda tilbydes chefstillingen i den revolutionære franske nordarmé, udmærker sig her ved indtagelsen af Antwerpen og bliver udnævnt til fransk generalløjtnant. Krigslykken vendte imidlertid, og de franske hære kom i vanskeligheder. Miranda blev sammen med flere andre generaler mistænkt for at fraternisere med fjenden og blev stillet for en revolutionsdomstol. Han undgik med nød og næppe at blive guillotineret efter jakobinernes overtagelse af magten. Senere lykkedes det ham at flygte og slippe til England. I 1800 besøgte han på hemmelig mission Frankrig under falsk navn og med et amerikansk pas, så vidt det forlyder for at træffe førstekonsulen Napoleon Bonaparte. Han blev atter fængslet i Frankrig, men blev løsladt takket være sine indflydelsesrige venner. Miranda tog atter tilbage til England via Holland.

Freden mellem Frankrig og England i Amiens i 1802 kom ubekvent for Miranda, idet denne fred ganske ødelagde grundlaget for det videre politiske arbejde. Hverken Frankrig eller England ønskede nu at støtte anti-spanske projekter på den anden side af Atlanten. Den europæiske krig kom dog i gang igen, og Miranda kunne fortsætte sine bestræbelser.

I 1805 tog Miranda til USA. Her lejede han et skib og hyrede besætning og mandskaber. Han havde nu besluttet at tage hele sagen om den sydamerikanske revolution i egne hænder. Han havde til stadighed fået meddelelser fra sit hjemland, der tydede på, at uroen ulmede. Han havde derfor fået den opfattelse, at der nu kun skulle en lille tue til at vælte det store læs. En landgang i Venezuela med det erklærede mål at befri folkene i Sydamerika for det spanske åg, ville efter Mirandas beregninger brede sig som en steppebrand og udløse den længe ventede revolution.

Mirandas revolutionsforsøg blev en solid fiasko. De fleste af hans styrker blev taget til fange af spanske styrker og behandledes som sørøvere. Selv undslap han med hjælp fra en engelsk fregat, som »tilfældigt« opholdt sig i området. Tiden var åbenbart ikke moden for Mirandas store ideer. Ingen havde løftet en finger ved meddelelsen om Mirandas landgang. Med rette kaldes han i den latinamerikanske litteratur for »El precursor« – forløberen.

Mirandas mislykkede projekt fik et efterspil bl. a. i USA, hvor man ikke på dette tidspunkt var interesseret i at lægge sig ud med Spanien og derfor førte retsager mod de personer, som i New York havde hjulpet Miranda med at udruste ekspeditionen.

I 1808 var Miranda tilbage i England, hvis regering stadig gav ham lov til ophold i London. 1807–08 synes den engelske regering for første gang at overveje alvorligt at støtte Miranda aktivt i hans bestræbelser for at svække den spanske alliance med Napoleon, men oprøret i Spanien i 1808 gør, at englænderne konstaterer, at sagen arbejder for sig selv, og at det derfor bliver unødvendigt at ofre tid, penge og politik på Mirandas projekter.

På dette tidspunkt, hvor Mirandas politiske aktionsmuligheder var nede på et nulpunkt, begyndte det dog at lysne i Sydamerika for de revolutionære ideer. Mirandas landgang i 1806 havde haft en tydelig langtidsvirkning. Den havde yderligere pustet til ilden. Blandt de kredse, hvor de revolutionære ideer levede, var Miranda den store forkæmper og ideolog, der havde vist vejen, som man respektfuldt ville følge.

I 1810 kom så endelig revolutionen i Venezuela. Landet blev proklameret selvstændigt. Lederen af denne revolution var officeren Simon Bolívar, der af eftertiden betragtes som den egentlige sydamerikanske revolutionshelt. Han tog kort tid efter revolutionen til London med en delegation, dels for at søge støtte hos den engelske regering, dels for at forhandle med Miranda. Resultatet af drøftelserne med Miranda blev, at denne fulgte med Bolívar tilbage til Venezuela, hvor han blev gjort til diktator og chef for hæren. Mirandas arbejde og ideer synes endelig at have båret frugt – men glæden skulle blive kort.

Den 26. marts 1812 ramtes Venezuela af et jordskælv. Der opstod som følge heraf stor forvirring i den nye republik, og hvad værre var, man opfattede jordskælvet som højere magters straf for den revolution, der netop var gennemført. Det opståede kaos benyttede spanske kolonitropper til atter at rykke ind i landet. Miranda blev nødt til at indlede forhandlinger med spanierne og til sidst at overgive sig.

Mirandas overgivelse blev betragtet som et sandt forrædderi mod den sydamerikanske revolution, og hans tidligere kampfæller, herunder Simon Bolívar, afbrød samarbejdet med ham. Miranda fik af spanierne frit lejde til at forlade landet, og han lod nu sine personlige

ejendele, således især sit store privatarkiv med de mange dagbogs-optegnelser, indskibe i et engelsk orlogsfartøj »Saphire«. Tanken var åbenbart atter at tage til England, men spanierne brød det givne lejde og lod Miranda arrestere. Han blev derefter ført til et fængsel i Puerto Cabello. Senere sad han i et fængsel på Puerto Rico og blev senere ført til Cadiz i Spanien, hvor han døde 14. juli 1816 – på Bastilledagen! Ringen var sluttet efter at Miranda i 1771 var steget i land i Spanien i Cadiz.

Efter at Miranda var blevet arresteret af spanierne, afsejlede det engelske orlogsfartøj med alle hans papirer. Miranda så dem aldrig mere. Ankommet til England blev privatarkivet, der fylder 63 bind, taget i forvaring hos en Lord Bathurst. Først i 1922 solgte dennes arvinger papirerne for 3.000 pund til den venezuelanske stat, der fra 1927 begyndte at publicere indholdet af arkivet.

Mens Mirandas papirer således er kommet hjem, er dette ikke tilfældet med hans jordiske rester. Det er ikke længere muligt at finde hans grav i Spanien og derfor står der i Venezuelas helte-pantheon i Caracas en stor sarkofag – tom og med løftet låg!

Mirandas ophold i København 1787–88

Størstedelen af Mirandas efterladte arkiver er udgivet 1929–50 i serien Archivo del General Miranda. Viajes. Diarios. Vol. I–XVI i Caracas. Fra denne series vol. III pp. 100–200, der omfatter Mirandas dagbøger fra hans ophold i København 1787–88, er materialet til nedenstående oversættelse i uddrag af dagbøgerne hentet. Dagbogsnotaterne er meget fyldige, og indførelserne fra de 2½ måned, Miranda befandt sig i København, fylder ca. 90 tryksider, dvs. over 1 side om dagen. Der er derfor i det følgende ikke tale om en nøjagtig og fuldstændig oversættelse, men om et til tider stærkt forkortet referat af dagbogsnotaterne. Der er især lagt vægt på at medtage Mirandas oplevelser af de københavnske seværdigheder, mens en del betragtninger over det danske samfund og en lang række detaljerede oplysninger om dagligdags ting, f. eks. hvornår han spiser, drikker the, og med hvem, hvornår han går i seng, hvad han læser osv. er udeladt. Sproget er ved oversættelsen normaliseret.

Miranda har tilsyneladende sjældent set navnene stavet på de perso-

Hans Chr. Bjerg

Francisco de Miranda som fransk revolutionsgeneral. Maleri af Georges Rouget, Versailles.

ner, han kom i kontakt med i København, men kun hørt dem. Derfor staver han personnavne som en slags lydskrift. I det her gengivne referat er navnene normaliseret, men i flere tilfælde er Mirandas stavemåde anført som kuriosum i parentes. Opmærksomheden skal også henledes på, at det ikke har været muligt at undersøge en række tekstpassager i de originale dagbøger og derved få opklaret adskillige uklarheder i den her benyttede spanske tekst. Flere steder er teksten så at sige svær at få mening i, hvilket måske kan skyldes en fejlagtig transskription fra originalmaterialet. Evt. kommentarer gengives i parenteser. Udtryk hentet fra originalteksten er kursiveret. Dr. Haavard Rostrup arbejder sammen med mag. art. Kirsten Schottländer på at udgive en fuldstændig og kommenteret udgave af hele det danske afsnit af Mirandas dagbøger, også fra hans videre rejse gennem Danmark. Til videnskabeligt brug må henvises til dr. Rostrups kommende udgave, der foruden den trykte spanske udgave af dagbogen hviler på fotokopier af originalmaterialet i Caracas. I øvrigt er hele dagbogen fra Danmark underholdende læsning, hvad det følgende uddrag forhåbentlig også vil vise.

23. december Ankom til København gennem Nørreport og installerede mig på Hotel Royal overfor det kongelige palads. Værten hedder Thomas Schild, en tysker. Lejligheden består af en stue, et lille sovekammer, et lille kammer til tjeneren, uden varme og bad. Den kostede ikke mindre end 40 rdl. pr. måned. Hvert måltid ved hotellets fællesbord uden vin koster 3 mark. Kl. 5 kom en droske og jeg kørte hen og afleverede mine breve i den russiske minister baron Krüdeners hus. Han modtog mig med stor venlighed, og vi talte lidt sammen. Han insisterede på, at jeg skulle bo i hans hus. Flyttede derefter hen til den russiske residens.

24. december Godt installeret her forblev jeg i sengen til op ad dagen, da baron Krüdeners gjorde mig en visit. Han var der indtil kl. 2½, hvorefter jeg gik hen for at spise med Carsten Anker (1747–1824), som jeg overbragte breve fra hans slægtning i Christiania; derefter hen til min ven Rassoumofsky hos hvem jeg fandt to breve i hvilke jeg af dr. Guthire i Petersborg blev informeret om, hvad der var hændt efter min bortrejse med hensyn til forargelige intriger – infame mennesker! Kl. 6 aflagde jeg sammen med Krüdeners visit hos udenrigsministeren

Hans Chr. Bjerg

grev Bernstorff (*Conde de Berensdorw*) (1735–97), som modtog mig med stor venlighed. Talte med ministeren bl. a. om Sydamerika. Madame meddelte mig venligst, at huset var åbent for mig i den tid jeg befandt mig her.

25. december Opsøgte forgæves marinens overkrigssekretær F. C. Rosenkrantz (1724–1802) og var derefter på visit hos Ernst Schimmelmann (*Shemelman*) (1747–1831).

26. december Kl. 1 besøgte baron Krüdener mig sammen med den engelske ambassadør. Om aftenen var jeg hos den hollandske ambassadør Vanderhus (Maarten van der Goes), hvor også befandt sig den sachsiske minister Gørtz.

27. december Om morgenen kom min guide og førte mig til en hollandsk pige af jødisk udseende, med hvem jeg elskede. Hun fik 4 rdl. og var tilfreds hermed. Var om aftenen sammen med Krüdener inviteret hos Bernstorff.

28. december Var i Det kgl. Teater. Teatret er lille, men godt indrettet. Der blev vist en dansk komedie. Skuespillerne var dårlige, men orkestret udmærket. Den kongelige familie, som var tilstede, vakte mere min opmærksomhed end forestillingen. Kongen og kronprinsen var der, begge iført Gardens uniform, endvidere arveprins Frederik og kronprinsesse Augusta, kronprinsens søster, som er en meget smuk pige. Kongen virkede som en grønskolling, mere som en bror til sine børn end som fader til dem. Han gjorde ustandselig grimasser og hans øjne flakkede, og det viste klart, at han ikke er ved sine fulde fem. Det er problematisk for en nation at have et overhoved i denne forfatning. Forestillingen sluttede lidt over 9.

29. december Fik forevist en mineralogisk samling af botanikeren Johan Theodor Holmskiold (1731–93), der bl. a. indeholdt pragtfulde krystaller fra Island. Tilstede kom også Portugals minister grev Souza. Besøgte skibsrederen John Brown (1723–1808), som kalder sig guvernør, fordi han har været i Trankebar. Han boede på Christianshavn, og fik i hans hus forevist kuriositeter fra Indien og Kina. Efter om aftenen at have trukket mig tilbage læste jeg om den modbydelige proces mod dronning Caroline Mathilde, Struensee og Brandt. Sagen fyldte mig i den grad med harme, at jeg ikke kunne sove om natten.

30. december Besøgte Kunstakademiet (*Academia de Las bellas artes*), der fandtes på Charlottenborg, en udmærket bygning. Vi besøgte

en række sale, hvori vi så resultaterne af ungdommens studier inden for arkitektur, skulptur og maleri. Endvidere en samling af gipsafstøbninger af antikke kunstværker fra Italien. I følge de givne informationer underviste her 8 professorer og 4 docenter (*maestros*) mere end 400 studerende, der modtog undervisning gratis. Besøgte tillige de kongelige stalde og Ridehuset, der ligger i tilknytning til slottet og som er meget velproportioneret og udsmykket med to søjler af marmor fra Norge. Det er den største bygning af sin art i Europa. Her så vi meget smukke heste af ædel afstamning. Det blev sagt, der var 500 heste. Spiste kl. 3 i Schimmelmans elegante hjem, hvor også Mr. Elliot, den engelske ambassadør, var inviteret sammen med grev Cay Reventlow (1753–1834), der har været ambassadør i Spanien. Et udmærket selskab, der afsluttedes med, at jeg sammen med madame Schimmelmans og madame Krüdeners gik i teatret, hvor der vist et dansk musikstykke, meget dårligt sunget og fremført af skuespillerne, skønt orkestret spillede udmærket. Den kongelige familie var tilstede, og jeg fik endnu engang lejlighed til at iagttage kongen, der fremviser tydelige tegn på sindssyge.

31. december C. Hoffmann, søn af den russiske konsul i Helsingør og som ikke er andet end en modelaps, kom tidligt og tog mig med på en rundtur til byens kirker. Først til Garnisonskirke, hvor der var mange mennesker, dernæst til den katolske, hvor der var meget få, den er også lille, dernæst til Sct. Nikolaj, dernæst til Sct. Petri (*S. Pedro*), som har en stor menighed, til Vor Frue Kirke, der er domkirken (*la Catedral*) i gotisk stil, dernæst til Helligåndskirken, hvor der ikke manglede mennesker, til Holmens (*la Marina*) og den Hellige Treenighedskirke på Christianshavn, som er den største kirke i moderne stil, dens ydre er smukt. Dernæst besøgte vi Slotskirken (*Yglesia de palacio*), hvor der afholdtes gudstjeneste efter kl. 12. Den synes mig at være den bedste af de mange kirker i byen. Dens dekorationer i marmor er overdådige og godt udført. Den har et storslået kirkerum ligesom den førnævnte kirke med et øvre galleri, dens proportioner gør den meget effektiv. Kongefamiliens loger er udmærkede. Alle har adgang til at overvære gudstjenesten i kirken. Jeg blev der ikke så længe på grund af kulden og den fugtighed, som vi havde været udsat for i de andre kirker.

1. januar 1788 Var ude at se byen, herunder den regulære og

rummelige Sct. Gertrudsgade. Drog ud ad Nørreport og kom tilbage gennem Østerport, hvor jeg havde vrøvl med vagtposterne, der ikke ville lade mig passere, fordi man ikke måtte betræde græsset, der er kommandantens! Så det smukke landskab, der om sommeren må tage sig godt ud. På byens bastioner er der anbragt store og udmærket konstruerede vindmøller efter hollandsk forbillede. Passerede Bommen (*Puente de Madera*), der spærrer en del af havnen for skibe. Ankom til Amagerport (*la Puerta de Amak*), som det er nødvendigt at passere for at komme til øen af dette navn, og som støder op til byen. Den gennemskæres kun af en mindre, brolagt vej. Fra skråningen ud mod vandet er der en smuk udsigt over Sundet, Hven, Saltholm, og på den svenske kyst i det fjerne kan man se byerne Malmø, Landskrona, Lund etc. I dette område befinder sig flådens base (*Arsenal de la Marina*). Kom træt hjem kl. 2½. Efter aftensmaden hos Krüdeners kom der nogle, der opførte Voltaires komedie »Nanine«. Dette sluttede kl. 8, hvorefter hele det diplomatiske korps ankom. Whist, l'hombre eller tresillo (en slags 3-mands l'hombre) optog hele selskabet, der sluttede ved midnat. Derefter talte jeg lidt med mine værtsfolk og gik i seng.

2. januar Om formiddagen ude for at købe stof til skjorter, fandt noget musselin hos Peter Wasserfall. Købte et stykke på 11½ danske alen til 13 rigsdaler. Var derpå i Peter Steinmanns boghandel på Christian 5.s Plads (Kgs. Nytorv), hvor jeg fik forevist forskellige bøger vedrørende Danmark. Var en kort tid på Børsen, hvor der ikke synes at være særlig travlt.

3. januar Hentet af hr. Hoffman og rundt for at se barmhjertighedsinstitutionerne. Først Fødselsstiftelsen, som er grundlagt af den nuværende dronning (Juliane Marie) og som vi fik forevist af direktørerne. Vi hilste på en dame, hustru til en embedsmand, der netop havde født, anbragt i et særskilt værelse, meget rent. Vi så andre værelser af samme slags med pæne senge forsynet med forhæng, og hvor standsmæssige kvinder, der ønskede at føde, betalte 3 mark pr. dag for at være. Tjenestepiger, der ikke er gift, betaler 6 rigsdaler pr. uge. Der fandtes også værelser uden forhæng og nogen luksus, hvor det var tilfaldt fattigfolk at føde gratis. Stiftelsen havde 53 sengepladser. Dernæst var vi på Frederik 5's Hospital, der er en meget stor bygning og som rummer 180 senge, der er gratis og som er beregnet for fattige, samt 120 senge, som koster fra 1½ til 4½ rigsdaler pr. uge. Desuden

et antal separate værelser, der koster 4½ rigsdaler. Inspektøren for dette hospital er hr. Hempel. Han leder også det gamle fødselshospital, der er en del af hospitalet, og hvor man har sengepladser til 2½ rigsdaler om ugen for fattige. Den mest udbredte sygdom, fortalte inspektøren mig, er forrådnelsesfeber, som man kurerer mere end 400 patienter for om året. Det er et af de største hospitaler i Europa, men alligevel er hverken luften ren i sygesalene eller hygiejnen, som den bør være. Med inspektøren besøgte vi også Chirurgisk Akademi, hvor der er 250 studenter. Bygningen er meget smuk. En søn af Akademiets direktør, professor Hennings (*Hienze*), som talte udmærket engelsk, viste os demonstrationssalen. Han åbnede til min store overraskelse til et rum, i hvilket der befandt sig 8 næsten forrådnede kadavere beregnede til anatomiske studier. De forpestede luften, der var rædselsfuld. Vi så også biblioteket, der rummer ca. 500 bind. Vi kom meget trætte hjem efter kl. 2. Efter midagen ankom kl. 5½ grev Bernstorff, statsminister, med sin familie for at drikke the. Mr. Elliot kom også. Kl. 7 sammen med baron og madame Krüdener til Slottet, hvor der i teatret blev afholdt maskebal. Her var kongen til stede sammen med den kongelige familie og de udenlandske ministre. Kongen dansede hele tiden imens han lavede grimasser med øjnene. Hans søn, kronprinsen, er en ung mand på 19 år, meget aktiv, med en meget lys krop, håret er næsten som hvidt hør, ansigtet er skævt. Der danses i almindelighed engelske kontradanse. Kl. 11½ spiste hoffet i et tilstødende rum og andre i et andet. Mens jeg stod og talte med Souza og La Houze kom gardens chef, Revenfeldt, som kammerherre Mansbak i Frederikshald har skrevet til mig om, og begyndte at konversere mig.

4. januar Sammen med Carsten Anker besøgte Ostindisk Kompagni på Christianshavn. Vi besøgte kompagniets pakhus, der er en stor og høj bygning med 7 etager, hvori der bl. a. opbevares the, rabarber, bomuldsvarer og porcelæn. På toppen af pakhuset er der en åben balkon, hvorfra man har et pragtfuldt vue over havnen og byen. Derefter var vi i en tilstødende bygning, hvor forsamlingsalen og direktørernes kontorer befandt sig. Der opbevaredes også kort over Indien og bustere af de danske konger. I pakhuset var der bl. a. et auktionslokale. Efter at have spist tog jeg med Krüdener på visit hos statsministeren O. Schack-Rathlou (1728–1800), der modtog mig imødekommende og udtrykte ønsket om at lære mig at kende. Han udspurgte

Hans Chr. Bjerg

mig om adskillige sager vedrørende Norge, Rusland etc. Denne minister forekommer mig at være den dygtigste af dem alle, en personlighed med gode manerer. Vi tog derefter til udenrigsministeren, grev Bernstorffs hjem. Han plejer at sammenkalde de udenlandske ministre til drøftelser en gang om ugen. Her mødte vi byens højtstående personer. Således talte jeg med marineministeren, F. C. Rosenkrantz (1724–1802), der fortalte, at han allerede havde hørt om mig fra en nevø, der kom fra Stockholm og som i Rassoumofskys hjem havde været sammen med mig. Blev præsenteret for grev Moltke (J. G. M. 1746–1818), der tilbød mig at se sine samlinger. Kl. 9½ brød vi op og tog til Schimmelmann, hvor vi spiste.

5. januar Besøgte sammen med Elliot Spenglers Museum. Spengler, der er schweizisk af fødsel, viste os sine malerier, hvoraf der er mange smukke landskabsstykker. Bedre var dog hans samling af konkylier. Hvor er naturen dog mangfoldig! Senere var vi i den engelske klub, hvor vi bl. a. traf grev Rantzau (*Rautzau*, sandsynligvis Frederik Rantzau 1744–1822) der er den første mand, jeg har set, der bruger rouge ligesom kvinder. Det siges, at andre her også bruger det. Traf også Kaas (kontreadmiral F. C. Kaas 1727–1804), en søofficer. Efter at have spist besøgte jeg en pige, som jeg drak the med og derefter gik i seng med indtil kl. 11. Efter at være kommet hjem læste jeg, hvad Rousseau har skrevet om den polske forfatning. Denne forfatter bygger på antikke græske forfatningsforhold og på frihedsbegrebet. Han skriver upålideligt og har kun ringe kendskab til den engelske regeringsmåde.

6. januar Besøgte sammen med Spengler Kunstammeret (*Real museo a Palacio*), som man kom ind til gennem en forhal, hvor der var anbragt en stor holstensk tyr, udstoppet, en lille elefant og en krokodille. Derefter gik vi op i Billedgalleriet, hvor vi bl. a. så en buste af Peter den Store som ung, bronzeret. Der er mange udmærkede malerier, specielt to landskabsstykker af Claudio-Lorin, glimrende sager. Der er en Venus, som siges at være af Tizian, hvad der ikke er sikkert – ligesom flere andre oplysninger, som guiden gav om malerierne. Karl 1. af England med sin kone malet af van Dyck (*Wandyke*). I et tilstødende kabinet var en berømt og omfattende (60.000 tror jeg) samling af ældre og nye medaljer og mønter. Vi så her også andre glimrende portrætmalerier, som f. eks. af Tycho Brahe (med sin næsestump af

guld og sølv) og af en gammel nordmand, som levede 146 år (Christian Drakenberg) og af andre, som jeg ikke kender. Vi passerede gennem 5 andre afdelinger, hvor der opbevares billeder, dyr, mineraler, emaljer, skulpturer, elfenbensting og træting etc. og en samling af voksgengivelser af de forskellige danske regenter. Et udmærket portræt af Kardinal Mazarin af Rubens. Det, der overraskede mig mest af alle disse sjældenheder, er de to berømte guldhorn, som kaldes de tønderiske (fundet ved Tønder), og som er af rent guld. Jeg tror, at de har været instrumenter, der er blevet spillet på i forbindelse med offerhandlingerne. Det særlige ved disse er figurerne og skrifttegnene, der er anbragt hele vejen rundt. Meget lig vore egne monumenter (vel i Sydamerika), især dem man finder hos mexikanerne. En enestående ting ved hvilken man kan se lighederne i disse folks civilisationer. Det andet horn er lidt mindre end det førstnævnte, men ligner det ellers. De er begge fundet i Jylland af en ung bondepige i nærheden af landsbyen Gallehus. Der er endnu et i sølv, som uden tvivl er blevet anvendt som drikkehorn. Det fortælles, at en ånd (engel?) har givet det til Othon, den første hertug af Oldenburg, hvorfor det kaldes det oldenburgske horn. Spiste i grev Bernstorffs hjem, til hvilket jeg var inviteret. Familien Krüdener var der også. Kl. 3 kom Elliot også med familie, så sammen med familien Bernstorff var vi 22 ved bordet. Konversationen drejede sig bl. a. om de nordiske folk, som af romerne var blevet kaldt skytherne (*scitas*). Hr. Suhm (P. F. Suhm 1728–98), som er en højlærd inden for nordisk historie, forsikrede mig, at finnerne er efterkommere af disse skythere. Kl. 5 tog jeg hjem sammen med Krüdener. Kl. 6 gjorde jeg visit hos Souza, den portugisiske minister. Hjemkommen læste jeg om Danmark. Min pige ønskede ikke at komme for at sove med mig af frygt for den nidkære portner. Han kender hende ikke engang. Hvor latterligt! Efter at have begået noget umoralsk!

7. januar Besøgte sammen med Elliot grev Moltkes palæ, der er nabo på den ottekantede plads til den russiske residens, hvor jeg bor (Amalienborg Plads, af Miranda kaldet *El Octagono* = den ottekantede). En søn og Spengler viste os rundt i samlingerne, fordi greven var indisponeret. Vi besøgte den naturhistoriske samling, som er opstillet meget smagfuldt og som indeholder smukke og sjældne ting af alle arter. Hvilke sjældne konkylier! Skønne sølvting fra Kongsberg. Der

er også et bibliotek på ca. 8.000 bind. Vi tog derefter uden for byen til Frederiksberg Slot, der er beliggende på en høj bakke og hvorfra der er en god udsigt over København, Sundet og den svenske kyst. På pladsen foran slottet mødte vi grev Gørtz, Dresdens minister, som besværede sig over, at jeg ikke havde aflagt visit hos ham. Sikke mennesker! Slottet er omkranset af haver med mange træer, der dog hverken er anbragt logisk eller med smag. Kl. 5 tog vi tilbage til den engelske residens, hvor vi spiste på engelsk maner. Kl. 8 tog jeg hjem for at klæde mig om til bal i den engelske klub, til hvilket jeg var inviteret af Kaas fra Marinen, der er en af klubbens direktører. Der befandt sig en lang række højtstående personer som Colbjørnsen, Berner, Brown, Folmaust (brandmajor Volmeister?) og Trelde. Talte lidt med grevinde Rantzau, som er en af de mest kokette, men uden ånd. Hun tilbød mig at spise hos grevinde Schulin, der er en af landets muser. Jeg var sammen med hende og madame Warnstedt, byens terpsichore (Dorothea Louise f. v. Berger, gift med teaterchef H. W. Warnstedt 1743–1817), der spiller klaver på en smuk og udsøgt måde og som jeg tror, jeg har set før til et selskab hos Krüdeners. Var hjemme kl. 12 for at sove med min pige, som ventede på mig. Hun gav mig en kop the og lagde mig i seng. Dette er en anden, som har en tjenestepiges udseende, men med et meget smukt ansigt, meget nydelig. Efter min smag.

8. januar Beså Hærens Tøjhus. Det er et enormt magasin, hvis øverste del rummer artilleri og udrustning til 100.000 infanterister og til 15.000 ryttere i følge de oplysninger jeg fik af en general, der viste os rundt og som talte lidt fransk. Det hele er jævnt godt, og godt vedligeholdt. I en underetage er der udmærket artilleritræn. Der forekom mig at være omkring 100 stykker. I et andet tilstødende magasin opbevaredes kobberpontoner og ammunitionsvogne. I en gård var der 600 kanoner, efter hvad vi fik oplyst. Mange er af bronze. Vi besøgte også et drejerværksted, hvor man forarbejdede artilleritilbehør, ligeledes salen, der bruges til undervisningslokale for artillerikadetterne, der har ferie i øjeblikket, samt Modelsalen, hvor der findes modeller af de danske fæstninger, Kronborg etc. Derefter besøgte vi general Huth (H. W. Huth 1717–1806), chef for Krigskollegiet, for at bese nogle værdifulde kort, som grev Bernstorff havde fortalt om, men han modtog os ikke. Vi fortsatte derefter til Suhms hjem. Suhm er landets mest lærde. Vi fandt ham i hans bibliotek, der rummer ca. 60.000 bind.

Biblioteket er til rådighed for det velanskrevne publikum, der blot behøver at sende bud efter den bog de ønsker og som derefter straks får den sendt. Et enestående eksempel i Europa! Selv om det kostede ham for 208 rigsdaler om året i bortkomne bøger, ønskede han ikke at fratage offentligheden muligheden for at låne bøger hos ham. Spiste hjemme og drak the med Elliot. Senere kom Gørtz. Trak mig tilbage kl. 12.

9. januar Da det var et smukt vejr, gik jeg til fods med min tjener Andres for at opsøge Spengler, med hvem jeg skulle besøge Det kgl. Bibliotek. Spengler var ikke hjemme, men i stedet tog en ung mand mig med i Rundetårn, eller Observatoriet, der er en solid bygning af smukke proportioner, som man går op i ad en vindeltrappe (*escala de caracol*), ad hvilken en konge engang er kørt op i en vogn. Observatoriet siges at være konstrueret af astronomen Longomontanus. Det er 115 fod højt og 54 fod i diameter. Andre siger, at det er Tycho Brahe, der har konstrueret det. Oppefra er der en smuk udsigt over byen. Derefter var jeg i Domtårnet eller Vor Frue, som man siger her. Det var et ualmindelig klart vejr med strålende sol. På vejen til Christianshavn mødte vi på broen Krüdener og sammen med ham steg vi op i Vor Frelsers kirketårn for at nyde udsigten på denne gunstige dag.

10. januar Besøgte sammen med admiral Kaas (F. C. Kaas 1727–1804) Holmen. Blev modtaget af Kaas's slægtning, en officer ved navn Stibolt (fabrikmester E. W. Stibolt 1741–96, gift med F. C. Kaas's niece), som viste rundt. Vi så først Modelsalen, hvor der opbevares en samling af skibsmodeller, hvorunder 2 modeller af linieskibe, som er udført af Christian 4. selv. Han var også en stor admiral. Samlingen er instruktiv, men dårligt ordnet, udført ligesom i Karlskrona (hvor Miranda havde set den svenske flådes modellsamling). Vi passerede nogle udmærkede ankersmedier, men der blev ikke arbejdet. Barkasserne kunne jeg ikke få at se, og jeg har mistanke om, at de var i dårlig forfatning; heller ikke bødkerværkstedet, som de ikke ønskede at vise mig. Vi passerede en svingbro, som adskiller flådens skibe fra handels-skibene. Jeg bemærkede skulpturerne og dekorationerne på flådens skibes agterspejle, som er de mest smagfulde og korrekt udførte, som jeg nogensinde har set. Der var i alt 32 linieskibe (heraf et med 3 dæk), 16 fregatter, 4 bombardérskibe, 5 kanonbåde og 1 yacht, som den engelske konge har foræret kronprinsen her, den er meget smuk. Der

synes ikke at være meget liv i den almindelige havn. Vi så dog et stort skib forlade havnen på vej til Antillerne. Spiste hos Souza, hvor jeg kom i lærd selskab. Suhm, professor Abildgaard (sandsynligvis N. A. Abildgaard 1743–1809), hofmarskallen (*el premier escudero del Rey*) Bülow (Johan Bülow 1751–1828), den svenske minister baron d'Albedyhll (Gustaf d'Albedyhll 1758–1819), den preussiske gesandt Mr. Weguelin (legationssekr. Johann Daniel von Weguelin) etc.

11. januar Var hjemme og læste »Lettres sur le Dannemarc« som forekommer mig mere at være en panegyrik over regeringen end en instruktiv redegørelse for landets tilstand. Man har fortalt mig, at den ikke er andet end et modstykke til »An Account of Denmark« som er skrevet af den tidligere engelske minister her i landet, Lord Molesworth, og som jeg har lånt af Elliot for at læse. Læste hele dagen, da det var så tåget, at man ikke kunne se mere end 6 skridt foran sig.

12. januar Læste i Molesworth, hvis fremstilling er pålidelig, præcis og smagfuld. Så vidt jeg kan se, er det billede, som han giver af sin periode, identisk med tilstandene nu. Denne bog har jeg læst med stor fornøjelse. Man taler meget om en almindelig uro inden for Marinen, som min ven Kaas sammen med andre officerer har fremkaldt som følge af fabrikmester (*Constructorgeneral*) Gerners (Henrik Gerner 1741–87) død, der indtraf netop, som jeg ankom til byen. Han var en fortjenstfuld mand. De siger, at han døde af ærgrelse over, at den nuværende marineminister Rosenkrantz støttede hans rival Mr. Stibolt, som er blevet udnævnt i den andens sted. Det nuværende styre synes at være meget svagt.

13. januar Læste hjemme i Tycho Hoffmanns værk om berømte danske mænd »Hombres Yllustres de Dinamarca«.

14. januar Kaas hentede mig for at vise mig resten af Holmen. Vi beså Marinearsenalet med 8 meget store sale, hvortil kommer yderligere 2. Her fandtes et særlig magasinrum for hvert skib og fregat i flåden, med deres numre anbragt på døren ind til hvert af dem, på samme måde som i Karlskrona. Alt er meget velholdt og ordnet. I den øverste etage opbevares takkelage, sejl og våben etc. På den nederste raparter, køkkengrej, brugsgenstande etc., blandt disse findes et sværd, som kaldes Peter den Stores, fordi denne monark tog den op i hånden for at undersøge den, da han besøgte Holmen. Vi blev sejlet ombord på JUSTITIA på 74 kanoner, som forekom mig smuk indven-

dig. Den har to rummelige og gode dæk. Den har to almindelige officerskahytter med en messe placeret før den høje kahyt og som giver lys i agterskibets beboelse ved hjælp af krystalglas. En god idé. Som en konsekvens af dette er officererne underbragt meget bedre end i de svenske skibe, som for hovedparten kun har lave kahytter og et mindre rum ovenpå til skibschefen.

15. januar Læste hele dagen. Drak the om aftenen med Elliot og diskuterede de politiske forhold i England.

16. januar Mr. Howald, en af Schimmelmans medhjælper, afhentede mig i vogn for at vise mig fabrikkerne (*las manufacturas*). Først beså vi en bomuldsfabrik eller Manchester-fabrik, som den kaldes. Vi så en maskine, der kartede bomulden, sammensat af forskellige hjul, genial og nyttig, fremskaffet fra England. Man fortalte mig, at den bedste bomuld til fremstillingen kom fra Amerika. Vi så også valkemøller. Alt drives af heste, fordi man ikke har vandkraft. Vi beså også spinderihaller, hvor adskillige kvinder med maskiner på italiensk manér spandt bomulden. I en anden fik bomuldsstofferne påtryk. Et andet sted tilskar de stofferne. Vi var også igennem væverierne, hvor de vævede manchester-klæde. Jeg tror der var omkring 70 vævestole. Der udføres arbejde på denne klædefabrik svarende til en værdi af 60.000 rigsdaler om året. Alt sælges. Den er under Schimmelmans direktion og er etableret i 1782.

17. januar Min pige, tjenestepigen, kom kl. 8. Hun lagde sig i sengen, og vi blev der indtil kl. 10½, hvor vi fik the. Hun var tilfreds med 3 rigsdaler. Læste »Voyage Pitoresque de la Greece« af Choiseul.

18. januar Hjemme hele dagen. Skrev og læste. Om aftenen sammen med Souza, hvor vi diskuterede litteratur og politik. Hos min pige, tjenestepigen, der havde ventet på mig. Natten gik godt. Hun fik 5 rigsdaler om morgenen.

19. januar Tidlig op for at se på ridning på Ridebanen eller den overdækkede manege på Slottet, hvor der var mange mennesker. Det er en fornøjelse at se. Med Spengler aflagde jeg endnu et besøg på Kunstammeret og på Det kgl. Bibliotek. Biblioteket var lukket. På museet sad jeg i Tycho Brahes stol.

20. januar En herlig dag. Jeg opsøgte Mr. Anker for at gå en tur på voldene sammen med ham. Vi gik over Amager-broen for nærmere at tage øen af samme navn i øjesyn. Jeg bemærkede, at den er opdyr-

ket med mange haver eller køkkenhaver fra hvilke de forsyner byen med grøntsager og alle former for frugter. Der er mange små landsbyer og i en af disse så vi en fajancefabrik, som det er almindeligt i England. Der fremstilles også forme til raffinering af sukker. Indbyggerne, siges det, er oprindeligt hollændere. Vi var inde i et af husene og måtte beundre renligheden og den gode orden. Da vil skulle tilbage over broen, var klokken over 2 og den var da lukket, idet den på grund af gudstjenesterne om søndagen er lukket om formiddagen og eftermiddagen. Anker sendte bud til den vagthavende officer, der viste os den venlighed at åbne broen, så vi kunne komme over.

21. januar Anker afhentede mig kl. 10 for at vise mig fængslerne. Vi kørte i vogn til det såkaldte Blåtårn (*Torre-azul*). Det første vi så, var spanske kapper (*los Mateletes-Españoles*), som findes gengivet hos Howard (engelsk fængselsreformator). Det er nogle store natspande af træ med et hul i bunden, hvori delinkventens hoved anbringes, og tilføjet en blyvægt ovenpå. På denne måde bliver delinkventen ført gennem byen. Der blev lukket op til et lille fangehul under jorden, der ikke var mere end 10 fod på hver led og så lavt, at det var umuligt at stå oprejst. Her befandt sig en 18-årig svensk dreng. Ydermere havde han en tyk fangekæde, der var anbragt på hans fod og på en ring i loftet. Jeg spurgte, hvori hans forbrydelse bestod. Han havde taget nogle ting. Men hvorfor har han fangekæde på? Fordi han måske ellers ville dræbe den anden, der havde været hans medskyldige. Hvorledes er dette muligt, Mr. Anker? Stanken i cellen stammede fra to store natspande, i hvilken fangen forrettede sin nødtørft, den ene var næsten fyldt og den anden halvfuld. Jeg spurgte, hvorfor man ikke rengjorde disse, og fik til svar, at de kun blev rengjort 5–6 gange om året. Hvilken helvedes stank! Dette kunne umuligt passe, da det er umuligt for et enkelt menneske at levere så megen afføring på kun 2 måneder. Sengen var en træbriks uden madras, tæppe eller halmstrå, der var intet, ved hjælp af hvilket den ulykkelige unge mand kunne vedligeholde livet. – Stakkels menneskehed! Vi så andre celler på 1. etage af lignende dimensioner, men højere og med lys, forsynet med seng med halmmadras. Der var anbragt tre unge kvinder i en sådan celle. Den stakkels Anker rystede af afsky over at se disse ting! Derfra tog vi til byens fængsel, hvor der var anbragt ca. 60 fanger, for hovedpartens vedkommende i gælds fængsel. Jeg bemærkede en ung 18-årig, der

græd meget, og da jeg spurgte om grunden dertil, fik jeg at vide, at vedkommende for 3 dage siden var blevet dømt til halshugning på grund af barnemord. Jeg spurgte min ledsager om det ikke var muligt at gøre noget. Jeg ville søge de mennesker, der kunne trøste. Jeg ville resolut tale med alle, om det så skulle være kronprinsen, derom. Derefter var vi i Stokhuset, hvor vi så torturinstrumenter. Der sad 44 fanger i underjordiske celler. Jeg fik fortalt, at Struensee havde indført en lov, der afskaffede torturinstrumenter.

22. januar Vi vendte tilbage til Stokhuset for at se undersøgelsen af fangerne. Vi blev yderst høfligt modtaget af chefen, Mr. Pitzler. Han oplyste mig om, at den mest udbredte forbrydelse i denne by er tyveri, hvilket bl. a. hænger sammen med folks hang til hazardspil gennem lotteriet. Besøgte senere Mr. Suhm, der som sædvanlig var at finde i sit bibliotek. Kom hjem kl. 3 og spiste. Anker har skrevet til mig, at han vil gå til kronprinsen angående den barnemorderske, som vi så igår. Ved Gud, jeg håber han vil have heldet med sig! Modtog besked fra Elliot om, at han havde noget vigtigt at fortælle mig. Gik til ham med det samme og fik at vide, at der var indløbet brev fra Stockholm om, at den spanske minister på sit hofs vegne dér havde krævet mig udleveret som værende hans undersåt, og at jeg var mistænkt for højforræderi. Samt at jeg var i Ruslands tjeneste. Jeg takkede ham for denne advarsel. Anker kom med melding om, at pigen i fængslet ville blive benådet. Hvilken tilfredshed jeg føler i hjertet! Jeg talte med Anker om, at fangernes forhold burde forbedres. Ministrenes interesse er vakt. Jeg bragte ham Howards bog, således at han kunne sætte sig ind i emnet og få oplysninger om, hvorledes det forholder sig i andre lande. Han fortalte mig, at kronprinsen havde ønsket at hilse på mig.

23. januar Besøgte sammen med Anker Forbedringshuset (*la Casa de Corrección*) på Christianshavn. Etableret af Christian 6. i 1736, og rummer i øjeblikket 297 fanger, af hvilke 199 er kvinder og 98 mænd. Direktøren Koefoed er et humant indstillet menneske, der modtog os med stor høflighed. Vi så sale, hvori kvinder og piger spandt og karded. Salene er store og nydelige med udmærket lys, men luften fornyes ikke tilstrækkeligt, ligesom dette heller ikke er tilfældet med den nødvendige rengøring. Alt i alt er dette fængsel et af de bedste, der er i Europa.

24. januar Besøgte sammen med Anker Kastellet, hvor vi blev modtaget af kommandanten, generalløjtnant Fircks (M. E. Fircks 1726–1806). Vi så de celler, som Struensee og Brandt havde siddet indespærret i. De var ikke mere end 12 fod på hver led. Vi besteg fæstningsværkerne, hvorfra der er et udmærket udsyn. Bagefter var vi hos Fircks, der modtog os med stor høflighed. Hvilken samling af stik! Væggene var helt oversået fra loft til gulv. Jeg så et portræt af Simolin, den russiske minister i Paris. Kommandantens 11-årige søn spillede klaver, hvilket han gjorde udmærket. Garnisonen i Kastellet er på 800 infanterister. Vi forlod kommandanten kl. 2. Jeg trak mig tilbage med en kraftig forkølelse og gik i seng, da jeg kom hjem.

25. januar Fik en billet fra grev Souza, hvori han indbød mig til et besøg på Den veterinære Højskole, som ligger på Christianshavn og ledes af professor Abildgaard (*Abliguard*, P. C. Abildgaard 1740–1801). Da vi passerede Blåtårn, tænkte vi på det med rædsel. Professoren modtog os med stor elskværdighed, viste os heste-hospitalet og hvor de anatomiske dissektioner blev foretaget, vi så også hans bibliotek og en lille naturhistorisk samling. Han er en udmærket mand. Hjemkommen fik jeg at vide af Krüdener, at han havde fået oplyst, at kronprinsen endnu ikke vidste, hvem jeg var. Jeg sagde, at det måtte være hans fejl, da jeg jo boede i hans hjem. Opsøgte Anker for at anmere ham til at gøre noget ved fængselsreformen. Atter hjemkommen sagde Krüdener til mig, at Bernstorff havde glædet sig over meddelelsen om, at kronprinsen ønskede at lære mig at kende.

27. januar Læste hjemme og gik derefter til fods gennem byen sammen med Anker. Var i professor J. Wiedewelts hus. Han er kongens billedhugger. Vi så hans bibliotek og atelier, hvor han arbejdede med Frederik 5.s mausolæum. Han sætter pris på den antikke smag og har rejst i Italien.

28. januar Schimmelmänn præsenterede mig for general Huth, som er direktør for krigskollegiet. Det overraskede mig, at han ikke kunne tale fransk.

29. januar Kl. 10 om aftenen var jeg i min piges hjem, tjenestepigen; blev der indtil om morgenen. Det var kongens fødselsdag i dag.

30. januar Fik klippet mit hår hos den bedste hårmester i byen. Om aftenen var der festforestilling på teatret til ære for kongen. Krüdener inviterede mig, men ville gå tidligt, da han havde lovet at

drikke the med Elliot, der var blevet syg. Kl. 7½ på teatret, hvor der var fyldt med mennesker; den kongelige familie var der sammen med den vanvittige konge. Det stykke, der opførtes, var en svensk opera ved navn Cora, en blanding af Marmontéls stykke om inkaerne og Karneval i Napoli. Elendige skuespillere, dårlige kulisser, godt orkester. Tilskuerne var pyntede, især kvinderne. Efter teatret hos Schimmelmänn indtil kl. 12. Kørte hjem med madame Krüdener, som var sur. Jeg tror, det er fordi jeg ikke lægger an på hende.

31. januar Kl. 7 hos madame Schimmelmänn. Derfra tog vi kl. 7½ til maskerade på Slottet i dettes Riddersal (*Sala de Cavalleros*). Her så jeg for første gang enkedronningen, hertug Frederik af Brunswicks søster (Juliane Marie af Braunschweig-Wolfenbüttel). Jeg fandt hende usympatisk efter at have læst om den stakkels Caroline Mathilde. Kronprinsen talte med mig, men kun ganske kort. Dette var imidlertid ikke tilfældet med hans søster, den smukke prinsesse Louise Augusta, som med venlighed og åbenhed kom og konverserede mig. Om jeg syntes om klimaet, at kulden ikke havde været så stærk i år, om jeg havde syntes om teaterstykket Cora. Hun afslørede en klar dømmekraft, ånd, venlighed og munterhed, som jeg sætter megen pris på. Jeg trak mig først tilbage efter ca. ½ times konversation, og straks kom arveprins Frederik, som jeg også talte lidt med. Han synes at være en god og elskværdig natur, men jeg havde aversion mod ham på grund af det, jeg har læst om ham i forbindelse med processen mod Caroline Mathilde. Der var omkring 2.000 personer ifølge de informationer, som jeg fik. Prinsen af Augustenborg kom hen til mig og spurgte mig, om jeg havde set Københavns seværdigheder. Vi talte om malerisamlingen på Slottet. Reventlow gav mig et adgangstegn, således at jeg kunne spise ved hovedbordet. Luften i salen var så tyk, at man næsten ikke kunne ånde. Varmen var forfærdelig. Kl. 11½ trak kongefamilien sig tilbage for at spise. Jeg spiste ved et bord, hvor der var dækket til 70. Maden var dårlig og kold. Det hele sluttede kl. 12½. Jeg talte lidt med Bülow, der vil vise mig kongens heste i morgen. Kom endelig i seng kl. 3.

1. februar Læste om berømte danske mænd. Om grev Corfitz Ulfeld og hans hustru Leonora Christine, en af de mest sjældne og interessante skikkelser, som kvindekønnet har fremvist. Kedeligt, at vi ikke har en komplet historie om hendes liv. På Ulfelds Plads har jeg set

den skamstøtte (*monumento difamatorio*), som bogen omtaler. Krüdeners fortalte mig, at Prinsen af Augustenborg havde meddelt ham, at regeringen nu for alvor ville ændre og forbedre forholdene for fangerne efter det, som mine besøg havde afsløret.

2. februar Kl. 9 var jeg i den kongelige Manege, hvor Bülow viste mig et dusin af de smukkeste heste. Jeg så mange smukke heste, men for dem alle gælder, at baglemmerne er symmetriske med forlemmerne, en fejl jeg også observerede ved den berømte rytterstatue af Frederik 5., selv om kunstneren har haft 15 af de skønneste danske heste som model, ifølge Mr. Hauch (staldmesteren, senere overhofmarskal A. W. Hauch 1755–1838). Stalden har 260 heste og hele bestanden er på 900, efter hvad der blev mig oplyst.

3. februar Besøgte sammen med Anker Eksercerhuset. 400 fod langt og 44 fod bredt med glas i vinduesåbningerne. Gik til Officersklubben, hvortil vi var inviterede, men kunne ikke komme ind, fordi vi ikke bar uniform. Derefter tog vi til Den tysk-reformerte kirke, som befandt sig overfor. Der befandt bl. a. kronprinsessen sig, som var kommet for at høre den tyske prædikant, som siges at være meget god. Da dette sluttede, begyndte gudstjenesten på fransk, og vi gik ind for at høre prædikanten Mr. Broca (Jean Broca, f. 1750). Ikke nogen dårlig prædikant, men han betjener sig på en smagløs måde af fransk opstyltethed. Hvilken komediant! Derfra gik vi til Det kongelige Bibliotek, hvor vi blev modtaget af nogle bibliotekarer. Vi så mange strålende bøger illustreret med stik vedrørende naturhistorie anbragt i et særligt rum, det eneste, som var opvarmet. Vi var derefter i den store sal, der er 200 fod lang og forsynet med et højgalleri, som går hele vejen rundt støttet af træ søjler. Salen er storslået og velproportioneret og virker udmærket. Da vi gik rundt på højgalleriet, bemærkede jeg en reol med spanske og portugisiske bøger. Hvilken dårlig figur, vor litteratur gør i verden! I salen var anbragt, endnu ikke ordnet, 14.000 bind, som var købt af den afdøde grev Thotts bibliotek (Otto Thott 1703–1785). Vi var også inde i et rum, der indeholdt manuskripter, blandt hvilke vi så to meget gamle islandske. Vi var derefter i kongens håndbibliotek (*la Biblioteca privada del Rey*), hvor vi så en Nordens historie og forskellige stik. Endvidere så vi en kopi af Kongeloven, eller Danmarks grundlov (*fundamental de Dinamarca*) givet af Frederik 3., fremragende indbundet og trykt. Vi gik atter til det opvarmede

rum, hvor en bibliotekar foreviste mig en bibel, som 4 gange fuldstændigt var blevet læst af Frederik 3., og i hvilken han havde skrevet noter til med egen hånd. I en af disse bad han Gud hjælpe sig mod svenkerne, som han førte krig mod. Det er den samme monark, som har grundlagt biblioteket, der idag består af 120.000 bind, og til hvilket kongen giver 3.000 rigsdaler om året til indkøb af bøger. Det er således godt hjulpen.

4. februar Var med Anker i Højesteret. Den er åben for alle, der ønsker at komme ind. Præsidenten er grev Osten (justitiarius A. S. v. d. Osten 1726–1797). Ved siden af ham er der 9 dommere og 3 sekretærer. Disse er klædt i skarlagensrøde kapper af damask, ligesom senatorerne i Venezia. Midt i retten er anbragt en kongelig tronstol, til hvilken advokaterne henvender deres tale, idet det opfattes som om kongen er tilstede under retshandlingen. Salen er dækket af gobeliner og opvarmet, hvad der ikke er en uvæsentlig ting i dette klima. Derfra gik vi hen til den norske gardes kaserne(?), som findes ved Rosenborg have. Vi blev vist rundt af en menig soldat, meget høflig og meget fornuftig. Han viste os sovesalene, meget nydelige og med gode senge, i hvilke der sov to mand i hver. Kun gifte soldater havde en hel seng til rådighed, i hvilken de så til gengæld sov med deres kone, uden at der var noget forhæng eller anden adskillelse; alle sov i samme sal, og sengene stod ret tæt til hinanden. Vi spurgte ham om dette ikke fremelskede usømmelighed, hvortil han ligegyldigt bemærkede, at alle passede deres eget. Jeg så også nogle meget smukke 12 års piger fra de samme familier, alle med uskyldighedens tillid over sig. Man kunne ikke andet end beundre den store moralske renhed, der findes blandt disse mennesker. Af det, der findes i København, overraskede dette mig mest!

5. februar Var med Anker kl. 10 hos professor Treschow, der er præst ved Garnisonkirke. Han modtog os med venlighed og viste os en skøn samling af billeder, som han har i sit hjem, deriblandt et portræt af Tycho Brahe. Han havde også en samling på 10.000 bind indsamlet i forbindelse med sine rejser. Derefter kørte vi i vogn forbi Artillerikasernen, som vi kun så udefra. Nyboder (*las barracas de los Marineros*) så vi også kun udefra. De ser meget bekvemme ud, men syner ikke af meget. Vi tog til Skt. Hans Hospital, der ligger lidt uden for voldene. Det er et sindssygehospital. Direktøren modtog os meget

venligt, og hans frue viste os de mange stik, der fandtes i sale og soverum. Vi besøgte den tilhørende kirke, som er udmærket og nydelig. Derefter besøgte vi en afdeling med små celler, mørke og kolde, hvori de mest sindssyge var anbragt. Synet af en 17-årig pige gjorde mig trist til mode. Et andet sted talte vi med en kvinde på omkring 30 som hed madame Monck, kone til en dommer på de vestindiske øer. Hun fortalte os, at hun var dronning Caroline Mathilde. På vejen hjem passerede vi Skydebanen (*Jardín del arcabuz*), som ligger uden for Vesterport. Der er dér en smuk taverna, hvor et dilettantselskab holder til. Vi spiste her en udmærket middag. Her var en tjenestepige, virkelig meget sød, hun indvilligede i at kysse mig, men ville ikke have andet med mig at gøre. Vi trak os tilbage kl. 7. Efter at have sat Anker af ved hans hjem tog jeg til min pige, tjenestepigen.

6. februar   Drak the hos Treschow. Der var et dameselskab. Hans kone er vist over 85. Han viste mig en sjælden bog, som havde tilhørt Filip 1. af Spanien. Den var signeret med hans hånd.

7. og 8. februar   Læste hjemme om landet. Besøgte Suhm med hvem jeg diskuterede litteratur.

8. februar   Kl. 2½ tog jeg sammen med Souza og madame til general Classen fra Norge (generalmajor J. F. Classen, født i Christiania, 1725–1792), en udmærket mand, som har et kanonstøberi, der sammen med andre etableringer findes omkring Frederiksværk (Miranda skriver *Fredensbourg*), han nyder stor anseelse. Her befandt sig et udmærket selskab deriblandt madame de la Calmette (Catharina Elisabeth, f. Iselin, 1759–1805), hans steddatter (idet Classen 1783–86 havde været gift med hendes moder), den mest pikante kvinde, som jeg har mødt her. General Wegener (generalmajor W. T. Wegener 1724–92) var der og Mr. de la Calmette (A. de la Calmette 1752–1803, ritmester og fra 1783 amtmand). Jeg fik at vide, at den danske konges årsindtægter i øjeblikket udgør 8.250.000 rigsdaler. Generalen (Classen) inviterede mig, Souza og madame Souza til at bese hans etableringer. Bagefter tog jeg til den engelske klub, inviteret af Kaas. Udmærket selskab. Da jeg kom hjem kl. 11 var der en tjenestepige i mit værelse, hun taler lidt engelsk, har en god skikkelse og er godt klædt, men hendes ånde lugtede af vin. Hun måtte gå ret hurtigt, således at ingen i huset så noget. Jeg gav hende 5 rigsdaler med hvilke hun var tilfreds.

9. og 10. februar Læste hjemme. Drak the med madame Schimmelmann. Var hos Elliot.

11. februar Modtog brev fra Mr. Anker om jeg sammen dag ville være fadder til hans søn, der skulle døbes. Jeg indfandt mig kl. 12 i Garnisonskirken, hvor jeg fandt Mr. Kaas fra Norge og grev Gørtz. Sammen med 3 andre var vi alle faddere. Derefter ankom to hofdamer og jordemoderen i en vogn. Og derpå pastor Treschow. Der var ellers ikke andre tilstede i kirken. Derpå tog vi hen for at hilse på konen, der netop havde født. Hun modtog os siddende i sin seng. Vi fik serveret søde forfriskninger, chokolade. Jeg tog med Anker hen til svigerfaderen, general Wegeners hjem, der ligger lige ved siden af og som samtidig er Landkadetakademi, hvor Wegener er chef. Adjudanten viste os spise- og sovesalene, som var overfyldte som på dårlige hospitaler og uden en stol til at sidde på eller garderober.

12. februar Spiste kl. 3 hos Elliot. Tilstede var også Mr. Fenwick, engelsk konsul i Helsingør gennem 40 år. Han er godt orienteret om handelsforholdene i landet, om hvilke han redegjorde for mig. Madame er født i Archangelsk af en engelsk admiral Lewes, der var i russisk tjeneste. Efter dette selskab besøgte jeg guvernør Brown, som havde selskab. Den spanske kapeellan var tilstede. Han har været her i 12 år og gør tjeneste både i Stockholm og København. Jeg blev der ikke og spiste, fordi min pige ventede på mig hjemme.

13. februar Spiste kl. 3 med Mr. Duncanon (formodentlig grosserer J. Duncan, storforretningsmand). Tilstede var også her familien Fenwick og Brown sammen med en datter, der var gift med en anden Brown. Hun var omkring 22 år og er den smukkeste kvinde, jeg har set her. Derefter i Ankers hjem og drak the med hans kone, et meget elskværdigt menneske. Kl. 9½ vendte jeg tilbage til Mr. Duncanon for at spise. Denne middag varede indtil kl. 12. Trak mig tilbage med en forkølelse, den første i år.

14. februar Var sammen med den wienske abbed (dvs. det østrigske gesandtskabs præst), der er katolsk præst her. Han fortalte mig, at han kun fik 300 rigsdaler i vederlag om året, og at den katolske menighed i København er på 7.000 personer. Det blev sagt, at byen ikke har over 82.000 indbyggere. Treschow har sagt mig, at 85.000 er det rigtige tal. Den foregående nat har temperaturen været på 12° reaumur kuldegrader.

Hans Chr. Bjerg

15. og 16. februar Arbejdede med denne dagbog hele dagen. Farvandene er nu helt tilfrosne. Fra mine vinduer kan jeg se hovedparten af havnen og Holmen. Det er en fryd at se de mange unge, der løber på skøjter hele dagen. Dette synes at være nordboernes yndlingsbeskæftigelse. Bevar mig vel for at løbe på skøjter, jeg foretrækker at ride. Det er for fremmed en beskæftigelse for mig. Jeg besøgte Elliot og min ven Anker for at han kunne hjælpe mig med at udarbejde dagbogen i overensstemmelse med hans notater.

17. februar Skrev hele dagen hjemme. Sundet er helt frosset til. For at undgå desertationer er der nu opstillet skildvagter i byen ud mod søsiden. Alligevel er der deserteret 5 mand i dag, og igår kom der til gengæld 4 fra Sverige.

18. februar Skrev også i dag hele dagen. Prinsesse Frederikka har født en datter.

19. februar Skriver stadig som en gal (*como un perro*). Kulden har været moderat. Isen har åbnet sig midt i farvandet.

20. februar Det har været en meget smuk dag, og Mr. og madame Krüdeners inviterede mig til at spise på landet, skønt jeg ikke gerne ville væk fra mit arbejde. Om aftenen gjorde jeg en visit hos Souza, og var derefter kl. 9½ i den engelske klub, hvor der var bal til ære for byens skuespillerinder. Madame Warnstedt var der for at lede. Alle kvinderne var meget smukt klædt på.

21. februar Var om aftenen hos madame Schimmelmans for at drikke the. Krüdeners kom og begyndte straks at fortælle sladrehistorier og forstyrre vores interessante diskussion. Var hos Souza, hvor der var litterær diskussion og god musik, som fremførtes af madame Souza akkompagneret af huspræsten.

22. februar Var nødt til at gå med Souza for at se på en pram (der er muligvis tale om det såkaldte gernerkes flydebatteri, som var bygget på Holmen), som ikke optog mig særligt. Var hos Schimmelmans, der oplyste mig om, at der nu ville blive gjort noget alvorligt for at forbedre fangernes vilkår, og at jeg var den egentlige årsag til dette. Han sagde det med glæde, og lovede at skrive til mig, når det nye reglement var færdigt.

23. februar Læste Mallets (P. H. Mallet 1730–1807, historiker) bog om Danmarks historie. En interessant sag, fyldt med undersøgelser og notitser om Nordens fortid. Drak the om aftenen med Elliot.

24. februar Anker kom. Vi gik hen for at bese grev Thotts bibliotek, der indeholder 120.000 bind. Det er det største privatbibliotek i Europa. Derfra gik vi til general Wegeners hjem. Vi fandt generalen i hans laboratorium, hvor han lavede elektricitet til general Hober(?), der havde invalideret et lår, som havde været stift, men som nu ved hjælp af elektriciteten næsten havde genvundet sin førlighed. Laboratoriet er bekvemt og udmærket anbragt i det palæ, som støder umiddelbart op til det, hvor jeg bor i. Palæet bruges som akademi for landkadetterne.

25. februar Indbudt af overhofmarskal Numsen (C. F. Numsen 1741–1811, af Miranda kaldt *Sumsen*) til at bese kronjuvelerne på Rosenborg Slot. Var der sammen med et større selskab. I den store sal så jeg 3 løver af sølv i naturlig størrelse foran kaminen, og i den anden ende en døbefont på samme måde. Væggene er beklædt med dårlige gobeliner forestillende søslag. Vi var i et lille rum, hvor kongekronen var sammen med dronningekronen. Efter rundgangen besøgte vi haven.

26. februar Var kl. 12 hos Souza, hvorfra vi sammen med madame gik hen for at se de vogne, som kronprinsen har fået foræret af den svenske konge. De befandt sig i de kongelige stalde. Var på Hestgardens kaserne, hvor Revenfeldt har kommandoen.

27. februar Afsluttede læsningen af en samling af Danmarks love, som jeg for 5 dage siden fik foræret af Treschow på engelsk. Ud over sine kristne fordomme synes de mig at være retfærdige og upartiske som de øvrige i Europa, samt skrevet i et klart sprog. Jeg har været ude for at se på isen i havnen. Sikke de unge kan løbe på skøjter! Jeg var også i Kastellet for at få et blik over Sundet, der er islagt, fordi vejret var meget klart. Var kl. 6 hos Treschow og tog sammen med ham i Musikklubben (*club armónico*), hvor vi drak the. Orkestret var godt, og en vis dansker ved navn Mr. Lem, der har rejst i Italien, spillede på fremragende måde en violinsolo. Hans alder er 28. En 11-årig pige sang meget smukt en arie. Treschow fortalte mig, at der var over 300 medlemmer, som hver betalte 10 rigsdaler om året. Pengene gik til at betale bygningen, lærerne, som underviste, samt til uddannelse af mindrebedemlede. Mr. Lem kom bagefter hen og talte med mig. Jeg tog derfra en vogn til ballet på Slottet. Der var fyldt af mennesker sammen med den kongelige familie. Arveprins Frederik hilste mig

Hans Chr. Bjerg

med stor venlighed, og kronprinsen talte også med mig. Vi lagde mærke til, at kongen dansede i 7 timer i træk uden at hvile sig.

28. februar Var hos Souza og sammen med Mr. Riegels (N. D. Riegels 1755–1802), som er en kraftfuld forfatter, beså vi universitetet, hvor omkring 250 studenter i en stor sal samtidig blev undervist fordelt på 12 forskellige klasser. Hver klasse var placeret omkring et bord med en lærer ved bordenden. Metoden synes mig at indebære nogen forvirring. Vi beså også et lille bibliotek, der var ved siden af, og som de studerende selv kunne benytte. Studenterne modtager undervisningen gratis og får ydermere 4 mark om ugen til underhold. Vi besøgte også et institut, som anses for at være grundlagt af Borch (*Borrichius*, Ole Borch 1626–90) beregnet til 16 studenter. Disse fik 60 rigsdaler om året i underhold, havde deres eget bibliotek og dyrkede kemi. Kl. 2½ hos Bernstorff, der efter middagen gav mig tre breve, et til prinsen af Hessen, et til Lübeck (vel det danske konsulat el. lign.) og et til Altona.

29. februar Mr. Anker tog mig med ud på landet for at besøge de Coninck (*Konings*, Frédéric de Coninck 1740–1811) på Dronninggård. En mils vej uden for byen passerede vi et monument, som egnens bønder har rejst for Bernstorff, der har gjort dem frie. Hos Coninck beså vi den tilhørende have, der var ved at blive anlagt. Det hele synde ikke af meget. Det eneste særlige var beliggenheden ved den lille sø. Bagefter gik vi på isen over søen til grev Schulins hjem.

1. marts Læste Mallets Danmarkshistorie. Fik en bog forærende af Mr. Riegels med en tilhørende skrivelse.

2. marts Var om aftenen hos Souza og drikke the. Konversationen varede til kl. 12.

3. marts Læste en redegørelse for landets finansielle forhold og skrev i min dagbog. Van der Goes inviterede mig. På teatret. Havde en længere konversation med Schimmelmänn.

4. marts Var hos grev Wassilief (russisk chargé d'affaires). Madame Schimmelmänn lånte mig Guibers hyldestskrift over kongen af Preussen.

5. marts Var tidligt oppe og læste hyldestskriftet til kongen af Preussen, som er en retfærdig analyse af hans liv og militære talenter med en udmærket komposition. Sammen med Anker tog vi en tur op ad kysten for at se de forskellige bygninger dér. Det var en dag med

smukt vejr, hvilket er en sjældenhed her. Vi passerede først Sølyst, som tilhører Schimmelmänn. Derefter til Christiansholm, der ejes af Elliot. Dernæst Springforbi, hvor min ven Rassoumofsky (den russiske minister i Stockholm) bor. Bellevue nær den kongelige skov, hvor vi arrangerede, at vi kunne spise på tilbagevejen. Eenrum, der ejes af Fabritius (C. A. Fabritius de Tengnagel 1731–1805), der modtog os med stor venlighed. Vi var ude på terrassen og nød herfra synet ud over Sundet og over mod Hven og Sverige. Kl. 2 vendte vi hjemad. Var i den kongelige skov, hvor vi så kronhjorte og rådyr (man fortalte mig, at der af disse var et antal på 17.000). Midt i den skov ligger et af kongens jagtslotte meget smukt anbragt. Kl. 3 på Bellevue. Besøgte også Bernstorffs slot, der ligger ca. 1 mil fra byen. Fra balkonen er der en pragtfuld udsigt over København. Vi kørte hjem ad kongevejen og passerede Bernstorff-monumentet, som jeg tidligere har omtalt. Var hjemme kl. 7. Min pige var vred over, at jeg havde glemt hende i 5 uger og ville derfor ikke modtage mig. I stedet gik jeg i seng og læste.

6. marts Anker hentede mig kl. 11½ og sammen gik vi hen til Højesteret, hvor der den første torsdag i marts udfoldes et større ceremoniel i anledning af, at kongen den dag personligt præsiderer i retten. Schack-Rathlow var ved kongens højre side og v. d. Osten på den venstre. Det var et storslået skuespil. Vi trak os tilbage kl. 2½. Jeg var inde hos min ven Revenfeldt hos Hestgarden, der i dagens anledning var klædt ekstra fint på. Disciplinen mangler dog efter min mening. Overhofmarskallen inviterede mig til de kongelige gemakker, men jeg undskyldte mig. Spiste hos Elliot, der i dag gav stor middag for bl. a. Reventlow og Schimmelmänn. Det blev et meget godt selskab. Efter middagen bad Schimmelmänn om min adresse, således at han kunne skrive til mig i London. Madame Schimmelmänn forærede mig et portræt af kejserinden af Rusland.

7. marts Modtog to breve fra Schimmelmänn adresseret til hans forbindelser i Hamburg, desuden et notat, hvoraf det fremgik, at den danske konge alene på Sjælland havde 15 slotte. Besøgte professor Brünnich (M. T. Brünnich 1737–1827), der foreviste mig Universitetets naturhistoriske samling. Blandt mange interessante og sjældne ting, så jeg 5 mumier fra Ægypten. Souza afhentede mig og vi kørte til Holmen, hvor vi skulle bese et flydebatteri (*bateria-flotante*, af beskrivelsen fremgår det, at der er tale om E. W. Stibolts såkaldte »synkefri

defensionsfregat« Hjælperen, der var søsat 1787). Vi besøgte også Arsenallet. Spiste sammen med Krüdener i de Conincks storslåede hjem med dets righoldige samlinger, bl. a. en fuglesamling, store kort over Cantonfloden, en mands- og en kvindedragt fra Kina.

8. marts Var hos pastor Chemnitz, en af Treschows venner og besøgte hans samling af konkylier, der dog ikke kan måle sig med Spengers. Han gav mig chokolade. Efter megen venlighed og 3 timers samtale om konkylier tog jeg til Anker, hvor jeg fik the, og derfra til Elliot.

9. marts Var tidligt oppe. De Coninck kom med tre bøger om Kina, som han havde lovet mig. Vi tilbragte 3 timer med blot at beundre de mange emner vedrørende Kina.

10. marts Om morgenen kom min gode ven Anker for at sige farvel til mig. Tog afsted kl. 9½ med postvognen. Ankom kl. 2 til Frederiksborg, 4 mil fra hovedstaden. Det var ikke til at få plads på herberget, fordi der var fyldt op med officielle personer i anledning af en militær mønstring, som prinsen af Augustenborg skulle foretage næste dag. Jeg introducerede mig hos amtmanden Mr. Levetzow (Heinrich v. Levetzow 1734–1820) og fik plads i dennes hus. Kl. 6 kom amtmanden. Prinsen af Augustenborg var der også. Vi spiste sammen, og det blev et hyggeligt selskab. Kl. 11 trak hver sig tilbage. I mit logi var der ikke engang et bord, så at min tjener måtte spise på gulvet.

Kilder og litteratur

Oplysninger om Miranda forekommer allerede i hans samtids litteratur. Fra 1793 findes anklageskriftet mod ham under den franske revolution: C. F. Chauveau Lagarde: *Palldoyer pour le général Miranda, accusé de haute traison et de complicité avec le général en chef Dumouriz* (Paris), og ligeledes F. de Miranda: *Le général Miranda à la représentation nationale* (Paris 1795). Om det mislykkede forsøg på at starte en revolution i Venezuela, der udgik fra USA, handler J. Briggs: *The History of Don Francisco de Mirandas Attempts to Effect a Revolution in South America, in a Series of Letters*, Boston 1808 samt i London 1809, til hvilken sidste udgave, der er vedføjet *Sketches of the Life of Miranda, and Geographical Notices of Caracas*. Den første større monografi var A. Rojas (ed.): *El général Miranda* (Paris 1884). A. Rojas udsendte i 1889 såvel i Paris som i Caracas yderligere *Miranda dans la révolution française*. Miranda var også udførligt omtalt i R. Azpurúa: *Biografías de hombres notables de Hispano-América* vol. I (Caracas 1877). En omfattende monografi findes i *Richardo Becerra: Vida de don Francisco de Miranda* (Madrid 1896). Efter århundredskiftet fremkom *Miranda and the British Admiralty 1804–06* i *The American Historical Review*, vol. VI pp. 503–30 (New York 1901), og i 1907

En revolutionær turist

begyndte den amerikanske historiker William Spence Robertson at interessere sig for Miranda og hans virke. Denne interesse holdt sig gennem mange år. Først udsendtes *Francisco de Miranda and the Revolutionizing of Spanish America* i American Historical Association Report 1907 vol. I pp. 189–540. (Washington 1909). Af monografier fra denne periode kan endvidere nævnes J. E. Machado: *Rasgos biográficos sobre el general Francisco de Miranda* (Caracas 1916).

Der kom imidlertid for alvor gang i Miranda-forskningen, efter at dennes papirer i 1922 kom fra England til Venezuela. Arkivets historie er beskrevet af W. S. Robertson i *The Lost Archives of Miranda* publiceret i The Hispanic American Historical Review vol. VII pp. 229–32, Durham 1927. Robertson publicerede endvidere *The Diary of Francisco de Miranda. Tour of the United States 1783–84. The Spanish Text.* (New York 1928), samt *The Life of Miranda I–II* (Chapel Hill 1929), der nu er genoptrykt i New York 1969. Et handy og populært værk om Miranda findes i José Nucete-Sardi: *Aventura y Tragedia de don Francisco de Miranda* (Caracas 1935), oversat til engelsk i 1944 under titlen *Caballero of Destiny*. I hundredåret for Mirandas fødsel blev i Sverige udgivet *Miranda i Sverige och Norge 1787 ed. af Stig Rydén m. fl.* (Stockholm 1950), der er forsynet med en udmærket indledning og så at sige introducerer Miranda i den skandinaviske sammenhæng. Ud over det amerikanske og nu de skandinaviske afsnit mangler der stadig udgivelser af de øvrige afsnit af Mirandas omfattende dagbogsmateriale på andre sprog end spansk. Af nyere fremstillinger kan nævnes J. F. Thorning: *Miranda. World Citizen.* (Gainesville 1952), samt P. J. Sheridan: *Francisco de Miranda. Forerunner of Spanish American Independence* (1960). Mirandas USA-ophold er oversat til engelsk 1963 af Judson P. Wood. Endelig har Bent Morillas i Fynske Årbøger (1973 pp. 70–77) i artiklen *Kort visit i Danmarks Siena 1788* oversat og udgivet Mirandas dagbogsoptegnelser fra rejsen over Fyn i marts 1788 og kort introduceret Miranda på dansk. Størstedelen af Mirandas efterladte arkiver er udgivet 1929–50 i serien *Archivo del General Miranda. Viajes. Diarios, vol. I–XVI, i Caracas.*

Københavns Stadsarkiv i 1982

1982 har på flere måder stået i foreløbighedens tegn. Stadsarkivet afventer, at Indenrigsministeren skal udsende en kassationsbekendtgørelse for Københavns kommune, som forhåbentlig kan danne grundlag for en mere rationel tilrettelæggelse af afleveringerne. Man har også ventet på at få magasinplads. Det sidste lykkedes, da Rigsarkivet flyttede ud af Amagermagasinet sidst på året, men kassationsbekendtgørelsen kom ikke i 1982.

Stadsarkivet har modtaget en del af en større aflevering af tegninger fra stadsarkitektens direktorat. For at skaffe plads hertil i kortskabene er vejplanerne ca. 1830ff. blevet filmet og derefter stablet på paller, så de indtil videre kun kan ses på film.

Et alfabetisk kartotek over næringsbreve 1932–75 er blevet afleveret fra magistratens 1. afdeling. Kartoteket, der omfatter ca. 180.000 kort, er under omordning, men kan benyttes af besøgende på læsesalen.

Skattemandtallene har lidt stærkt under at have været benyttet af publikum, siden Villads Christensen stillede dem frem omkring år 1900. Derfor er der påbegyndt en kopiering på papir til publikumsbenyttelse. Kopieringen foretages af det samme personale, der ellers sikringsfotograferer på film, hvorfor tallet for fotografiske optagelser er dalet. Der føres ikke statistik over papirkopieringen.

Stadsarkivet har bl.a. besøgt Belysningsvæsnets og Københavns vandforsynings arkiver.

I tal ser stadsarkivets aktiviteter således ud (i parentes tallene fra 1981).

Publikumsbesøg	2.932	(2.535)
Skriftlige og telefoniske forespørgsler fra publikum og administration	1.645	(1.738)
Udlån til forskere	30	(107)
Arkivalier fremtaget til publikum m. v.	12.325	(14.189)

Københavns Stadsarkiv i 1982

Afleveringer i hyldemeter	1.060	(864)
Udlån til kommunale institutioner	5.593	(5.337)
Kassationer i tons	22,8	(72,4)
Fotografiske optagelser	90.000	(149.000)

Tre af stadsarkivets assistenter påbegyndte et kursus for arkivsekretærer, som afholdes af statens arkivvæsen og biblioteksskolen.

Kontorfunktionær Ester Rasmussen gik af med udgangen af 1982 efter 24 års tjeneste i stadsarkivet.

Kell Pedersen udnævntes til assistent 1. august 1982.

Cand. mag. Henrik Gautier tiltrådte som arkivar 15. maj 1982.

Stadsarkivet har været repræsenteret i udvalget vedr. Assists kirkegårds fremtid og har deltaget som observatør i en af Indenrigsministeriet nedsat arbejdsgruppe vedr. kassation i primærkommunernes arkiver.

Årbogen Historiske Meddelelser om København udsendtes i oktober måned.

Selskabet for Københavns Historie i 1982

Selskabet afholdt i 1982 følgende medlemsarrangementer:

Torsdag den 4. 2. kunne medlemmerne stille spørgsmål om Københavns historie til et panel bestående af museumschef John Erichsen, stadsarkivar Helle Linde, fhv. museumschef Steffen Linvald og ingeniør Jens Simonsen med formanden Børge Schmidt som ordstyrer. Mødet fandt sted på Borups højskole med 115 deltagere. Dette møde resulterede i et telefonspørgeprogram i Danmarks Radio med John Erichsen, Helle Linde og Sv. Cedergreen Bech som deltagere.

Onsdag den 17. 3. holdt orlogskaptajn P. Thorning Christensen lysbilledforedrag på Bymuseet om Københavns befæstning fra 1886 til i dag. 160 deltagere.

Onsdag den 31. 3. var der besøg på Kunstforeningens udstilling »De glemte guldaldermalere«, hvor mag. art. Charlotte Christensen fortalte om Kunstforeningens historie og udstillingens tilblivelse. 140 deltagere.

Tirsdag den 27. 4. afholdtes der generalforsamling på Bymuseet. Derefter fortalte arkitekt m.a.a. Miriam Christiansen om »Den Frie Udstillings« bygnings omskiftelige historie. Foredraget illustreredes med lysbilleder. Ca. 100 deltagere.

Onsdag den 2. 6. fortalte kunsthistorikeren Marie-Louise Jørgensen i Sankt Petri Kirke om kirkens historie, og man besøgte derefter denne og dens gravkapeller. 200–300 deltagere.

Søndag den 12. 6. var der bustur til kommunens vandværk i Regne-mark og sporvejsmuseet i Skjoldnæsholm. Ca. 100 deltagere.

Lørdag den 9. 10. var der besøg på Livgardens historiske Samling med rundvisning af kaptajn Jesper Gram-Andersen.

Lørdag den 4. 12. holdt arkivar i fredningsstyrelsen Allan Tønnesen foredrag med lysbilleder om gæstgiveriet »Sorte Hest« og Vesterbros bebyggelseshistorie. Derefter besigtigelse af nogle af de ældste bygninger på Vesterbrogade. Ca. 60 deltagere.

Selskabet for Københavns Historie i 1982

Selskabet har i 1982 udsendt medlemsbladet *Københavns Kronik* to gange.

Der er som led i en medlemshvervningskampagne blevet udsendt en ny agitationsfolder for selskabet.

Medlemstallet var ved årets slutning 1.111.

Selskabets bestyrelse består af: Fhv. borgmester Børge Schmidt (formand), stadsbibliotekar Brita Olsson (næstformand), fuldmægtig Hans Kofoed (kasserer), bibliotekar Mette Beyer (sekretær), stadsarkivar Helle Linde, fuldmægtig Ole Brage, lektor Helge Gamrath, ingeniør Jens Simonsen og museumsinspektør Poul Strømstad.

Kontingentet er kr. 75,- om året. Ægtefæller kan deltage i arrangementerne uden særlig betaling.

Indmeldelse sker ved henvendelse til fuldmægtig Hans Kofoed, Stadsarkivet, Københavns Rådhus, 1599 V. Tlf. 15 38 00, lokal 2375.

Anmeldelser

Københavns historie, redigeret af Sv. Cedergreen Bech m. fl. Billedredaktion John Erichsen. Gyldendal. 250 kr. pr. bind.

Bind 4, Sigurd Jensen og Claus M. Schmidt, Rammerne sprænges 1830–1900. 312 s., 1982.

Bind 5, Sigurd Jensen, Under fælles ansvar 1900–1945, 396 s., 1981.

Bind 4 og 5 af Gyldendals store københavnshistorie er først og fremmest afdøde stadsarkivar, dr. Sigurd Jensens værk; ved hans død i 1981 var bd. 5 helt færdigt, bd. 4 næsten afsluttet, men dog således at der kunne indføres kunst- og arkitekturhistoriske afsnit ved mag. art. Claus M. Schmidt.

Den sammenhængende skildring af tiden 1830–1945 repræsenterer syntesen af et livs beskæftigelse med periodens danmarks- og københavnshistorie. Få havde så gode forudsætninger for at skildre perioden som Sigurd Jensen, ingen for at skildre dens københavnske forløb, hvor han besad et tilbundsgående kendskab til både kilder og litteratur. Gennem sin egen forskning var Sigurd Jensen solidt forankret i den økonomiske og sociale historie; hertil kom en lang række studier i den københavnske kommunalpolitik og -administration, udført på embeds vegne som stadsarkivar, og af lyst.

Løfterne fra disse forudsætninger er tilfulde indfriet. Disse 2 bind virkeliggør programmerklæringen for hele værket om en socialhistorisk fremstilling af hovedstadens tilværelse. I sammenhæng hermed skildres det kommunalpolitiske spil, mens baggrundsvilkårene i landet og i den store verden gives i korte, præcise rids:

»Den store eksport af korn til England, som satte ind i 1846, gav fordele til landbruget og købmændene, men ikke til lønarbejderne. Den medførte nemlig en betragtelig stigning i priserne på de fleste fødevarer, og der var endda til tider ligefrem mangel på korn og kornprodukter til danske forbrugere. I året 1847 led store dele af byens befolkning direkte nød.« (Bd. 4, s. 105).

Denne indledning til »Fremskridt og fattigdom« i 1850-erne følges op af samspillet mellem teknologiske landvindinger og billig arbejdskraft som baggrundsfaktorer for det første egentlige, men spæde industrielle gennembrud i København. Over handel og finansverden løftes fremstillingen over i den mere ideologiske sfære, med en præcis – og kritisk – skildring af den økonomiske liberalismes sejr ved næringsloven 1857. Endelig udmales skyggesiderne, den mangelfulde hygiejne i den overbefolkede by indenfor voldene, og den skandaløse politiske lemfældighed overfor bestræbelserne på forbedringer. Den logiske kulmination ligger i koleraepidemien i 1853 og i reformen af den københavnske kommunalforfatning i 1857. – Afsnittet fremstår som et velkomponeret, afsluttet hele.

En tilsvarende komposition kan findes i andre afsnit, og selvom de normalt er traditionelt tematiske, er den indbyrdes sammenhæng og forbindelserne udadtil hele tiden til

stede. Anekdoter, citater og beretninger har en klar funktion i teksten. Karl Persson og Alma Petersen kommer til orde ved uddrag fra deres »pensionistberetninger« om dagliglivet ved århundredeskiftet, men sat i relief af Sigurd Jensens præcise baggrundsoplysninger. Vi får anekdoten (?) om at Nina Bang forhindrede Borgbjerg i at påhøre »Kong Kristian« stående, men samtidig gøres det klart, at Socialdemokratiet og arbejderklassen ikke repræsenterede en trussel mod det etablerede kulturmønster.

Der er klart blik for dagliglivets ændringer i takt med den teknologiske udvikling, hvadenten det drejer sig om jernbeton, biler, elektrisk lys eller biograffilm. Det er både tilfældet i de store linier og i det små, som når en borgerrepræsentant jamrende beretter at han personligt er blevet kørt over hele *to* gange – af en cyklist.

Byplanlægning og boligbyggeri er et andet gennemgående tema, og her er ingen tvivl om Sigurd Jensens sympatier. Hjertet er med funktionalismens krav om lys, luft og hensigtsmæssighed, ikke så meget som æstetisk ideal, men som middel til fremme af menneskers velbefindende og trivsel. Planlægnings- og byggeaktiviteterne perioden igennem måles med denne alen, og varmest er derfor omtalen af 30-ernes sociale boligbyggeri med de små syd- og vestvendte altaner. Dét markerer det sande monument over bysamfundets formåen, snarere end Nyrops rådhus og Jørgensens Christiansborg.

I denne forbindelse kan nævnes at Claus M. Schmidts afsnit i bd. 4 skiller sig ud gennem en mere »ren« og neutral kunst- og arkitekturhistorisk indstilling. På en måde er disse afsnit bedre fagligt funderet – der er megen saglig oplysning – men de falder også ud af værkets indre sammenhæng. Selvom det ikke anføres, er det således let at identificere de afsnit, som er skrevet af Claus M. Schmidt.

Fremskridtet er det samlende, overordnede tema for Sigurd Jensens fremstilling, forstået som forbedring af almindelige menneskers levevilkår, fra 1800-tallets mangelsamfund til den begyndende velfærdsstat i 30-erne: Fra de stinkende latringrubber i indeklemte baggårde, fra arbejderbefolkningens proletarisering, mangelfuld ernæring og klasseskoler, går vejen gradvis mod bedre boliger, skoler og hospitaler, lønninger over eksistensminimum, folkebiblioteker, ferie og individuelle tandbørster.

Ganske vist veksler op- og nedgangstider, og i nuet har de domineret folks egen opfattelse; men i Sigurd Jensens perspektiv råder ingen tvivl, heller ikke selvom han med slutningen af bd. 5 forlader København som en nedslidt by. For i næste bind kommer beretningen om fremgang med stormskridt, som også fritager mælkedrengene for at stå op klokken 4 om morgenen.

Denne kulturoptimistiske historieskrivning er i de seneste år sat i miskredit af nogle: Fremskridtet er materielt, det har menneskelige og moralske tab til følge. For Sigurd Jensen var der imidlertid ingen tvivl, heller ikke når det gælder »moralen«.

Anmeldelsen kan ikke afsluttes uden omtale af behandlingen af den kommunale politik, som har en fremtrædende plads. På en måde er der tale om traditionel historieskrivning omkring hele det politiske og administrative spil på rådhuset. Men den overordnede linie i fremstillingen holder, fordi Sigurd Jensen udvælger *de* emner til indgående behandling, som står i direkte forbindelse med den håndgribelige virkelighed ude i byen. Meget hviler på hans egne specialstudier.

Det gælder således den fascinerende skildring af grundspekulationen i 1890-erne, som i betænkelig grad rummede ansatser til politisk korruption; her var indblandet spekulan-

Anmeldelser

ter, stråmænd, borgerrepræsentanter og borgmester; ikke alle slap igennem med pynten i behold, da spillet kom for dagens lys. Men – som det understreges – kommunen fik albuerum, og hermed er forbindelsen knyttet til byplanlægningens problemer.

Som i de foregående bind er hér præsteret en fremragende billedredaktion. Mens problemet ved de tidligere bind måske var at finde egnet illustrationsmateriale, har det her været at vælge i mængden. Om billedteksterne er tidligere bemærket, at de følger en egen linie; hertil kan føjes, at de også rummer polemik mod fremstillingen (bd. 5 s. 38). Dette er imidlertid petitindvendinger.

Jan Kanstrup

Birgitta Ericsson, Anne-Marie Fällström, Sigurd Jensen, Helle Linde, Ilkka Mäntylä og Steinar Supphellen: Stadsadministration i Norden på 1700-talet. Universitetsforlaget, Oslo – Bergen – Tromsø, 1982. Nkr. 110. 392 s.

Dette bind er det første – og særdeles interessante – resultat af et nordisk samarbejde, hvor en række forskere behandler forholdet mellem centralmagt og lokalsamfund i 1700-årene. På grundlag af et fælles oplæg bliver der for hvert land gennemført undersøgelser af det administrative system – både de formelle beslutningskanaler og den reelle beslutningsproces. Det første bind behandler byernes administration, de følgende tager sig af socialforsorg, større industriforetagender, reguleringer af næringsliv, og det administrative apparat uden for byerne. Det sjette og sidste bind vil indeholde en opsummerende sammenligning. Projektets leder er Birgitta Ericsson.

Samarbejdet er udsprunget af drøftelser under det nordiske historikermøde i 1974, og det egentlige arbejde begyndte i 1977 med støtte fra forskningsrådene. Når man har koncentreret sig om midten af 1700-tallet, hænger det især sammen med, at der da fandtes to klart adskilte statssystemer i Norden. Danmark, Norge og Island blev styret af en enevældig monark, mens statssystemet i Sverige og Finland var præget af tanken om folkesuveræniteten. Man havde derfor en stænderrigsdag, ligesom byerne havde ret til at vælge deres egen magistrat. På denne baggrund har forfatterne for hver sit geografiske område, og på hver sit sprog, kortlagt byforvaltningens struktur og analyseret nogle særlig vigtige funktioner. Hovedproblemet har været: Findes der forskelle i påbud og praxis, som hænger sammen med og forklares af de to forskellige statssystemer? I forbindelse hermed har man lagt vægt på at undersøge på hvilke niveauer beslutningerne blev truffet, og man har interesseret sig for arten og graden af det lokale selvstyre. Disse analyser er især gennemført med hensyn til: rekrutteringen til magistratsmedlemmerne (borgmestre, rådmænd, byfogeder), rekrutteringen af borgerskabets repræsentative organer og forvaltningen af byernes egen økonomi. Denne disposition går gennem alle bogens afsnit, hvoraf Helle Linde tegner sig for købstadsadministrationen i Danmark, Sigurd Jensen skriver om Københavns bystyre, Steinar Supphellen om norsk byadministration, Anne-Marie Fällström og Ilkka Mäntylä om de svenske og finske byer, medens endelig Birgitta Ericsson behandler de svenske bjergværksbyer og Stockholms administration samt foretager sammenligninger og drager konklusioner i det afsluttende kapitel.

Et værk af denne karakter kan have værdi på mere end én måde, og det skal derfor ikke blot bedømmes på om den nordiske sammenligning har vist sig frugtbar eller ej. De enkelte delafsnit er nemlig fortrinlige redegørelser for hovedlinjer i nordisk byadministration, så ønsker man et klart overblik og en redegørelse for forskningens nuværende stade, er bogen god at gå til. Denne anmeldelse vil koncentrere sig om de to danske afsnit samt om bogens afsluttende konklusioner.

Helle Linde har ikke på nogen måde haft en let opgave. Hun skriver meget rigtigt, at der mangler sammenlignende undersøgelser af de danske købstæders forhold, og den historiske litteratur om de enkelte byer er sjældent særlig givende hvad netop dette tidsrum angår. Skildringen kan kun i ringe grad bygges på love og andre generelle bestemmelser, dels fordi der ikke var så forfærdelig meget materiale af denne art, dels fordi påbudene langtfra altid blev overholdt. Der er derfor udvalgt 9 byer, der repræsenterer forskellige typer, og disse byer er studeret i perioden 1730–1760 med hovedvægten på tiden omkring 1750. Perioden er speciel i den forstand, at det netop var i disse år der ikke eksisterede nogen direkte beskatning af byerne. Det billede der oprulles har derfor begrænset gyldighed både i tidsmæssig udstrækning og med hensyn til at være landsdækkende.

Det er netop en af de store fortjenester ved dette afsnit, at man får en meget tydelig og veldokumenteret opfattelse af de lokale forskelle. Alene det lokale bystyre kunne være meget forskelligt af størrelse og sammensætning. I én by kunne der være 2 borgmestre, 4 rådmænd, 1 byfoged og 1 byskriver, mens alle disse funktioner i en anden by kunne varetages af 1 mand alene, byfogeden. Lovgivningsgrundlaget var som sagt spinkelt, og der manglede bestemmelser for væsentlige dele af den administrative praksis. Dertil kom at den eksisterende lovgivning ikke altid var kendt eller blev fulgt – og det kunne unægtelig også give lokale variationer. Det hedder for eksempel at den omfattende fattiglovgivning fra 1708 ikke blev realiseret ret mange steder i den påbudte form. Heller ikke mere generelle kongelige påbud om istandsættelse af gader, brandsikring m. m. blev fulgt særlig effektivt, i hvert fald ikke hvis de krævede større udgifter.

Når forskellene fra by til by kunne være meget store skyldes det også nogle andre forhold, som bliver trukket klart op. Centraladministrationen manglede i almindelighed kendskab til og interesse for købstadstyret. I stedet blev stiftamtmandene i stigende grad draget ind som aktive deltagere i administrationen. De søgte først og fremmest at opnå ro ved at forlige de stridende parter. Stiftamtmandene kontrollerede dog sjældent om deres afgørelser blev fulgt – og det blev de bestemt ikke altid – det vigtigste var, at der ikke kom yderligere klager. Hvor købstædernes magistrat og borgere kunne blive enige, havde de derfor ret gode muligheder for at træffe bestemmelser om interne forhold.

Et punkt der nok kunne uddybes mere er, hvilke grupper af befolkningen der gjorde brug af de nævnte muligheder. Helle Linde skriver, at det ikke var købmændene og især ikke de velhavende købmænd. De manglede interesse, i hvert fald der hvor de talmæssigt og økonomisk stod svagt. Men umiddelbart herefter nævnes undtagelserne: Ålborg hvor købmændene var dominerende, og Århus hvor kun de blev taget med på råd. Her er i hvert fald et punkt, hvor de lokale forskelle er så store, at det er svært at få et generelt indtryk af forholdene.

Endnu en iagttagelse fortjener at blive draget frem. I 1700-tallet var købstædernes

Anmeldelser

erhvervsliv presset mellem København på den ene side og storgodsejerne på den anden. Når centraladministrationen manglede interesse for byerne, kan det efter forfatterens mening skyldes at de ledende embedsmænd havde økonomisk fordel af at »fastholde købstæderne hvor de var«. Embedsmændene var nemlig i høj grad storgodsejere og part-havere i større handelsforetagender i København. At de også i hovedsagen skulle være af tysk afstamning, holder dog efter min mening ikke stik.

Efter denne skildring af købstædernes brogede forhold er det interessant at læse den kortfattede, men klare oversigt over Københavns bystyre. Her var der en magistrat med overpræsident, borgmestre, viceborgmestre, rådmænd og ekstraordinære rådmænd samt Stadens 32 mænd. De første var udnævnt af kongen og var et administrativt organ med domsmyndighed, mens det andet råd var selvsupplerende og kun havde nogle upræcist formulerede beføjelser. »De 32 mænd« var udsprunget af Københavns privilegier og udgjorde hvad Sigurd Jensen kalder et ejendommeligt, uroligt, kværunderende og ubestemmeligt element i byens styre. Også løn- og rangspørgsmål kunne komplicere forholdet mellem bystyrets mænd. Rådmændene havde rang i 7. klasse nr. 8, men borgmestrene – som jo egentlig var rådets sekretærer – var kun i 8. klasse nr. 3. Da det jo ikke var til at leve med for en borgmester, blev han i almindelighed udnævnt til etatsråd, hvorved han rykkede op i rangen.

København havde fået sine privilegier umiddelbart før enevældens indførelse, og det gav unægtelig vanskeligheder med hensyn til byens administration. Frihedsrettigheder og enevoldsmagt forliges nu engang dårligt. Helt afgørende var dog det forhold, at byen var residensstad. Kongen måtte være aldeles sikker på at borgerne var loyale, og at der herskede ro og orden i byen. Der kunne derfor ikke være tale om at selvstyret gik for vidt. Som overpræsident havde man indtil 1724 stort set udnævnt folk fra storkøbmandenes kreds, men efter den tid blev embedet beklædt med embedsmænd som kongen kendte og havde tillid til. Hvad der i øvrigt flere gange affødte stridigheder med den øvrige magistrat. En anden form for kontrol blev udøvet gennem den såkaldte lakajisme. Det vil sige at lakajer (tjenere, sekretærer), der havde tjent kongehuset eller højtstående embedsmænd blev anbragt i nøgleposter i magistraten.

Som hovedstad var København et centrum for administration, militær, industri og meget mere, og det betød en fantastisk økonomisk fordel for byens borgere. Det var kongemagten udmærket klar over, og den forstod at benytte sig af det. Sigurd Jensen nævner et særlig grotesk eksempel fra 1750. Det kongelige teater var på den tid kommet i dyb gæld, og dette økonomiske problem blev kongen kvit ved ganske simpelt at »forære« teatret til byen København! Til gengæld blev overpræsidenten udnævnt til overdirektør for teatret. Kongen lånte også gang på gang betydelige pengebeløb af byen. Lige så snart der lå en større sum på rådhuset, var majestæten ude efter den. Da man for eksempel søgte at oprette en borgerlig enkekasse og blandt andet ved testamenter havde fået samlet et pænt beløb, ja så mødte forvalteren fra kongens kasse op og anmodede om et lån. Da det trak op til krig med Rusland i 1760–62 manglede staten selvfølgelig penge. Kongen gjorde først et forsøg på at pantsætte København til bankers i Genua, og da det stort set mislykkedes, tvang han byens borgere til at yde et stort lån.

Et værn for byen var, at tidens regnskabsvæsen sandelig var noget for sig. Det var nemlig kun en del af stadens indtægter og udgifter der passerede kammernerens kasse og som

kom i hans regnskab. Desuden fandtes der en række specielle kasser som havde særlige indtægter og som skulle tage sig af særlige opgaver, for eksempel havnekassen, renovationskassen, vægterkassen osv. Disse kasser lånte indbyrdes fra hinanden, og der var flere af disse kasser hvis existens kun var kendt af en mindre kreds. Heller ikke magistratens lønninger blev bogført i kæmnerregnskabet. De bestod blandt andet i andel af sportler, brug af kommunale jorder, halvdelen af overskuddet af byens gods Bistrup, afgiften af fiskedamme og adskilligt andet. Det er ikke muligt at opgøre disse lønninger i dag, men store var de. Til gengæld for den gode betaling måtte magistraten så tage sig af alle mulige små og store sager. Da en borger klagede over at hans svigerfar havde taget noget sengetøj og et sølvur fra ham, endte sagen for magistraten, som dog måtte opgive at forlige parterne. Også religiøse spørgsmål kunne ende på rådstuen. To teologiske professorer klagede over at nogle unge mennesker var »forførte til den papistiske religion«. Magistraten tilkaldte den enes forældre og bestemte at den unge pige skulle undervises i religion af en af klagerne. De øvrige anklagede blev overladt til politimesteren.

Der er næppe tvivl om at København har haft store fordele af det enevældige system og dets koncentration i hovedstaden, men til gengæld måtte byen finde sig i at blive kontrolleret og i at betale store beløb til kongen. Sigurd Jensens kapitel er en levende og meget velskrevet dokumentation herfor.

Når man har glædet sig over de danske og de svenske, norske og finske afsnit, er man spændt på at læse Birgitta Ericssons afslutningskapitel. Det er disponeret meget klogt og forsigtigt. Først uddrages essensen af de forskellige delundersøgelser som bliver sat over for hinanden og tillige set i en større historisk sammenhæng. Herved fremtræder en række forskelle ret tydeligt. Man mærker sig for eksempel at købstadslovgivningen har haft en mere generel karakter i Danmark end i Sverige-Finland og til en vis grad også i Norge, hvor der forekommer specielle reskripter og forordninger for enkelte byer. I god sammenhæng hermed var byforvaltningen mere formaliseret i Sverige-Finland end i Danmark-Norge. Stiftamtmandenes stærke stilling i Danmark-Norge betød at det regionale niveau her havde større mulighed for at påvirke beslutningerne end tilfældet var i Sverige-Finland, hvor beslutningerne takket være den frie valgret i høj grad blev truffet på lokalt niveau – og frem for alt af den mere velhavende del af borgerskabet.

Er det så muligt at besvare bogens hovedproblem, nemlig at påvise at disse og andre forskelle hænger sammen med og forklares af de forskellige statssystemer i henholdsvis Danmark-Norge og Sverige-Finland? Birgitta Ericsson er udmærket klar over, at dette er metodisk meget svært, og skriver at man ofte må lade sig nøje med formodninger af skiftende vægt. Hun konkluderer dog, at der findes forskelle som er betingede af de forskellige statssystemer, men også ligheder som skyldes tradition og ensartede økonomiske og sociale forhold. Det har ikke været muligt mere generelt at fastslå beslutningsniveauer og graden af selvstyre, dertil er afvigelserne mellem påbud og praxis alt for store. Disse sidste ord er både besindige og væsentlige. For selv om uligheder er udsprunget af de forskellige statssystemer kan det være meget svært at bevise denne sammenhæng, men ulighederne kan i høj grad også skyldes forskelle i næringsgrundlag, demografiske forhold og lokal udvikling. Derfor ser man ofte at sammenlignende studier kan virke lidt magre og forbeholdne med hensyn til de afsluttende konklusioner. Dette betyder dog ikke på nogen måde at man i almindelighed skal undlade at foretage sådanne studier. Alene det

Anmeldelser

at sette utviklingen i forskjellige lande op mod hinanden kan virke inspirerende på forskeren og skærpe hans sans for problemstillingerne. Det rejser nemlig strax spørsmålet: når forholdene og utviklingen er anderledes i andre lande, hvad kan det så skyldes og hvilke problemer skal derfor undersøges? Der er ikke tvivl om at dette nordiske samarbejde har haft betydning for de enkelte deltageres »nationale« studier, og som bogen nu foreligger vil den være et fortrinligt arbeidsredskab for det fortsatte studium af de enkelte byers administrative forhold. Man vil nu langt bedre end før kunne uddybe, nuancere eller ændre den almindelige opfattelse af byadministration i 1700-tallet.

Knud Prange

Grethe Jacobsen: Håndværkets kulturhistorie. Håndværket kommer til Danmark. Tiden før 1550. Bind 1. Håndværksrådets Forlag i kommission hos Schultz Forlag. 292 s., ill.

Det er lenge siden Camillus Nyrops mange arbeider om dansk håndverk beredte grunnen for en samlet fremstilling av håndverkshistorien. Men siden den tid har mye skjedd i utforskningen av dansk sosial- og økonomisk historie i middelalderen, og mye nytt kilde-materiale er fremkommet: Bare gjennom de siste 10–15 års byarkeologiske undersøkelser er det f. eks. fremkommet et kildemateriale som på avgjørende måte kan få innflytelse på oppfatningen av håndverkets utvikling under vikingtid og tidlig middelalder. Dessuten har de senere årtiers stadig økende interesse for økonomiske og sosiale problem i historisk forskning skapt ny interesse for middelalderens produksjonssystemer i jordbruk og håndverk. Og endelig har man også i ikke-marxistiske kretser kunnet skjønne en stigende interesse for de problem som vedrører overgangen mellom det feudale samfunnsystem og det tidlige industrisamfunn. I denne problematikk har håndverkets forandring fra et system av selvstendige småprodusenter via forlagsystem og manufaktur til industriell drift vært et helt sentralt tema.

Det er m. a. o. et sentralt og aktuelt emne som Håndværksrådet nå med sitt firebinds-verk har satt ut i livet. En samlet fremstilling av håndverkets historie har lenge vært savnet.

Innledningsvis er det verdt å merke seg at det ikke er håndverkets historie, men håndverkets *kulturhistorie* som skal til behandling. Med redaksjonskomiteens understrekning av det kulturhistoriske perspektiv i fremstillingen har man ment å muliggjøre en bredere skildring av håndverket enn tidligere. Sosiale forhold og levevilkår er f. eks. slike emner som redaksjonen mener hører hjemme i en »kulturhistorisk« beskrivelse, men også slike ting som utdanning, erhvervspolitikk, fremstillingsmåter osv. Utgangspunktet er ikke problemfritt: Begrepet »kulturhistorie« er jo langt fra noe presist begrep. I virkeligheten er det så utvannet og intetsigende at man kan putte nær sagt hva det skal være innunder begrepet som ikke innlysende hører inn under f. eks. politisk, administrasjons- eller kirkehistorie. Enkelt blir det i alle fall ikke for forfatterne å finne noe felles utgangspunkt og rammeverk for den samlede fremstillingen av håndverkshistorien. Det alt for flytende og vage utgangspunkt for de analyse- og tolkningsrammer som nå foreligger for verket, gjør sjansene for en heterogen og usammenlignbar behandling av håndverkets utvikling store.

Allerede i verkets 1. bind, skrevet av phil. dr. Grethe Jacobsen, kan man tydelig merke i redigering og disposisjon av stoffet vanskelighetene ved å gi en konsistent og relevant beskrivelse av håndverkets utvikling under forhistorisk tid og middelalder, uten at det på forhånd er gjort noe forsøk på en nærmere presisering av behandlingens utgangspunkt – teoretisk og deskriptivt.

I bind 1, hvis styrke bl. a. ligger i at det er lettlest og støttet av et glimrende illustrasjonsmateriale (men med alt for lange billedtekster), kommer man temmelig vidt omkring. Mange avsnitt er ikke alltid like innlysende nødvendige for forståelsen av håndverkets karakter og utvikling. Omvendt er det derimot en hel del ting som uaktet hvilken innfallsvinkel man ellers måtte angripe håndverkshistorien fra, må være med. Jeg tenker i første omgang på det for håndverket helt sentrale kapittel som heter teknologi, tilvirkningsmetoder, arbeidsredskap og verkstedsmiljø. Enn videre savnes en langt grundigere behandling av problemene omkring råstofftilgang/-utnyttelse, og som noe helt sentralt mangler det en presentasjon av bare noen av de mest sentrale håndverks vanligste produkter og arbeidsteknikker. Kort sagt etterlyses en systematisk fremstilling av hele håndverkets skiftende materielle og teknologiske forutsetninger, deres arbeidsredskap, arbeidsmidler og ferdigprodukter.

Styrken i 1. bind av håndverkshistorien ligger klart i den konsekvens hvormed forfatteren beskriver de sosiale relasjonene håndverkerne seg imellom, og forholdet til øvrige grupper i samfunnet. Men dette er tross alt stadig vekk bare en *del* av den totale virkelighet håndverkeren var innsatt i: For hvis det å skrive håndverkets kulturhistorie ikke bare skal omfatte håndverkeren, men også *håndverket*, så synes jeg at forfatteren ved å ha utelatt dette aspekt har forfeilet oppgavens intensjoner. Familieliv, sosialt samvær i gilder osv er *en* viktig side av håndverkerens liv, men livet i verkstedet, der råstoff, verktoy, teknisk innsikt, arbeidsprosedyrer og -organisasjon ledet frem mot et salgbart produkt, var det dominerende innslag i mester, svenn og lærlings hverdag. Det som skjedde i verkstedet, og måten det skjedde på, og de resultater som der ble prestert hadde dessuten en større rekkevidde enn håndverkernes sosiale samværsformer. Det var et samfunnsanliggende, skapt av og for bysamfunnet.

Formelt har bind 1 en ganske interessant oppbygging, som imidlertid, når det kommer til det rent innholdsmessige ikke er uten kritiske innvendinger: Boken er inndelt i 6 kapitler, og for hvert kapittel som behandler en periode i håndverkets historie, finnes en kort historisk oversikt. Dette er bra fordi håndverkets utvikling på denne måten sees i sammenheng med den generelle politisk/økonomiske utvikling. Håndverkets utvikling i forhistorisk tid og middelalder oppdeles på fire kapitler slik: »oldtiden«, »vikingtid og tidlig middelalder« (800–1300), »høy- og senmiddelalderen« (1300–1500) og »overgangstid« (1500–1550). Det er med en gang forståelig at skillet mellom oldtidens og middelalderens håndverk er foranlediget av byenes fremvekst og de endrede vilkår for håndverk og vareproduksjon som dermed menes å finne sted. Det er også klart at skillet mellom tidlig- og høymiddelalderens håndverk er satt på grunnlag av laugenes fremvekst.

La gå at det ikke uten videre er den eneste måten å periodisere håndverkshistorien på. La også gå at det overhodet ikke diskuteres grunnlaget for denne inndelingen: verre er den skjevhet som er fremkommet i behandlingen av de enkelte periodene: Oldtiden avspises med 10 sider (!), hvilket utgjør knapt 4 % av den samlede tekstmassen. Dette er en

Anmeldelser

feildisponering som må vurderes på bakgrunn av at perioden er den viktigste i hele det profesjonelle håndverks historie, idet det var i oldtiden, navnlig i løpet av de siste 300–400 år, at håndverket utviklet seg fra en enkel husflidsproduksjon til en begynnende vareproduksjon med intern arbeidsfordeling (spesialisering).

Neste avsnitt fyller noe mer, 45 sider eller ca. 16% av tekstmassen. Også dette skal vurderes på bakgrunn av periodens sentrale betydning i håndverkets utvikling: Håndverket inkorporeres i bysamfunnet og den urbane økonomi, det utvikles en vidtgående arbeidsfordeling, det utvikles nye arbeidsprosedyrer, nye teknikker, metoder og fremstillingsformer danner nye forutsetninger for produksjonen, endrede sosiale og økonomiske forhold bidrar med en utvikling av markedet og handelsvolumet vokser. Nye økonomiske forutsetninger medfører fremveksten av interesseorganisasjoner osv, osv. Den yngste perioden derimot, ca. 1300–1500, er i håndverksmessig sammenheng en stabil periode, preget av kvantitativ vekst snarere enn av kvalitative forandringer. Denne fra visse synspunkter noe mindre interessante periode legger beslag på ca. 32% av den samlede tekstmasse. Den siste, dynamiske periode i håndverkets historie under middelalderen, perioden 1500–1550 fyller 44 sider og alle de viktige aspektene omkring de endringer som så smått er ved å skje i håndverksproduksjonen er ikke med. Her må vi m. a. o. fortsatt konsultere Aksel E. Christensens 1. bind av *Industriens Historie i Danmark* (utg. av Axel Nielsen 1943).

Forklaringen på denne noe uheldige disponering, er at forfatteren istedfor å la seg lede av den problematikk det innebærer å beskrive og forklare håndverkets utvikling, heller lar seg lede av mengden og arten av det kildene fra de enkelte perioder kan berette: Jo lengre opp mot 1500-tallet man kommer, desto rikere flyter det skrifthistoriske kildematerialet. Desto mer omfattende blir fremstillingen, som dessuten i stigende grad domineres av forholdene omkring laugene.

Kapitel 2 må nevnes spesielt, fordi det skulle fungere som det store oversiktskapitel over håndverkets utvikling i perioden 800–1550. Kapitlet er, utover behandlingen av oldtiden (som av en eller annen merkelig årsak ikke har fått lov til å være med i oversiktskapitlet), det svakeste i hele boken: Forfatteren har ikke forsøkt å risse opp noen sentrale utviklingslinjer i håndverket under den aktuelle perioden. Vi stilles istedfor overfor et statisk bilde av håndverket, et bilde hvis detaljer såvel som helhet passer på den kunnskap vi har om håndverket i høy- og senmiddelalderen, men som bestemt ikke har særlig mye å gjøre med den oppfatning man på annet hold kan skaffe seg om vikingtidens og den tidlige middelalderens håndverk. Hvis man ikke visste bedre ville man etter å ha lest dette kapittel sitte igjen med inntrykk av at håndverket i perioden 800–1550 slett ikke gjennomgikk noen vesentlig utvikling, og at det bilde vi kan danne oss av håndverket på grunnlag av høy- og senmiddelalderens skriftlige kildemateriale også er gyldig for vikingtiden.

Jeg skal avstå fra en mer detaljert kommentering av bokens saklige innhold, men som arkeolog kan jeg ikke fri meg for den innlysende tanken at likesom kildetilfanget for senmiddelalderen mye godt har styrt omfanget og behandlingen av dette emnet i boken, så har mangelen på innsikt i det arkeologiske kildematerialet vært den fremste årsak til den høyst nødtørftige behandling håndverkets utvikling under forhistorisk tid blir til del. Dette sammen med en diskutabel oppfatning av mekanismene i de økonomiske prosesser i

forhistorisk tid gjør behandlingen av håndverket frem til 1200-tallet til en diskutabel affære: I omtalen av de økonomiske forhold under yngre jernalder hevdes det f. eks. at »vareutveksling af overskudsproduksjon og byttehandel hørte op. I stedet for blev for-tjenesten drivkraften i handelen«. I dette markedsøkonomiske klima innsettes så håndverket (og byene), som blir spesialiserte og innretter sin produksjon etter velkjente markedsmekanismer. Om ikke annet så er tanken om en markedsøkonomi der vareutvekslingen var styrt av rene profittsyn for jernalderens del – og vikingtidens også – anakronistisk og hører en annen og nærmere tid til. Og dessuten savner tanken støtte i moderne arkeologisk forskning (Jørgen Jensen 1979, s. 214).

Det er i det hele tatt en gjennomgående tanke hos forfatteren at den dominerende drivkraften bak håndverksutviklingen er markedsvekst og (underforstått) pengeøkonomi. Hva som i givet fall ville være interessant å få greie på, om denne forklaringsmodell skal ha et annet preg enn en ad hoc-forklaring man lettvis kan tilgripe, er hvilke faktorer forfatteren mener lå bak fremveksten av en pengeøkonomi og et fritt marked i stadig vekst. Det er jo langt fra en innlysende utvikling (og neppe heller riktig for såvidt angår perioden yngre jernalder-vikingtid). Dette får vi imidlertid intet å vite om, og dermed har ikke boken gitt noen rimelig forklaring på det som skulle være bind 1.'s fornemste sak å få rede på: På hvilket grunnlag utvikles det i løpet av middelalderen et spesialisert, vareproduserende håndverk?

Det som åpenbar ligger forfatterens hjerte meget nær er gilde- og laugsorganisasjonen. Laugene, og de forhold som disse er omgitt av, politisk, sosialt og økonomisk, inntar en helt sentral plass i høy- og senmiddelalderens håndverkshistorie, men etter min mening har denne siden av saken fått en urimelig stor plass i den samlede fremstilling, og den er ikke fri for en del gjentakelser og overlappinger.

Siden laugene inntar en så sentral plass i fremstillingen var det også naturlig at forfatteren førte visse prinsipielle resonneringer omkring laugsorganisasjonens vesen, funksjon og forutsetninger. Dette får vi imidlertid ingen samlet fremstilling om. Hva som verer er, er at forfatteren ikke fastholder en konsekvent og entydig oppfatning av hva laugsorganisasjonene var for noe: Stundom fremstilles de som sosiale/religiøse korporasjoner, stundom som rene økonomiske interesseorganisasjoner. Det er mulig laugene har hatt begge disse funksjoner, eller at de gjennom tiden har skifte hovedtyngdepunktet i funksjonen fra å være en sosial/religiøs sammenslutning til en økonomisk interesseorganisasjon. Det ville vært interessant å undersøke en slik dobbelfunksjon eller funksjonsforskyvning. Til tross for den ganske omfattende fremstillingen savnes svar på flere sentrale problem: F. eks. å forklare laugenes oppkomst ved å henvise til at middelalder-samfunnet var et korporativt samfunn, og at det derfor var »naturlig« for byhåndverkerne å slå seg sammen, er en tvilsom, og i beste fall en ufullstendig forklaring. Forfatteren burde vel også søke etter et funksjonelt formål med en slik sammenslutning, samt de grunnleggende betingelser for den.

Det er, som det tør fremgå av ovenstående, med blandede følelser jeg har tatt del av håndverkshistoriens første bind. Det mangler meget på at dette skal kunne fungere som det standardverk man for fremtiden slår opp i når spørsmålet om håndverket under forhistorisk tid og middelalderen er oppe til diskusjon. Det kan synes litt på siden å kritisere et verk som i popularisert form vil formidle historisk kunnskap til allmenheten ut

Anmeldelser

fra strengt faglige krav. Men »den oplyste allmenhet« har krav på en fremstilling som gir et så representativt og fullstendig bilde av »den historiske virkeligheten« som forskningsstatus tillater. Popularisering er en vanskelig kunst, nettopp fordi den på en enkel og underholdende måte skal formidle resultatene fra den faghistoriske grunnforskning. Det er derfor velbegrunnet etter min mening å anmelde boken ikke bare som et populærvitenskapelig verk, men også som et stykke historieforskning. Jeg er ikke blind for flere positive trekk i boken, av hvilke forsøket på å se håndverkets utvikling på bakgrunn av den allmenhistoriske utviklingen samt beskrivelsene av de sosiale relasjonene mellom laugsmedlemmene og laugsmedlemmenes familiemedlemmer (hustru, barn) er innslag som klart høyer bokens informasjonsverdi og samtidig tilfører den håndverkshistoriske forskningen nye perspektiv til videre behandling. Men atter inntreter et paradoks, nemlig den omstendighet at dette som på mange måter er bokens styrke, blir i kraft av behandlingsform og dominans også en av bokens svakheter. Både faglig og formidlingsmessig betraktet.

For de som måtte ha spesiell interesse for det københavnske håndverk finns det endel å hente, idet mange eksempler til belysning av mer generelle forhold naturlig nok er hentet fra det fyldige dokumenterte københavnske håndverkermiljø. Det fremgår bl. a. av den liste over danske håndverkerlaug før 1550 som finns bakerst i boken. Herav fremgår det at 12 laug har hatt den lykke for ettertiden å nedfelle seg i det skriftlige kildematerialet fra Københavns by. Men hva sier dette egentlig om det københavnske håndverk? Mer enn noe annet forteller listen over håndverkerlaug nevnt i kildene før 1550 mere om hvor, og i hvilket omfang, kildematerialet er bevart, snarere enn det forteller noe om arten og omfanget av håndverksaktivitet i de danske byene før 1550.

Axel Christophersen

Peter Uffe Meier: Omkring de fire species. Dansk merkantilistisk stabel- og navigationspolitik i 1720'erne, 1981, 176 s. Publikation nr. 17 fra Institut for Økonomisk Historie, Københavns Universitet. Pris 79,50 kr.

I 1726 kom en forordning, som gav København eneret på indførsel af udenlandsk vin, brændevin, salt og tobak. Disse fire varearter kaldtes de fire species, og var de vigtigste importvarer fra vesteuropæiske lande. De fire species havde derfor stor betydning i konkurrencen med bl. a. Holland om handelen til søs. Desuden var de velegnede som objekter for told. Ved at koncentrere importen til København håbede man dels at styrke den danske handels stilling internationalt, fordi man mente, at centraliseringen ville gøre det muligt for københavnske købmænd selvstændigt at finansiere udenlandshandelen, dels håbede man at få højere toldindtægter ved mere effektivt at kunne bekæmpe smugleriet. Ingen af delene lykkedes efter forventning, og forordningen ophævedes igen 1730.

Omstændighederne ved forordningens tilblivelse og samtidens syn på den er undersøgt i et speciale af Peter Uffe Meier og udgivet af Institut for Økonomisk Historie. Som så mange specialer er bogen lidt vanskelig at læse, tyngt af megen dokumentation og forsigtige konklusioner. Den fremlægger især materiale fra de mange ansøgninger om

handelsmonopol og toldbegunstigelse i årene forud for forordningen og viser udmærket, hvordan nogle få københavnske købmænd spillede en afgørende rolle ved udformningen af næringslovgivningen i denne periode.

Helle Linde

Gader, Torve og Pladser indenfor Voldene i Residentsstaden København, 48 s., indbundet, 89,50 kr. Strandbergs Forlag MCMLXXXII.

Man tager lidt af en gammel bog, giver den et forord af en habil københavnshistoriker, sætter pæne billeder i den, ofrer en pæn indbinding og et mere end smagfuldt smudsomslag på den, så har man en ny bog, der kan sælges til en overkommelig pris til den, der er i bekneb for en gave til en, der er historisk interesseret.

Der er i og for sig ikke noget i vejen med den idé, men måske skulle udgiveren have ofret fire timer mere på tilrettelæggelsen.

På forholdsvis begrænset plads, ca. 7 spalter, er det lykkedes Poul Strømstad i forordet at bringe en udmærket introduktion til det egentlige i denne bog: et genoptryk af en mindre del af landvæsenskommissær og topografisk forfatter Nicolai Severin Sterms 538 siders værk »Statistisk-topographisk Beskrivelse over Hoved- og Residentsstaden København«, der udkom 1839, nemlig et udtog af afsnittet om gader, torve og pladser.

Sterm var en flittig samler af historiske oplysninger, men bad i sit forord om en mild og skånsom bedømmelse, hvilket jeg skal føje ham i. Han var ikke pioner, han skriver selv, at han har haft forgængere og at han nærmest følger en af Fr. Thaarups tyske vejvisere. Ellers ser det ud til, at Sterm støttede sig til det forrige århundredes topografiske forfattere Pontoppidan og Jonge, da han udarbejdede sine små historiske udredninger om de københavnske gader og pladser, som nu er genoptrykt.

Strandbergs Forlag meddeler i sin reklamebrochure, at Sterms gadebeskrivelser er ordnet kronologisk startende ved Vesterport med Frederiksberggade, hvorfra man med bogen i hånden kan begive sig på en byvandring. Forlaget har vist fået ordet kronologisk galt i halsen, men man kan godt gå rundt efter bogen, selvom man selvfølgelig vil lede forgæves efter en del af de bygninger, der fandtes i 1839, og nogle forsvundne gader er smuttet med. Til gengæld er gader, der har skiftet navn, stort set udeladt.

Kun den kyndige læser kan gennemskue, hvad der menes med, at Nørregades vestlige side hører til kvarteret, og at Rådhusstræde og Vestergades hhv. vestlige og søndre side også hører til kvarteret. Forklaringen er, at gadebeskrivelserne hos Sterm oprindeligt blev bragt kvartervis begyndende med en lille omtale af hvert kvarter, hvilket udgiveren har fjernet.

Der er et register over gader og pladser, så man kan finde rundt i bogen, men benytteren bør ikke have for travlt, for Kvæsthusgade skal søges under Q, Kompagnistræde under C og f. eks. Fiolstræde og Købmagergade under Store og Lille. Bevares, registret er kun på en side, men det er ikke rigtig forbrugervenligt.

Bogen oplives betydeligt ved en mængde valgte illustrationer, hvoraf en del ikke har været set før.

Egil Skall

Anmeldelser

Bent Blüdnikow og Henrik Stevnsborg: København 1790. Billeder af dagliglivet. 1983. 113 sider. C. A. Reitzels Forlag. 122,00 kr.

De to unge historikere har fundet frem til den ikke almindeligt kendte maler Claus Ditlev Fritsch's tegninger af københavnere – gruppebilleder, gadescener og enkeltpersoner – fra 1790'erne. Af tegningerne, der opbevares i Kobberstiksamlingen i Statens Museum for Kunst, har de udvalgt nogle og i tematiske afsnit, om arbejde, arbejdsløse, fattige, børn, familie og ægteskab, ladet dem ledsage af tekster, der er hentet fra den københavnske politikammerrets akter.

Sammenstillingen af Fritsch's tegninger og teksterne er, som udgiverne selv gør opmærksom på, *deres* bud på, hvordan København omkring 1790 kunne opleves på en ny måde med bistand fra et hidtil overset kildestof.

De har ramt meget rigtigt, noget kan selvfølgelig diskuteres, og andre udgivere kunne have fundet helt andre tekster, som ville have passet lige så godt til billederne, men som det er gjort, virker det meget overbevisende. Det er ganske rigtigt, som det siges, at der ligger et stort kildemateriale i retsakterne og venter på at blive brugt. Domssagerne med deres citater af mundtlige forklaringer afspejler det daglige sprog, ubehandlet og ufarvet af litterater. I det foreliggende tilfælde har udgiverne af »København 1790« dog tilladt sig at oversætte fremmedsprogede ord og vendinger, så teksten er umiddelbart forståelig for enhver, hvilket er noget betænkeligt, men nok kan forsvares her.

Alle de bragte tegninger må betegnes som skitser, og dem, der ser ud til at være de hastigst frembragte, virker bedst, som friske og umiddelbare øjebliksbilleder.

Disse tegninger er fra Fritsch's yngre tid. Han, der var ungdomsven med Thorvaldsen, gik omkring år 1800 over til at specialisere sig som blomstermaler og overlod stort set valpladsen som folkelivsskildrer til andre kunstnere som Eckersberg, Lahde o. a.

Alt i alt: en god idé, en god bog.

Egil Skall

Erik Wassard: Vestvolden. Fra fæstning til naturpark. 71 s. 98,00 indb. Hernovs Forlag, København 1982.

At der i forlagets serie Fra Sund og Bælt er kommet et bind om Vestenceinten, kan ikke undre, for seriens redaktør er den energiske formand for foreningen Vestvoldens Venner.

Resultatet er blevet en nydelig og letlæst bog med masser af illustrationer. Den indledes med en skildring af baggrunden for anlægget af dette enorme voldanlæg, og selvom man ikke skal rynke på næsen af en forfatter med historisk perspektiv, synes det dog at være temmelig overdrevet at gå helt tilbage til dengang »Absalon byggede borg ved Havn«. Afsnittet synes desuden fyldt med en række oplysninger, som vist må betragtes som irrelevante i denne sammenhæng, fx. at kvinderne ikke havde valget i provisorietiden, eller at pigerne ikke ville danse med Estrups gendarmer. Derefter følger en beskrivelse af voldanlæggets opbygning med detaljerede kort fra 1900 (dengang en militær hemmelighed) og instruktive tegninger, et afsnit om volden under Første Verdenskrig, og

Anmeldelser

endelig et om hvordan den, efter at være blevet nedlagt i 1920, ca. 50 år senere blev omdannet til rekreativt område.

Bogen afsluttes med et leksikon over militære udtryk, en litteraturliste og et stikordsregister.

Alt tyder altså på en god og alsidig bog, men man kan nu ikke lade være med at ærgre sig over, at forfatteren tilsyneladende undervurderer sin potentielle læserkreds og dens historiske forudsætninger, og at han lader forhistorien optage så megen plads i den trods alt lille bog. For der er ikke blevet plads til nogen særlig udførlig tekst på grund af de mange illustrationer, der skønsomt optager ca. 2/3 af bogen. Mange er særdeles interessante – det gælder fx. fotografierne fra voldens opførelse – men der er mange, man godt kunne have undværet, fx. Napoleons møde med den russiske zar Alexander på en tømmerflåde på Neva-floden i 1807! Og nogle af farvebillederne bærer i alt for høj grad præg af, at Vestenceinten nu er blevet grønt område – man kan ikke se volden for bare træer.

Men Vestenceinten kan snart fejre 100-års jubilæum, i 1985, 1988 eller 1992, afhængig af hvordan man regner. Projekteringen begyndte i 1885, byggeriet i 1888 og i 1892 var anlægget færdigt – det giver håb om, at man ved en af disse lejligheder får en solid og grundig skildring af dette et af Danmarkshistoriens største bygværker – og disse kvalitetskrav behøver ikke forhindre, at bogen om Vestenceinten bliver let tilgængelig.

Hans Kofoed

Københavnerviv II. Før og Nu. Redaktion Kay Nielsen og Herluf Stokholm. Udgivet ved årsskiftet 1982–83. 80 s., kr. 148,00. Herluf Stokholms Forlag.

Titlen dækker indholdet. Det er nemlig en samling af artikler, uden indbyrdes sammenhæng, om livet i København siden midten af 1600-tallet, men med hovedvægt på den nyere tid, nok fordi man satser på genkendelsens glæde hos læserne, fx. i artiklen Glimt fra københavnsk varietéliv i nyere tid med billeder af en ung og slank Poul Bundgaard, piger i cellofan, Holger Fællessanger og mange andre. Andre emner er statsbesøg det sidste 10-år med masser af fotos af Hendes Majestæt og hendes udenlandske gæster, jul i et stormagasin og en øjenvindeskildring af Københavns brand 1728.

Nok så meget »nyt« er der dog i artiklerne om vagtparaden gennem 325 år og om maleren P. S. Krøyer i København – han boede faktisk kun på Skagen om sommeren.

Alt i alt en nydelig bog med smuk typografi, gode billeder og artikler, der er lodige – og bestemt også underholdende!

Hans Kofoed

REGISTER TIL ÅRBØGERNE 1980-83

Registret er person-, sted- og sagregister. Det omfatter ikke selve Christiane Wings dagbog i årbog 1981, men kun indledningen og noterne. Fra artiklen om Historiske Meddelelser 1957-1981 i årbog 1982 er kun forfatternavne medtaget og fra Kilder til Københavns bygningshistorie sammesteds kun institutionerne. Registret omfatter ikke anmeldelserne og forfatternavne, citerede i artiklerne, er ikke medtaget. I registret er årbøgernes årstal angivet ved kursiv. De derefter følgende tal er sidetallene. Forfatternavne er kursiverede.

- Abildgaard, Nicolai, maler 81 55, 83 156.
-, P. C., veterinær 83 160
Aborreparken 80 28
Abrahamsen, Anne f. Jensdatter 82 42.
-, Christopher, drejersvend 82 42.
-, Gudmand, snedkersvend 81 43
Abrahamsson, V. H. F., rådmænd 80 33, 35, 39
Adler, Anne Marie f. Høyer 81 63.
-, D. B., bankier, politiker 81 19.
-, D. B., grosserer 82 71-72, 102, 103.
-, Jenny 80 68. -, Johan Gunder, etatsråd 81 62-63
Agernkaffe 81 182
Ahlfeldt-Laurvig, Fritze, baronesse 81 76.
-, Jørgen, greve 82 20, 22
Ahlfeldtsgade 80 28
Aktieselskaber 82 71-72, 78, 84
Aktieselsabet til opførelse af arbejderboliger 82 79-80
A la boîte jaune, butik 81 76
Albeck, Gustav, professor, dr. phil. 82 14
d'Albedyhll, Gustaf, svensk diplomat 83 156
Alberti, P. A., justitsminister 81 13
Alchen, Rasmus Sørensen, overtømmermand 81 43
Alexander-Newsky-kirken 83 94-95
Algreen-Ussing, Tage, politiker, professor 81 9
Amaliegade 13 81 35-83
Ancker-Jensen, K., overretssagfører 81 77
Andersdatter, Karen Kirstine, tj. pige 81 43
Andersen, Poul, kusk, øltapper 81 43.
-, Hummelbeck, Peder, tømrersvend 81 43
Andrup, Zelia 82 17
d'Angleterre 82 118, 120-22, 125-26, 129, 138, 146-47
Anker, Anna Sophie Marie g. v. Mansbach 81 188. -, Carsten, politiker, jernværksejer 83 147, 151, 157-70. -, Jan, grosserer 81 188. -, Karen g. Wedel-Jarlsberg 81 186. -, Regine Maria f. Oldenburg 81 188
Arbejderbladet 80 129, 131, 164
Arbejderboliger, billige 82 67-135
Arbejderforeningen af 1860 til opførelse af arbejderboliger uden for staden 82 81-82, 96-98
Arbejdernes Byggeforening 82 82-83, 96-98
Arbejdernes Oplysningsudvalg 80 182
Arbejdsløshedsforanstaltninger i 1930'erne 80 89-195
Arbejdsmarkedsstatistik 83 133, 136-37
Arboe, Niels Peter, birkedommer 81 192
Arkitektkonkurrence 80 34-38
Arkitektur 82 136-201

Register

- Arkitekturtegninger, Samlingen af 82 189
Arkivalier vedr. bygningshistorie 82
172-201
Arnfred, J. Th., civilingeniør, fhv. høj-
skoleforstander 80 192
Arnskov, H., fuldmægtig 80 155, 166-68,
178-79
Artilleripundet 82 33
Arvesag 1771-77 80 23
Aschlund, Johanne Wilhelmine f. Nielsen
81 191. -, Richard, kaptajn 81 191
Askgaard, Finn, museumsdirektør 82 18
Asserbolejren 1936-37 80 89-195
Assistens Kirkegård 83 173
Auktion 22. maj 1772 80 21
Auktionsvæsen 80 75-88
Aunstrup, Peder Jørgensen, underfoged 83
36
Australiensvej 21-27 82 94
- Bach, Johan Ernst, hårskærer 82 48, 50
Bag Rådhuset 80 55
Bajer, Fredrik, forfatter, politiker 81 19
Balle, Elisabeth Dorothea g. Olsen 81 181
Balslev, L., læge 80 184
Bang, A., assessor 80 17. -, Chr., biblio-
tekar, cand. mag. 82 17, 28. -, Ole,
overmedicus, professor 81 182. -, Thø-
ger, professor, dr. phil. 82 12
Barclay, Emerentze g. Munch 81 179
Barfod, H. P. B., forfatter, læge 80 68
Barman, feltskærsvend 82 57
Bartholin, Chr., skolebestyrer 81 189
Basargade 82 100-01, 142, 147
BBR (byggnings- og boligregister) 83
131-32
Bech, J. A., assessor pharm., justitsråd 82
85
Bedemænd og -kvinder 83 35, 46
Befolkningsprognoser 83 115, 129-30, 137
Befolkningsstatistik 81 84-123, 83 55-80,
111-38
Befolkningsstruktur o. 1800 83 55-80,
111-38
Begravelsesbreve 80 198, 82 203
Begravelsesprotokoller 80 197-98
Bendz, Chr. Ahle, kommandørkaptajn 81
189
Benzon, C. L. A., overpræsident 80 33
Berendt, Lennart, overassistent 80 198
Berg, Hans Johan Frederik, portrætmaler
81 180. -, J. C., arkitekt 80 37
von Bergen, Ane Cathrine g. Veith 81 60
Bergsøe, Bent, cand. jur. 82 12
Berlingske Tidende 81 9-10, 14-15
v. Berneke, Andreas Holt 83 7-28.
-, Brigitta f. Grip 83 7-28
Bernhard, Carl se Saint-Aubain, A., for-
fatter
Bernstorff, A. P., udenrigsminister 83 148,
151-54, 160, 168
Bertram, Viggo, arkitekt 80 36
Beskæftigelsesforanstaltninger i 1930'rne
80 91-195
Beværtning i 1770'erne 82 38-66
Bibliotekstilsyn, statens 81 78
Bierfreund, Frederik Ludvig, direktør 82
109
Bierregaard, Axel Rudolph, kaptajn 81
183, 188. -, Fritze Louise Antoinette f.
Gandil 81 183
Bille, C. St. A., redaktør, politiker 81 13,
18-19, 82 69, 106-07, 110-11, 113-16,
123, 128-29, 144-45, 147, 154, 83
92-93
Billige arbejderboliger 82 67-135
Bindesbøll, M. G., arkitekt 82 80, 137
Bindslev, Alfred, politiker 80 103, 108
Bing, J. H., fabrikant 82 85, 102-03.
-, M. H., fabrikant 82 85, 102-03, 140
Bing & Grøndahl 80 63
Bissen, H. V., billedhugger 80 59-60, 63,
65, 67, 71
Bjerg, Hans Chr., overarkivar 83 139-71
Black, Anne Marie Kirstine g. Saabye 81
67. -, Laurentze 81 65
Bly 82 31-37
Blåtårn (v. Langebro) 83 158, 160
Boesen, Gudmund, overinspektør, cand.
mag. 82 20

- Bogauktioner 80 80–83
 Boligforhold og befolkningsstruktur i København o. 1800 83 55–80
 Boligregister 83 131–32
 Boligstatistik 83 55–80, 124
 Bomholt, Julius, kulturminister 80 102, 108
 Bomuldsfabrik 83 157
 Bondorf, Anne Cathrine 80 23
 Bonnesen, E. P., ingeniør, docent 82 86. –, N. F., tobaksfabrikant, justitsråd 81 10, 82 85
 Borch, Martin, kgl. bygningsinspektør 81 74
 Bordel i 1770'erne 82 38–66
 Borgerrepræsentationsvalg i det 19. årh. 81 7–26
 Borgstrøm, E., registrator 82 18
 Borup, L. C., borgmester 80 29–30, 33, 38–39, 41–42, 51
 Bournonville, August, balletmester 81 127, 191, 193, 82 79. –, Augusta 81 193. –, Charlotte 81 193. –, Helene 81 193. –, Lovisa f. Sandberg 81 191
 Bov, Preben, direktør, cand.polit. 83 111, 126
 Brahe, Tyge, astronom 83 152, 155, 157, 163
 Bram, L., redaktør, borgmester 80 176, 179, 186
 Branden i 1728 82 174
 Branden i 1795 82 174
 Brandis, Didrich Joachim Abraham, student 81 63. –, J. D., livlæge, professor 81 63
 Brandstation, Københavns 80 43
 Brandt, C. J., præst 83 105
 Brandvæsen 80 197
 Brendekilde, H. A., maler 80 83
 Brenøe, Anna g. 1° Wexschall, 2° Nielsen, skuespiller 81 185, 193
 Brix, C. C., skolebestyrer, politiker 81 19
 Broberg, C. A., grosserer 82 71–74, 85–86, 99, 108
 Broca, Jean, reformert præst 83 162
 Brosbøll, Carl, forfatter 81 193. –, Hansine Erasmie f. Thorbjørnsen 81 193
 Brown, John, skibsreder 83 148, 165
 Brumleby 82 80, 137, 140
 Brundskog, Catarina 80 7
 Bruun, Henry, overarkivar, dr.phil. 82 16. –, Kr., rektor 82 17. –, Nicolai, værtshusholder 82 52. – Rasmussen's kunstauktioner, Arne 80 81
 Brünnich, Morten Thrane, zoolog, mineralog 83 169
 Bræsten, P. T., arrestforvarer 80 14
 Brødtakster 83 29, 32, 33, 36, 38
 Braae, Christiane g. Schmidt-Phiseldeck 81 180. –, Louise f. Degen 81 180
 Bulgarien i 1920–30'erne 80 98
 Bundgaard, Anders, billedhugger 80 53–54
 Burckart, Johan Henrich, smed 81 43
 Burmeister & Wain 82 76–78, 82, 108–09, 128
 Butikker 82 101, 104, 129, 142, 147, 151
 Byfogden 83 36, 38, 40
 Byggeri 80 197, 81 195, 82 67–201, 83 81–110
 Byggesagsarkiv, Københavns Kommunes 82 192
 Byggeselskab, Det københavnske 82 67–135, 143–67
 Bygnings- og boligregister 83 131–32
 Bygningsattestprotokoller ca. 1860–1946 81 196
 Bygningshistorie, kilder til 82 172–201
 Bygningstjeneste, Forsvarets 82 193
 Bülcke, Titus, borgmester 83 31
 Bülow, Christiana g. von Lützow 81 43. –, Johan, hofmarskal 83 156, 161–62
 Bymuseum, Københavns 82 190
 Byplanlægning 82 151–55, 164, 172–75
 Byvåben, Københavns 81 196
 Bæksted, Anders, museumsinspektør, dr.phil. 82 15
 Bærenholdt, Hugo, fuldmægtig 80 155, 166, 168–70, 178

Register

- Børgesen, Viggo Elias, telegrafbestyrer 81 181
- Børnehjem, kommunale 80 144
- Børnehuset (på Christianshavn) 83 159
- Børsen 80 76
- Böttger, F., arkitekt 82 82
- de la Calmette, A., amtmand 83 164.
–, Catharina Elisabeth f. Iselin 83 164
- Cappelen, Benedicte 81 66. –, Diderich, partikulier 81 66, 70. –, Henriette f. Løvenskiold 81 66, 70
- Carl IX, svensk konge 83 8–13, 16, 19–23
- Carlsen, Knud, fiskemester 81 191
- Charlotte Emanuel, negerinde 81 66
- Chemnitz, Johan Hieronymus, præst, konkylolog 83 170
- Christensdatter, Anna Barbara, kokkepige 82 45, 52
- Christensen, Anne Rebecca f. Gørbitz 81 180. –, Balthazar, prokurator 81 9–10.
–, Charles, arkitekt 82 10. –, David Nicolay Schønfeldt, maler 81 180.
–, Inga, stud. mag. art. 82 136–71.
–, John, cand. phil. 82 16, 38–66.
–, Ludvig, socialminister 80 188. –, Peter, præst 81 180. –, Viggo, overborgmester 80 125. –, Villads, rådstuearkivar, dr. phil. 82 7–8, 23
- Christian VII 83 148, 168–69
- Christiansborg 80 59, 70
- Christianshavns arbejderboliger 81 82, 96–97
- Cikoriefabrikker, De danske 82 76, 78
- Civilforsvaret 82 202
- Classen, J. F., generalmajor, industrigrundlægger 83 164
- Classenske boliger, De 82 96–97, 100
- Classenske Fideicommiss, Det 82 81
- Clausen, Inger Herstad g. Winge 81 125.
–, Ludvig, arkitekt 80 36–37
- Colbjørnsen, J. E., højesteretsadvokat, professor 80 15
- Cold, C. M. T., overhofretsjustitiarius 81 185. –, Frederikke, konventualinde 81 185, 189. –, Martha Henriette f. Lange 81 185
- de Coninck, Frederic, købmand 83 168, 170
- Conrad, Rud., kontorchef 80 125, 179, 184
- Continental Illinois Ltd. 81 78
- CPR 83 128
- Dagbladet 80 60–64, 66, 81 13–14, 18–19
- Dagbogsoptegnelser, Julie Christiane Wings 81 124–94. –, Sebastian Francisco de Mirandas 83 139–71
- Dahl, J. C., maler 80 84–86
- Dahlerup, Vilhelm, arkitekt 80 36–37, 82 146, 148–51
- Dahlgaard, Bertel, politiker 83 111, 125
- Dam, P. N., direktør 82 108
- Danielsson, Daniel, tobaksspinder 80 7
- Danneskiold-Samsøe, C. G., greve 81 74.
–, Christian Conrad Sophus, amtmand 81 48. –, Frederik Christian, lensgreve 81 46–48, 52. –, Frederikke Louise f. von Kleist 81 48. –, Nicoline f. Rosenkrantz 81 46
- Dansk Svovlsyre- og Superphosphat-Fabrik 81 77–78
- Danske kancelli 80 10–11, 15, 24
- David, Adelaide Nathan g. 1° Gerson, 2° Pignatelli-Ruffo 81 192. –, C. N., finansminister, nationaløkonom 81 9, 192, 82 73
- Dedenroth-Schou, Birgitte, arkivar 82 15
- Degen, Louise g. Braae 81 180
- Demarkationsterrænet 82 136, 151–54, 159, 175
- Dich, Jørgen S., konsulent 80 92
- van Dockum, Cornelia Wilhelmine g. Scheidtmann 81 190
- Drakenberg, Christian, sømand 83 153
- Drewsen, J. C., assessor 80 17
- D.S.U. 80 92, 116–18
- Due, Alette Wilhelmine Georgine f. Sibbern 81 189. –, Frederik Gottschalk, norsk statsminister 81 189

- Duetårn, rådhusets 80 52
 Duncan, J., forretningsmand 83 165
 Dybensgade 82 38–66
 Døderlein, Chr., præst 81 184. –, Malvina
 f. Petersen 81 184–85
 Dåb 83 165
- Eckardt, Frederikke, enke 81 193
 EDB 83 114–17, 126
 Edlich, Johannes, svensk jurist 83 14,
 16–19
 Ehlers, E. D., borgmester 82 83, 85, 88,
 90, 93, 127
 Ehrlich, Karl = Karl Raloff, politiker 80
 194
 Eigtved, Nicolai, arkitekt 81 37–41, 79,
 83 82–85
 Eilerts, Frederik, puncheskænker 82 61
 Ejendomme, nedrevne 80 197
 Ejlersen, Torben, cand.mag. 82 12
 Elliot, Hugh, engelsk ambassadør 83 149,
 151–53, 155, 157, 159, 161, 165–66,
 169–70
 v. Ely, Anna Elisabeth f. Selmer 81 188.
 –, Eggert Christoffer, kaptajnløjtnant
 81 188
 Enevoldsen, Peder, portner 81 62
 Engelsk tin 82 31
 Enghavevejens Skole 81 195
 English, C. W., arkitekt 80 36
 Engqvist, Hans Henrik, arkitekt 82 11
 Erhvervsarkivet 82 187
 Erhvervsstatistik 81 84–123, 83 55–80,
 124, 126, 133
 Erichsen, John, museumschef 82 12, 20,
 22
 Erik af Pommern 81 27–34
 Eriksen, August Wiemann, mag.art. 82
 10. –, Sejer, underfoged 83 38, 41, 42,
 46
 Ernst, Johan Bartram, politimester 83 52
 Eschricht, D. F., professor 81 188
 Esprit de Valdemar 81 77
 Ette, Carl Rudolf, arkitekt 80 39
- Fabritius de Tengnagel, Conrad, køb-
 mand 83 169
 Falbe, Chr. Tuxen, søofficer, arkæolog 81
 187. –, Clara Johanne Angélique g.
 Rothe 81 187. –, Ida Louise Mathilde
 g. Trepka 81 187. –, J., stiftsdame 81
 73. –, Johanne Vilhelmine Caroline,
 hofdame 81 187
 Falk-Hansen, Aage, redaktør 80 192
 de Falsen, Bolette Marie f. Gjerdrum 81
 179. –, Enevold Munch, sorenskriver 81
 179
 Falske friherre, den 83 7–28
 Fattighjælp 80 109
 Faxø Kalkbrud 82 76, 83 95
 Fenger, C. E., læge 82 79. –, L., stads-
 arkitekt 80 29–33, 38, 43, 48, 82 145,
 148–50
 Fenwick, John, skibsreder 81 49. –, Nico-
 lai, engelsk konsul i Helsingør 83 165
 de Ferriol, St., fransk minister 81 73
 Fibiger, A., fabrikant 81 9
 v. Fircks, Magnus Ernst, generalløjtnant
 83 160
 Fischer, Anna, admiralinde 81 43. –,
 Johan Olfert 81 43. –, M., stenhugger
 81 55
 Fix, Antoinette Wilhelmine g. Rothe 81
 49, 55. –, Bolette Marie g. Ryan 81 49,
 55. –, Carl Christian 81 49. –, Johan
 Hendrik, strømpevæver 81 48. –, Johan
 Henrik, kaptajn 81 49, 55. –, Johan
 Leonhard 81 49. –, Leonora Maria f.
 Kiær g. 1° Hinckel 81 49. –, Peter
 Jacob, kaptajn 81 49
 Flinch, A. C., xylograf 82 100–02, 104–05
 de Flindt, Margrethe g. Güllich 81 191
 Fluberg, Anders, musketer 82 42
 Flydebatteri, gernerske 83 166
 Flåden 83 155–56, 169–70
 Folehavegård 81 49
 Folkekøkkener 80 194
 Folkemuseum, Dansk 82 190
 Folkeregistret 83 112–13, 115, 118, 125
 Folkets Avis 80 69–70

Register

- Foltmar, Kaj, bankrevisor 82 11, 15
Fonnesbech, C. A., minister, godsejer 83 90
Forenede Dampskibs-Selskab, Det 82 76-78, 108, 109
Foreningen af 1853 for opførelse af sunde og billige boliger for de ubemidlede klasser 82 80-81
Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige arbejderboliger 82 67-135
Forhør, pinligt 80 12-13
Forsvarets Bygningstjeneste 82 193
Fortling, Jacob, stenhugger 83 84
Franch, Fredericha 82 45. -, Caroline, tjenestepige 82 47, 51, 55-58
Frederik, arveprins 83 148, 161, 167
Frederik VI 81 182, 83 148, 161, 168
Frederik VII's rytterstatue 80 59-74
Frederiks Hospital 83 150
Frederiksholms Teglværk 80 52-53
Frederikskirken 83 81-110
Frederiksstaden 81 35-36, 83 82
Frederiksværk 80 89-195
Fredningsstyrelsen 81 78
Fridsch, Mads, assessor 80 17
Frihavn, Københavns 82 202
Friherre, den falske 83 7-28
Friis, M. P., overformynder 81 76
Frijs, Christian Emil Krag-Juel-Vind-, til Frijsenborg, politiker 82 73
Frille, Eggert, rigsråd 81 28, 31
Frisering 82 48
Frivillig arbejdstjeneste 80 95, 99
From, Caroline 81 66. -, Hans Josva, urtekræmmersvend 81 66. -, Johan Abraham, skibskaptajn 81 67. -, Josva, agent 81 65-67. -, Karen f. Petersen 81 65
Frølich, Lorentz, maler 81 63, 83 101
Fugl, Henriette Caroline 81 66. -, Jens værtshusholder 82 53. -, Ulrich Nicolai, direktør i Privatbanken, etatsråd 81 66, 82 73-74, 85, 99
Funder, Lise, kunsthistoriker 80 58
Fuskeri 83 35, 40
Fussing, H. N., arkitekt, rådmand 80 33-34, 36
Fyens Diskontokasse 82 109
Fyrdirektoratet 81 74
Fürst, Ida Wilhelmine f. Gandil 81 184. -, Ludvig Gotfried, grosserer 81 184
Fædrelandet, dagblad i 19. årh. 80 60-68, 81 10-14, 17, 19-20
Fællesudvalget til rådhusets opførelse 80 28-58
Fængsler 83 158-59, 162, 166
Fæstningsterræn 80 28, 82 151-54, 159, 175
Fødselsstiftelsen 83 150
Faaborg, N. L., kunsthistoriker 82 15
Gad, Jacob, politifuldmægtig 83 33-37, 43-47. -, Jørgen, præst i Vejby 80 9, 18
Gadebelysning 83 30, 32, 33, 50
Gadefogder 83 40, 41, 43
Gaderenholdelse 83 31, 36, 38, 40
Gamél, V. C. L., maskinfabrikant 82 86
Gammelgaard, Hjalmar, højskoleforstander 80 184
Gammeltoft, Jens Christian, borgmester 82 85
Gammeltorv 80 28
Gamrath, Helge, cand. mag. 82 11, 22
Gandil, Anna Jacobine 81 125. -, Augusta g. Schneider 81 179. -, Cecilie Henriette f. Steenberg 81 182-83. -, Chr., direktør, cand. polit. 81 124-94, 82 15, 17. -, Christian, løjtnant 81 184, 188. -, Christiane g. v. d. Recke 81 184, 189, 193. -, Elisabeth Christine f. Ingerslev 81 182. -, Elise Nicoline Hansine, musiklærer 81 181, 183. -, Eugenie Mariane Emilie 81 184. -, Friederich (Fritz) August, søofficer 81 182. -, Friederich (Fritz) Christian, agent, bogholder 81 180-82. -, Fritze Louise Antoinette g. Bierregaard 81 183. -, Ida Wilhelmine g. Fürst 81 184. -, Jean Christian Frederic, stadsmægler 81 125, 184. -, Johan Christian, oberst 81 182.

- , Johan Peter, ekvipagemester, kommandør 81 179–84, 186, 188–89. –, Johan Peter, læge 81 186. –, Johanne Christiane f. Koch 81 180, 188, 192. –, Louis, toldkontrollør 81 183. –, Louise 81 179. –, Louise f. Winkel 81 125, 186. –, Louise Jacobine g. Jung 81 182. –, Mariane 81 180. –, Marie Louise g. Hecquet 81 181, 186. –, Marie Louise Christiane g. v. d. Recke 81 180–81. –, Marie Susanne Louise g. Selmer 81 187. –, Mathilde Cathrine g. Schneider 81 179, 183–84. –, Nicoline Frederikke Christiane f. Olsen 81 181.
- Gasværksvejens Skole 81 195
- Gautier, Henrik, arkivar, cand.mag. 82 204, 83 173
- Gedalia, G. A., bankier 82 72
- Genealogisk forskning 81 196
- Geodætisk Institut 82 192
- Gerner, Henrik, skibskonstruktør 83 156
- Gernersgade 30–36 82 90
- Gernerske flydebatte 83 166
- Gerson, Adelaide f. Nathan David 81 192. –, George, hofråd 81 192
- Giødesen, P. F., kommandør 80 33, 38, 50
- Giødwad, J. F., journalist 81 13
- Gjerdrum, Bolette Marie g. de Falsen 81 179. –, Ole Elieson, politimester 81 179
- Gjertz, Jacobine Sofie, pianist, komponist 81 181
- Glasdækket gård 80 29–51, 82 147
- Glückstadt, Isak, bankdirektør 82 77
- Glæser, Franz, kapelmester 81 185
- Gode, bryggerenke 81 43–44
- van der Goes, Maarten, hollandsk ambassadør 83 148, 168
- Gothersgade, nr. 58 82 126. –, nr. 160 (Søtorvkomplekset) 82 121
- Grip, Brigatta g. 1° m. Andreas Holt (v. Berneck), 2° m. Per Nilsson Natt och Dag 83 7–28
- Grove, C. F., fyrringeniør 81 17
- Grundejerforening, Københavns 81 16–17
- Grundtvig, N. F. S., præst og digter 80 68
- Grøn, Sejer Eriksen, underfoged 83 38
- Grønlund, Anders, prokurator 80 15–17, 82 50
- Guldhornene 83 153
- Guldtrækkeri 83 35, 47
- Gule Palæ, Det (Vestergårdsvej 16–34) 82 94
- Gule Æske, Den, butik 81 76
- Gundersen Lund, Niels, øltapper 81 36–38, 41
- Güllich, Geert Sørensen, slotsforvalter 81 191. –, Margrethe f. de Flindt 81 191
- Gymnastikhøjskole, Niels Bukhs 80 100
- Gørbitz, Anna Rebecca g. Christiansen 81 180. –, Johan, portrætmaler 81 180
- von Görtz, C. H. J. W., saksisk diplomat 83 148, 154–55
- Gøye, Mogens Axelssøn, rigshofmester 81 27–34
- Gård, glasdækket 80 29–51, 82 147
- Haderup, Ernst, avlsforvalter 81 186. –, Ernst Julius, læge 81 186. –, Therese, adopt. Nachtegall 81 186. –, Victor Frantz Nachtegall, professor, dr.med. 81 186
- Haffner, W., krigs- og marineminister 82 144–45
- Hagemann, G. A., fabrikant 80 48, 83 102
- Hall, Augusta 80 68
- Hallager, L., tømmerhandler 80 176
- Hamann, J., mejeriejer 81 74, 77
- Hamburgs rådhus 80 29–30
- Hammer, M. N., præst i Helsingø 80 18
- Hammerich, H. H., ingeniør 80 33, 42, 51
- Handelsbank, påtænkt 1856 82 72, 77
- Handelsbanken 82 77
- Handlende 81 10
- Hannover, M. E., grosserer 82 73
- Hans Hospital, Sect. 83 163
- Hansdatter, Cecilia, stuepige 82 42, 45, 47, 53, 56
- Hansen, A. N., etatsråd, grosserer 82 73. –, C. F., arkitekt 80 28. –, C. K., gros-

Register

- serer 82 86. –, Christian, arkitekt 83 88.
–, Christian, operasanger 81 186. –,
Frederik Johan, portner 81 72. –, H. N.,
borgmester 80 29, 33–34, 38–42, 50–51,
83 123. –, H. P., silke- og klædekræm-
mer 81 9. –, Hans, underfoged 83 38,
40–44. –, Michel, tømmermand 81 43.
–, Oskar, forfatter 80 176. –, Poul, for-
stander for Arbejderhøjskolen i Esbjerg
80 102
- Harsdorff, C. F., arkitekt 83 87
Hauch, A. W., overhofmarskal 83 162
Hausman, Eugene, fransk byplanlægger
82 140–41, 144, 164, 166
Havnevæsen, Københavns 82 192
Hecquet, Carl Frederik Albert, læge 81
186. –, Frederik Frantz, læge, etatsråd
81 181, 186–88. –, Marie Ida g. Meyer
81 188. –, Marie Louise f. Gandil 81
181, 186. –, Sophie Nanny Marie Chri-
stiane f. Torp 81 186–87
Hedemann, Francisca 81 63
Hedtoft, Hans, statsminister 80 191
Heegaard, Anker, fabrikkej 81 17.
–, Anker, grosserer 81 17
Hees arkiv, auktionholder 80 88
Heftye, Henrik, cand.theol., grosserer 81
192
Heiberg, Andreas Henrik, læge 81 183.
–, Emma Wilhelmine f. Munch 81 182.
–, Johan Fritzner, læge 81 182. –,
Johanne Louise, skuespiller 81 127.
–, Louise Augusta Henriette f. Heltzen
81 183
Hejmdal, københavnerblad 81 16
Helsingør Centralbibliotek 80 180
Helsingør Højskole 80 180
Helt, Christen Pedersen, rådstueskriver
83 33, 41
Heltzen, Louise Augusta Henriette g.
Heiberg 81 183
van Hemert, Elisabeth g. Schneider 81
179. –, Johannes, bankier 81 182.
–, Justine 81 182. –, Marie Agathe 81
182. –, Peter, købmand 81 182
Hempel, Søren Tillemann, hospitals-
inspektør 83 151
Hendriksen, F., xylograf 80 58
Hennemann, Dorthe 82 45, 47, 48, 50, 51,
54, 56, 57
Hennings, Wilhelm, generaldirektør for
Kirurgisk Akademi 83 151
Henningsen, Lars N., arkivar 82 17
Herholdt, J. D., arkitekt 80 68, 82 142,
144, 150, 166
Hesselberg, Henriette Magdalene g.
Konow 81 68
Hetsch, G. F., arkitekt 82 142, 144, 166,
83 87
Heyman (Heymann), I. W., vekselerer,
fabrikant 81 15–17, 20, 82 85, 99.
–, Philip W., grosserer 82 85, 99, 108.
–, W. Ph., grosserer 82 85, 99
Heynemann, Melchior, portner 81 43
H.F.T., A/S, senere Palwan Estates 81 78
Hillebrandt, Niels Peter, sanger, musik-
lærer 81 183
Hinckel, Anthonette Maria f. Kiær, g. 2°
Fix 81 49. –, Herman Friderich, guver-
nør 81 48
Hiort, H. J., assessor 80 17
Historiske Meddelelser om København
1957–81 82 7–30
Historiske Sandkro, Den 80 121, 156, 174,
177
Hjorth, F. C., nålemagermester 81 13
Hjælperen, orlogsskib 83 169–70
Hoffmann, C., købmand 83 149–50
Hoffmeyer, Henrik B., cand.mag. 82 11
Hofretten (før 1771) 80 77
Hof- og stadsretten 80 12–13, 15, 23,
77–79, 82 38, 58, 59
Holgersen, Elisabeth Magdalene 80 8–23
Holm, Augusta f. Aagesen 81 184. –, Axel,
direktør, cand.polit. 83 111, 115,
–, Georg, fuldmægtig 80 155. –, Hans
J., arkitekt 82 150. – og Sønnner, Jacob
82 71. –, Lars, landmand 80 125, 142.
–, Lars Jess, kancellideputeret 81 184.
–, Ludvig, grosserer 82 73

- Holmblad, L. P., grosserer, fabrikant 82 107, 109-11, 83 101
- Holmskiold, Theodor, botaniker 83 148
- Holst, adelig slægt, svensk 83 23. -, borgerkaptajn 80 12, 25. -, Anna Maria 81 43. -, Axel, læge 81 187. -, Christiane g. Phister, operasanger 81 193. -, Dorothea Christierne f. Steffens 81 187. -, Frederik, læge, professor 81 187. -, Ingeborre g. Lund 81 43. -, Valborg 81 187
- Holstein, Ludvig, til Holsteinsborg, konseilspræsident 83 89-90
- Holt, Andreas (v. Berneck) 83 7-28. -, Brigitta f. Grip 83 7-28
- Hoppe, Anna Marie f. Knudsen 81 189. -, Peter Iver, boghandler 81 189
- Horn (se også Winkel Horn), Carl Frideric 82 53. -, Fr., justitiarius 80 14-15, 17. -, Frederik, værtshusholder 82 38-66. -, Karen f. Pedersdatter 82 38-66
- Hornemann, Emil, læge 82 79, 140
- Hornung, C. C., pianofabrikant 81 65
- Hoskiær, Frederik, varemægler 81 184
- Hospitalsjournaler 82 202
- Hovedvagten 82 117, 138, 141, 144-45, 148
- Hovedvagtsgade 2-8 82 119, 121, 126, 146, 148
- Hulkort 83 114, 126, 128
- Hummelbech, Peder Andersen, tømrersvend 81 43
- Husleje 81 45. -, skat på 81 23
- Husregister 1809 80 198
- v. Huth, Wilhelm, general 83 154, 160
- Hvid, snedkermester 80 139, 151, 156, 173, 178
- Hvidt, A. N., fabrikant 82 12. -, Ed. J., mægler 82 85, 108. -, Kristian, folketingsbibliotekar 82 12
- Hvidtfeldt 82 109
- Hægstad, Arne*, sognepræst, cand. mag. 82 31-37
- Højbro Plads 80 56
- Højesteret 83 36, 163, 169
- Hørup, Viggo, politiker, redaktør 81 17
- Høyer, Anna Marie g. Adler 81 63. -, Francisca Dorothea 81 63
- Håndværkere, valg af (til borgerrepræsentationen) 81 9-14
- Hårmode i 1770'erne 82 48-49
- Ildebrandshuse 82 174
- Illustreret Tidende 80 65, 69-70
- Indvandring 1850-1914 81 84-123
- Ingemann, V., arkitekt 80 55-56
- Ingerslev, Elisabeth Christine g. Gandil 81 182. -, H. P., landmand, politiker 81 23
- Inkvisitionskommissionen 80 9-14, 21, 23
- Internationale Højskole, Den 80 176
- Ipsen, J., kriminalretsassessor 80 33
- Jacob Micheelsens Minde, børnehjem 80 144
- Jacobi, Adolph, borgmester 80 47
- Jacobsen, Carl, brygger 82 125. -, J. C., brygger 80 68, 81 11, 82 85, 87, 99, 107-08, 110
- Jardin, N. H., arkitekt 83 84-87
- Jensdatter, Anne g. Abrahamsen 82 42
- Jensen, Albert, arkitekt 83 91, 95, 99. -, Ferdinand, arkitekt 82 119, 154, 155. -, Jacob B., mag. art. 82 17. -, Jens, borgmester 81 23. -, Severin, malermester 80 39, 50. -, *Sigurd*, stadsarkivar, dr. phil. 80 196, 198, 81 7-26, 212-14, 82 12-23, 29, 172-201. -, Thorkild, skoledirektør 80 162
- Jenssøn, Mathias 81 28
- Jeppesdatter, Kirsten g. Lund 81 36
- Jerichau, Adolf, billedhugger 80 74
- Jernbaneselskab, Det Lolland-Falsterske 82 76-78. -, Det Østjællandske 82 76-78
- Jespersen, Otto, lærer 80 122-23, 127-28, 134, 156-57, 159, 162-65, 175-76, 180-81
- Jessen, retsbud 80 21. -, Kirsten-Elisabeth, mag. art. 82 15

Register

- Jexlev, Thelma, arkivar, cand. mag. 82
15, 19, 22
- Johannsen, skovfogedaspirant 80 147, 156,
174, 178
- Johansen, Kjeld, direktør, cand. polit. 83
111, 125-26
- Jonquieres, Henrik de, kontorchef 80
93-94
- Juliane Marie af Braunschweig-Wolfen-
büttel 83 161
- Jung, Anette g. Langhoff 81 184. -, Carl
August Christoph, musiklærer 81 183.
-, Johannes, godsforvalter 81 183-84.
-, Louise Augusta f. Rundberg 81 182,
184. -, Louise Jacobine f. Gandil 81
182. -, Ludvig Andreas Thomas, pro-
prietær 81 182-83
- Junge, Johan Peter Boye, brandmajor 81
184
- Justitia, orlogsskib 83 156
- Justitssager i 1680'erne 83 31, 32, 51
- Juul, Christian Sehestedt, til Ravnholt,
politiker 82 73
- Jøder 81 11, 16, 89-97, 118-21
- Jöhnke, Ferdinand, marineminister 81 20
- Jørgensen, Emil, arkitekt 80 52. -, Frank,
overarkivar 82 13, 22. -, *Harald*, lands-
arkivar, dr. phil. 80 7-27, 82 13, 14, 20,
22. -, Johan, arkivar, dr. phil. 82 14,
15, 22. -, Kurt, assistentelev 81 197.
-, Laura Charlotte g. Tietgen 83 101,
105. -, Otto, lærer 80 124, 130, 133,
148-49, 156-57, 162-63, 172, 179, 181.
-, Peder, underfoged 83 36, 38, 41-43,
46, 50. -, Sofus, fabrikant, direktør
83 95
- Kagstrygning 82 60
- Kalundborg 81 31
- Kalveboderne 83 35
- Kandestøberne 82 31-37
- Kartoffelrækkerne 82 82
- Kaserne 83 163
- Kassation af arkivalier 82 204, 83 172-73
- Kastellet 83 160
- Katolske menighed 83 165
- Kayser, H., tømremester 80 33-34, 42,
50-51, 68, 82 83, 85, 88, 90, 93, 102,
127, 140, 143
- Kayserstaden 82 89-90, 95, 126
- Kierulf, Anne Marie Sophie f. Winge 81
127, 189. - Axel, justitiarius 81 192.
-, Carl, bureauchef 81 189, 191. -,
Chr., oberstløjtnant 81 189. -, Ida 81
190, 192. -, Marie Christiane f. Snee-
dorf 81 192
- Kilder til Københavns bygningshistorie 82
172-201
- Kirkebogsregistre 80 198
- Kirkerup, Andreas, tømremester 80 22
- Kiær, Anthonette Maria g. 1° Hinckel,
g. 2° Fix 81 49
- Kjergaard, Emilie g. Schmidt 81 65
- Klausen, K. M., politiker 81 23
- Klein, Vilhelm, arkitekt 82 82
- von Kleist, Frederikke Louise g. Danne-
skiold-Samsøe 81 48
- Klæder 82 50
- Knudsen, Ane Johannine 81 188. -, Anna
Lucia Jensdatter f. Lax 81 189. -, Anna
Marie g. Hoppe 81 189. -, Fr. Chr.,
kaptajn 81 188. -, H. A., borgmester 80
32-33. -, H. C., skuespiller 81 188-89.
-, *Jesper*, mag. art. 80 59-74. -, Johan
Frederik Emil, stud. jur. 81 188. -,
Juliane 81 188. -, P., borgmester 81 26.
-, Peder, arbejdskarl 81 43. -, S. E.,
mejeriejer 81 77. -, Wibeke Magdalene
81 188
- Kobbersmedene 83 48
- Koch, A., arkitekt 80 36. -, Johanna Chri-
stiana f. Gandil 81 180, 188, 192. -,
P. F., højesteretsassessor 80 33-34, 39,
42, 50. -, Valdemar, arkitekt 80 35-37,
52
- Koefoed, Augusta g. Stage 81 185. -,
Hans, direktør for Børnehuset 83 159
- Kofoed, Hans, fuldmægtig 81 212-14
- Kokansky, Anna Kirstine 81 43

- Koleraepidemien 1853 82 137, 175
 Kollektive landbrug 80 95
 Komiteer 82 203
 Kommercekollegiet 83 45, 47–49, 52
 Kommishandel (auktion) 80 75
 Kommissionsarkiver 82 202–03
 Kommunalforening, Københavns 81 22
 Kommunehjælp 80 109
 Kongelige Bibliotek, Det 80 76, 82 187–89, 83 157, 162
 Kongelige Teater, Det 83 148
 Kongens foged 80 14–15
 Konow, August, konsul 81 67–70. –, Hans Jacob, kammerjunker, cand. polit. 81 70, 74. –, Hans Jacob Hesselberg, konsul, skibsreder 81 67–71. –, Henri, viceadmiral 81 69–77. –, Henriette Magdalene f. Hesselberg 81 68. –, Ida Athalia 81 70. –, Ida Marie f. West 81 68–70. –, Jacobine Catharine f. Worsaae 81 73. –, Johan Wilhelm 81 70. –, Wilhelm August 81 70
 Konservativ Ungdom 80 116
 Kornerup, Jacobine g. Reck 81 188
 Kost-logisystemet 83 61, 74, 76–78
 Krag, Dorte 81 46
 Kragh, K. M., korrespondent 81 77. –, Mogens ekspeditionssekretær 82 11
 Krieger, A. F., jurist, politiker 82 144–45, 83 89–91
 Kriminelle kammer under Hof- og Stadsretten 80 15, 17, 82 38, 58, 59
 Kristensen, Svenn Eske, kgl. bygningsinspektør 81 78. –, Tom, forfatter 80 57
 Kristoffer af Bayern 81 30–31
 Krogh, Amalie, husbestyrerinde 81 69. von –, Cecilie Christine g. Møsting 81 61. –, Henriette Kristine 81 62. von –, Marie Sophie Frederikke g. Oxholm, overkammerherreinde 81 73
 Krontin 82 31–37
 Krossing, N. B., kaptajn 81 181
 v. Krüdener, Barbara Juliane f. v. Wietinghoff 83 149, 161, 166. –, Burchard Alexis Constantin, russisk diplomat 83 147–48, 150–51, 153–55, 160–62, 166, 170
 Kryolitselskabet 82 76
 KTAS 82 76
 Kuhlau, Georg Frederik, musiker 81 180
 Kulikovskiy, Olga, storfyrstinde 81 75
 Kunst, Statens Museum for 82 191
 Kunstakademiet 83 148
 Kunstakademiets bibliotek 82 189
 Kunstauktioner 80 80–86
 Kunstindustrimuseet 82 191–92
 Kunstammeret 83 152
 Kunstpolitik 80 59
 Kuur, Severin Michael, kopist 80 77
 Kvindeleje 80 193
 Kühl, H., urmagermester 81 11
 Kyse, Anne Katrine 80 8–16, 22. –, Daniel, slagter 80 7–27. –, Daniel Danielsen, slagter 80 8, 22. –, Kirsten Madsdatter, se Langholm. –, Maren 80 8, 18, 22. –, Ole Andersen, slagter 80 25. –, Poul, slagter 80 7–8
 Küster, Johan Henrich, kommissionær 81 43
 København, Københavns og københavnske, se næste ord
 Købke, J. P., ingeniørkaptajn 82 152
 Kødtakster 83 29, 32, 33, 36, 38
 Kølln, O., kommunaldirektør 82 16
 Kaas, Frederik Christian, kontreadmiral 83 152, 154–56, 164
 Lakier, Christiane Wilhelmine 81 185. –, Petrine Sophie 81 185
 Landbrug, kollektive 80 95
 Landmandsbanken 82 77
 Landsarkivet for Sjælland m. v. 82 181–82
 Lange, Halfdan, cand. theol. 80 128. –, Ida 81 185. –, Lucie Thomine f. Petersen 81 185. –, Martha Henriette g. Cold 81 185. –, Michael, overpræsident 81 127, 185
 Langhoff, Anette f. Jung 81 184. –, Carl Christian Emil, præst, professor 81 184

Register

- Langholm, Kirsten Madsdatter g. 1° Kyse, 2° Snedsted 80 7–18, 27
- Larpent, Isaac Pierre, dr. med. 81 188.
–, Juliane Elise f. Mathiesen 81 188
- Larsen, Aksel, politiker 80 103–04. –, Henning Valeur, bibliotekar, cand. mag. 82 13, 18, 22. –, Søren P., politiker 80 103, 108, 193. –, Valdemar, driftsbestyrelse 80 121, 147, 161–62, 174, 184
- Lassen, Rudolf, departementschef 80 93–94
- Laug i 1680'erne 83 29–54
- Lawaetz, Charlotte Elisabeth g. Steenberg 81 183
- Lax, Anna Lucia Jensdatter g. Knudsen 81 189
- Lehmann, Johannes, dr. phil. 82 16. –, Orla, politiker 81 9, 83 88
- Leitholt, Christopher, stenhuggersvend 81 43
- Lejlighedsindretning 81 41–59, 63
- Lem, Peter Mandrup, hofviolin 83 167
- Lerche, Carl Georg Frederik, hofjægermester 81 191
- Leschly, Erik, generalmajor 81 77. –, Ernst Melchior, landinspektør 81 190
- Leth, Frands, proprietær 81 192. –, Gyriitha Augusta f. Steenberg 81 192
- v. Levetzow, Heinrich, amtmand 83 170
- Levin, Elisabeth Louise f. Schneider 81 181, 183. –, Louis, læge 81 181. –, Martin, grosserer 82 85
- Levy, Martin statsgældsdirektør 82 108. –, Moritz, nationalbankdirektør 82 73, 83 101
- Libérale Venstreforening, Københavns 81 22
- Licht, Henrich, auktionsdirektør 80 77
- Lichtenberg, C. F., industridrivende 81 22
- Liebe, C., sagfører, politiker 82 107–08, 110–12. –, Otto, sagfører 81 76
- Liebenberg, C. C. B., højesteretsadvokat 82 73
- Lilliehöök, Ebba Månsdotter, grevinde 83 8–19
- Lime, Søren, politiprotokollist 83 45
- Lind, Lars, skibsprovianskriver 81 43
- Linde, Helle, stadsarkivar, cand. mag. 80 198, 82 29, 172–201. –, Peter, konservator 82 10, 20, 22
- Linnemann, Sophie Hedvig Arendine Steenstrup g. Schneider 81 183. –, Stephan, borgmester, nationalbankdirektør 82 85
- Linschow, Pernille, kokkepige 82 45, 50
- Liseleje-Melby turistforening 80 125
- Logerende 83 61–63, 67–69, 71–72, 74, 76, 78
- Louise Augusta, hertuginde af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg 83 148, 161
- Lukassen, Andreas, kvartermester 81 43
- Luksusforordninger 83 30, 35, 36, 38
- Lund, Andreas Nicolai 81 36, 38–40, 43–46. –, F. V., tømremester 82 126. –, Ingeborre f. Holst 81 43. –, J. C., agent 81 11. –, Kirsten f. Jeppesdatter 81 36. –, Niels 81 36. –, Niels Gundersen, øltapper 81 36–38, 41. –, Troels, teatermaler 81 11
- Lundbye, J. Th., maler 81 63
- Lunde, P. F., jernstøber 81 9–10, 12
- Lundell, Peter, skomager, portner 81 72
- Luplau, Daniel Carl Erhard, skolebestyrer, præst 81 190
- Lüders, Heinrich Conrad Julius, kammermusikus 81 181
- Lygtevæsen 83 33, 50
- von Lützwow, Christiana f. Bülow 81 43
- Lægeforeningens boliger 82 80, 96–97, 100, 137
- Lødhed af sølv 82 33
- Løjstrup, J., statsskovfoged 80 156
- Løsøreauktion 80 79–86
- Løven = J. D. Brandis 81 63
- Løvenskiold, Henriette g. Cappelen 81 66, 70
- Lånekasse 82 75

- Mackeprang, Otto, vicekontorchef, cand. jur. 80 196
- Madame Muurskee 82 38–66
- Madsen, A. R., statskovfoged 80 156
- Magistraten i 1680'erne 83 29–54
- Magistratens 3. afdeling 80 120–21
- Maglebylejren 80 188
- le Maire, E., grosserer 82 73, 83 101
- Manchesterfabrik 83 157
- Manggoods 82 31–37
- v. Mansbach, Anna Sophie Marie f. Anker 81 188. –, Carl, generallojtnant 81 188
- Margeirsson, Jon Kristvin, fil. lic. 82 15
- Margolinsky, Julius, bibliotekar 82 18
- Marmorkirken 82 67, 116. –, den grundtvigianske katedral 83 81–110
- Marstrand, C. F. D., bagermester 81 14. –, Jacob, borgmester 81 24, 26. –, Margrethe 80 68. –, Wilhelm, maler 80 68–69
- Massefylde 82 32
- Mathiesen, Juliane Elise g. Larpent 81 188. –, Haagen, handelsmand 81 188
- Matsen, C., forstander v. St. Hans Hospital 80 22
- Meincke, Anna 81 48. –, Catharina 81 48. –, Lorentz Angel, justitsråd 81 48. –, Maria 81 48. –, Mette Maria 81 48
- Meinert, N. J., grosserer 81 11
- Mejer, Margrethe, stuepige 82 45, 52
- Melchior, Ane Christine f. Rampe 81 72–73. –, August, høker 81 72. –, Emilie 81 72. –, Emma 81 72. –, Julie 81 72. –, M. G., etatsråd 82 71, 73–74, 108
- Meldahl, F., professor, bygningsinspektør 80 29, 34–36, 39–40, 42, 47, 50–51, 82 69–70, 102, 107, 110–11, 114–16, 123, 129, 138, 140, 144–45, 147, 150–55, 166, 83 91–95, 97, 99, 101–04, 106–08
- Meriansgade 4–10 82 90
- Mexicos gesandtskab 81 77
- Meyer, Marie Ida f. Hecquet 81 188. –, Osvald Maria Gravensteen, kaptajn 81 188.
- Meyn, Frederich, oberstlojtnant 81 188. –, Niels, forfatter 80 127, 156, 184, 194. –, Peter, stadsbygmester 81 188
- Middagsposten = Dagbladet 81 18–19
- Middelstand 81 14
- Mikkelsøn, Knud, dekan, rigsråd 81 30
- de Miranda, Sebastian Francisco, general 83 139–71
- Mode i 1770'erne 82 48–50
- Mogensen, Margit, arkivar, cand. mag. 80 75–88, 82 20
- Moltke, A. W., godsejer 82 87, 109. –, Adam Gottlob, statsmand 81 46. –, Evert, hovedsmand 81 30. –, Joachim Godske, gehejmestatsminister 83 152
- Monrad, D. G., biskop, politiker 81 10. –, Emilie 80 68
- Monumenter 80 59–67
- Morville, Kield, skovrider 80 122, 143, 147, 178
- Mosaiske menighed, Den 81 11, 16, 94–95, 97, 118–21
- Mosin, Bertil 80 22
- Muhle, Sophie 82 44
- Munch, Emerentze f. Barclay 81 179. –, Emma Wilhelmine g. Heiberg 81 182. –, Jacob, portrætmaler 81 179. –, Noline (Nina) Louise g. Thaulow 81 179
- Munck, Chr. H., grosserer 81 22
- v. Munthe af Morgenstjerne, Christian Frederik Jacob, sorenskriver 81 185. –, Wilhelmine Christine f. Petersen 81 185, 188
- Muurskee, Madame 82 38–66
- Müllertz, Camillus, kirurg, etatsråd 81 181
- Mynster, Frederik Joachim, præst 81 184, 186. –, Henriette f. Stephansen 81 184
- Münter, Balthasar, dr. theol. 81 182, 187. –, Ida Marie Louise f. v. Schmidt-Phiseldeck 81 187. –, Wilhelmine Frederikke, konventualinde 81 187
- Myschetzky, Anne, stud. mag. 82 10
- Møblering 81 45, 49–50, 52–53, 63–64
- Møllegaards teglværk 80 52–53

Register

- Møller, Casper, galvanoplastiker 80 74.
–, Fr., hofpianofabrikant 81 65. –,
Georg E. W., arkitekt 80 36–37, 82 146.
–, J. A., restauratør, Sandkroen 80 156,
174, 178. –, N., muremester 82 54
- Møntauktioner 80 80–83
- Møsting, Cecilie Christine f. Krogh 81
61–65. –, Johan Sigismund, geheime-
statsminister 81 61–65. – Schmidt,
Ernst Ferdinand, løjtnant 81 65
- Mål og vægt 82 33–36, 83 30, 33, 35, 38,
43
- Nachtegall, Franz, gymnastikpædagog 81
186. –, Petrea Susanne f. Resch 81 186.
–, Sophie f. Winkel Horn 81 186. –,
Therese g. Haderup 81 186
- Nansen, Albertine 81 191. –, Hans Han-
sen, præsident 83 34, 35, 45, 52. –, Hans
Leirdal, birkedommer 81 191
- Nationalliberale 80 59–74, 81 10–11, 14
- Nationalmuseet 80 120, 82 189–90
- Nebelong, N. S., arkitekt 82 79
- Nedrevne ejendomme 80 197
- Nicoladoni, solist 80 127
- Nicolaisen, Peder, matros, øltapper 81 43
- Niels Bukhs gymnastikhøjskole 80 100
- Nielsen, Anna f. Brenøe, g. 1° Wexschall,
skuespiller 81 185, 193. –, Bent Chr.,
assistent 82 11. –, Bodil, assistent 80
198. –, Caroline Petrine Emilie 81 191.
–, Frederikke Henriette 81 191. –,
Johanne Wilhelmine g. Aschlund 81
191. –, Kaj, forfatter 82 13. –, N. P.,
skuespiller 81 127, 184–85, 191–92. –,
N. P., socialdirektør 80 125. –, Otto V.,
viceskoleledende 80 120–90. –, Robert,
sekretær, borgerrepræsentant 80 152.
–, Severin, ingeniør 80 198, 82 203
- Nissen, Ed. A., maskinmester 82 17
- Nordberg, Pauline, stuepige 82 45–47,
51–61
- Nordow, P. W., lærer 80 129, 150, 156,
162, 175, 181
- Norrie, Gordon, major 82 10, 18, 22
- Numsen, Christian, overhofmarskal 83
167
- Ny Adelgade 1–5 82 119, 121, 146, 148,
150
- Ny Østergade 82 119–21, 126, 146–51
- Nyberg, Johannes, parykmager 82 43, 55
- Nyrop, Martin, arkitekt 80 28–58
- Næringsbreve 1932–75 83 172
- Næringsdrivende 81 10, 83 30
- Nærum Højskole 80 154
- Nærumgård, børnehjem 80 144, 188
- Nødhjælpsarbejder i 1930'erne 80 91–195
- Nørre Søgade 7 82 121
- Nørregård, Georg, professor, dr. phil. 82
19
- Odgaard, N., lærer 80 129
- Oe, se under Ø
- Oldenburg, Regine Maria f. Anker 81 188
- Olesen, Jens E., forskningsstipendiat 81
27–34, 82 19
- Olsen, turistforeningsformand, Liseleje-
Melby 80 125. –, Elisabeth Dorothea f.
Balle 81 181. –, Gottsche Hans, notarius
publicus 81 181. –, Gunnar, lands-
arkivar, dr. phil. 82 18. –, Knud, under-
foged 83 38, 41, 42. –, Nicoline Frede-
rikke Christiane g. Gandil 81 181. –,
P. C., brændevinsbrænder 81 11
- Onsdagsforeningen 81 17–18
- Oppfer, Fr., redaktør 82 7–8
- Ortved, Troels, Kongens foged 80 14–15
- v. d. Osten, Adolph Siegfried, udenrigs-
minister 83 163, 169
- Otto, Carl, professor 81 187
- Otzen, Joh., arkitekt 80 29–30, 35
- Overfredningsnævnet 81 78
- Oxholm, Marie Sophie Frederikke f.
v. Krogh, overkammerherreinde 81 73.
–, Waldemar, overhofmarskal 81 73
- Palazzo Pubblico i Siena 80 54, 56–57
- Paldam, Jørgen, økonomidirektør, cand.
polit. 83 111, 126

- Palwan Estates 81 78
- Parsberg, Kristoffer, kammermester 81 30
- Passow, Cecilia Maria Ida 81 62
- Pauli, Daniel (Daniel Kyse) 80 7–27.
–, Otto Georg, etatsråd 81 45
- Paulli, J. H., præst 81 182
- Peder Madsens Gang 82 100–07, 117–22,
128–29, 138–48
- Pedersdatter, Anne, tjenestepige 80 8–21,
23. –, Else 82 42. –, Eva Dorothea 82
42, 44, 51. –, Karen g. Horn 82 38–66.
–, Sophie Magdalene, tjenestepige 82
45, 52
- Pedersen, Kell, assistent 83 173. –, *Klaus*,
stud. mag. 82 67–135, 83 81–110
- Pedersstræde, St., matr.nr. 128–29/1755
80 8, 19–21
- Petersen, Anna Christine g. Stang 81 185.
–, Christian, puncheskænker 82 61. –,
Claus, søofficer 81 189. –, Georg, gros-
serer 83 101. –, Hans, maler 80 7. –,
Hans Christian, etatsråd 81 127, 184–85.
–, Johanne Christiane 81 66. –, Jonas
Rasmus, søofficer 81 183. –, Karen g.
From 81 65. –, Kirstine Marie f. Thrane
81 127, 184. –, Louise g. Phister, skue-
spiller 81 189. –, Lucie Thomine g.
Lange 81 185. –, Malvina g. Døderlein
81 184–85. –, N., skomager 81 74. –,
Ole, forstander 80 182–83. –, Ove,
arkitekt 82 148–51. –, Sigvard Emil,
brigadelæge 81 185, 189. –, Svend,
grosserer 82 77, 83 96. –, *Vibeke*, stud.
mag. art. 82 136–71. –, Vilhelm Val-
demar, arkitekt 82 119, 150, 154–55. –,
Wilhelmine Christine g. v. Munthe af
Morgenstjerne 81 185, 188
- Phillipsen, Th., maler 80 83
- Phister, Anna Augusta Sophie Elisabeth g.
Wilse 81 187. –, Charlotte f. Oehlen-
schläger 81 193. –, Christiane f. Holst,
operasanger 81 193. –, Louise f. Peter-
sen, skuespiller 81 189. –, Ludvig, skue-
spiller 81 127, 182, 187, 189, 192–93
- Pignatelli-Ruffo, Adelaide f. Nathan
David 81 192. –, Antonio, siciliansk
diplomat 81 192
- Pilestræde matr.nr. 11/1755 80 21. –,
matr.nr. 36/1755 80 23
- Pinligt forhør 80 12–13
- Pistolstræde 80 106, 138
- Pitzler, H. A., overauditør 80 13–14, 83
159
- Pletmølle 83 35
- Ploug, Carl, forfatter, politiker 80 68, 71,
81 13, 16, 19. –, Elisabeth 80 68
- Polakker 81 95–96
- Politi i støbeskeen 1683–91, Københavns
83 29–54
- Politi- og kommercekollegierne 83 53
- Politidistrikter 83 42
- Politiforordninger 83 30–32
- Politikammeret 83 44
- Politikommisionen 83 29, 31–32, 36, 45
- Politipersonale 83 32, 34, 36
- Politiret 83 49, 52
- Pontoppidan, Hendrik, handelshus i
Hamburg 82 74–75
- Pors, Henrik 81 29
- Poulsen, Niels Jørgen, cand. phil. 82 15
- Prammandens Gang 82 138, 141
- Prange, Knud*, universitetslektor 82 7–30
- Prinsesse Charlottesgades Skole 81 195
- Privatbanken 82 71–78, 86, 108–09,
127–28
- Prostitution 82 38–66, 83 35, 49, 148,
152–54, 157, 164
- Præste-, degne- og klokkepenge 80 198
- Prøvevalg 81 9
- Prøvning af tin 82 31–37
- Puggaard, R., grosserer 82 108, 83 101
- Punch 82 43–44, 53
- Pund 82 33
- Påskekrisen 1920 81 76
- Quistgaard, Johan Thomas, slotsforvalter
81 191
- Qvist, Peder, livkusk 81 43
- Rafn, Erik, kontorchef, cand. jur. 82 13

Register

- Raloff, Karl, politiker 80 194
- Rampe, Ane Christine g. Melchior 81 72-73
- Rantzau, Frederik, generalmajor 83 152
- Rantzow, Dorothea Elisabeth, oberstinde 81 43, 45
- Rasch, C., professor, dr. med. 81 74.
-, Claus, politimester 83 29-54
- Rask, Elin, mag. art. 82 13
- Rasmussen, Ester, kontorfunktionær 83 173. -, Holger, overinspektør, cand. mag. 82 19. -, Jeppe, fuldmægtig, cand. mag. 80 198. -, Max, lærer 80 121-22, 127, 134, 156, 160, 163, 173-74, 180-81
- v. Rassoumofsky, Andr., russisk diplomat 83 147, 152, 169
- Raunstrup Lejrscole 80 182-83, 185-86, 195
- Realregistre 1759-ca. 1931 82 202
- Reck, Chr. Fr. David, læge 81 188, 191.
-, Jacob Ludvig, forstråd 81 191-92.
-, Jacobine f. Kornerup 81 188
- v. d. Recke, Adolph Frederik, forfatter 81 193. -, Adolphine 81 180. -, Christiane f. Gandil 81 184, 189, 193. -, Diedrich Adolph, landinspektør, oberst 81 190. -, Eliza Esperance f. Wallich 81 181, 189. -, Ernst, digter, dr. phil. 81 181, 190. -, Ernst David, major 81 180, 184, 190, 193. -, Ernst Ludvig, kaptajn, brandinspektør 81 190. -, Johan Ditlev Zepelin, oberst 81 181, 189-90. -, Louise 81 180. -, Marie Louise Christiane f. Gandil 81 180-81. -, Peter Blankenborg Prydz, generalvejinspektør 81 193. -, Petrea Frederikke f. Reinhard 81 189
- Reedtz-Thott, T., lensgreve til Gavnbø 82 107-08, 110-13, 83 95
- Reeh, Erik, direktør, cand. polit. 83 111
- Reiersen, C. P., cand. phil., købmand 82 72
- Reinhard, Johan Clemens Tode, overlærer, legatstifter 81 189. -, Petrea Frederikke g. v. d. Recke 81 189-90
- Reitzel-Nielsen, Erik, cand. jur. 83 7-28
- Resch, Petrea Susanne g. Nachtegall 81 186
- Resen, Peder Hansen, præsident 83 32-34, 42-45, 47, 50-52
- Residenstad, København som 81 30-31
- Retsforfølgelse i politisager i 1680'erne 83 29-54
- Retssag mod Andreas Holt (v. Berneck) 1603 83 7-28. -, mod slagtermester Daniel Kyse 1771-77 80 7-27. -, mod værtshusholder Frederik Horn 1773-78 82 38-66
- Revenfeldt, Conrad, ritmester 83 151, 167, 169
- Reventlow, Cay, statsminister 81 48, 83 149, 161, 169
- Revolutionær turist, en 83 139-71
- R.F.O., revolutionær fagopposition 80 139, 195
- Ridehuset, Christiansborg slot 83 149, 157, 162
- Riegels, N. D., forfatter 83 168
- Rigets tressel 81 31-32
- Rigsarkivet 82 177-81
- Riis, Thomas, dr. phil. 82 172-201
- Riise, A. J. C., malermester 82 102-05, 142-45
- Ring, L. A., maler 80 83
- Rohr, Niels, tømrermester 81 37
- Roluff, Kaspar, auktionsdirektør 80 76
- Rosenfalk, Carl Julius, billedhugger 81 193. -, Julie Louise Marie f. Thorbjørnsen 81 193
- Rosenholm, Hjalmar, lærer 80 129-30, 133-34, 148, 156-57, 160-61, 163-64, 169, 174-77, 181, 189
- Rosenkrantz, Frederik, gehejmestatsminister 83 148, 152, 156. -, Nicoline g. Danneskiold-Samsøe 81 46. -, Otto Nielsøn, hofmester 81 30
- Rosenørn, E. E., kammerherre 82 141
- Rostrup, Haavard, kunsthistoriker, museumsdirektør 83 147

- Rothe, Antoinette Wilhelmine f. Fix 81 49, 55. –, C. A., kammerherre 81 73.
–, Chr., konferensråd 81 60, 179. –, Clara Johanne Angelique f. Falbe 81 187. v. –, Harald, kaptajn 81 55–56, 60.
–, Henning, underformand 81 197.
–, Louis, guvernør 81 187
- Rottbøll, Ferdinand Victor, til Holbæk Ladegård 81 66
- Ruben, I. H., industridrivende 81 108, 82 85
- Rubin, Marcus, statistiker 83 111, 122–24
- Rump, J., ingeniør 80 82
- Rundberg, Louise Augusta g. Jung 81 182, 184
- Russisk indvandring 81 84–123
- Russiske kirke 83 94–95
- Ryan, Bolette Marie f. Fix 81 49, 55.
–, George, grosserer 82 73
- Ryge, Francisca, skuespiller 81 193. –, J. C., læge, skuespiller 81 187, 193.
–, Nathalia, skuespiller 81 187, 193
- Rytterstatuen for Frederik VII 80 59–74
- Røging, Sven, cand.polit. 82 12
- Rømer, Ole, og kontrollen med kandestøbernes tinkvaliteter 82 31–37
- Rørdam, Peter, præst 83 105
- Rådhus, Hamborgs 80 29–30. –, Københavns 80 28–58, 81 196
- Rådhuspladsen 80 54–57
- Rådstuearkivet 83 54
- Rådstueretsdomme 1603 83 7–28
- Sagførernes Auktioner 80 81
- de Saint-Aubain, A., forfatter 81 190–91
- Sally, Arthur, etatsråd 81 77
- Saly, J. F. J., billedhugger 83 84
- Samlingen af arkitekturtegninger 82 189
- Samson, Kay, grosserer 81 77
- Sandberg, Lovisa g. Bournonville 81 191
- Sandkro, Den historiske 80 121, 156, 174, 176
- Sankt, se også under næste ord
- St. Croix Fællessukkerkogerier 82 76, 78
- Sass, M. W., grosserer 82 73
- Saxild, Cecilie Christine f. Wilse 81 187.
–, Hans Wilhelm, overlæge 81 187
- Scavenius, P. B., til Gjorslev, politiker 82 73
- Schack-Rathlou, J. O., statsmand 83 151, 169
- Scheidtmann, Cornelia Wilhelmine f. van Dockum 81 190. –, Henriette 81 190. –, Johan Conrad, klædefabrikant 81 190
- Schepelern, H. D., museumsoverinspektør, dr.phil. 82 19
- Schild, Thomas, traktør 83 147
- Schimmelman, Charlotte, grevinde 83 149, 161–65, 168–69. –, Ernst, minister 83 148–49, 152, 160–61, 166, 169
- Schiødte, Erik, arkitekt 80 38
- Schmidt, Børge, arkivar, borgmester 82 17. –, Emilie f. Kjergaard 81 65. –, Ernst Ferdinand Møsting, løjtnant 81 65. –, J. D., godsejer 82 86. –, Lauritz, apoteker 81 64–65, 67
- v. Schmidt-Phiseldeck, Christiane f. Braae 81 180. –, Ernst Ferdinand, legationsråd 81 180, 187. –, Ida Marie Louise g. Münter 81 187
- v. Schmidten, Gottfred, assessor, byfoged 81 192. –, Karen g. v. Scholten 81 190
- Schneider, Abraham, etatsråd 81 179. –, Augusta f. Gandil 81 179. –, Elisabeth f. van Hemert 81 179. –, Elisabeth Louise g. Levin 81 181, 183. –, Gustav Frederik Ludvig Wilhelm, proprietær 81 183. –, Jeanne Marie, konventualinde 81 181, 185, 187. –, Joost Diederich Magnus, kommercesekretær 81 179, 181–82, 188. –, Mathilde Cathrine f. Gandil 81 179, 183–84. –, Sophie Hedvig Arendine Steenstrup f. Linnemann 81 183
- v. Scholten, Jobst Gerhard, regeringsråd 81 190, 193. –, Karen f. v. Schmidten 81 190. –, Ulrikke 81 190
- Schottländer, Kirsten, mag.art. 83 147
- Schriche, Andreas, kræmmervend 80 21
- Schröder, Ludvig, højskoleforstander 82 7

Register

- Schønheyder, J. M., højesteretsadvokat 80 16–17
- Seger, økonoma 80 162
- Seidelin, C., murermester 82 153. –, S., grosserer 82 85
- Selmer, Anna Elisabeth g. v. Ely 81 188. –, Carl Frederik, grosserer, forligskommissær 81 187. –, Christiane Mathilde g. Thorbjørnsen 81 193. –, Marie Louise 81 187–88. –, Marie Susanne Louise f. Gandil 81 187. –, Rasmus Sternberg, grosserer 81 187
- Selskabet for Københavns Historie 80 199–200, 81 198–99, 82 205, 83 174–75
- Sheilds, Thomas, se Schild
- Sibbern, Alette Wilhelmine Georgine g. Due 81 189. –, Georg Christian, norsk diplomat 81 189. –, Henrik, arkitekt 82 82
- Sienas rådhus 80 54, 56–57
- Siesby, Gottlieb, journalist, forfatter 81 9
- Sievertsdatter, Marie, kokkepige 82 45, 48
- Simonsen, Axel Winge, lektor 81 124–25. –, Marie Cathrine f. Winge 81 125. –, Peter, købmand 81 127
- Skall, Egil, fuldmægtig 80 28–58, 198, 81 196, 212–14, 82 10, 15, 17, 20, 22, 28–29, 172–201, 83 29–54
- Skat på husleje 81 23
- Skattekammeret 81 31–32
- Skattemandtal 83 172
- Skifteregistre 80 198
- Skov, Sigvard, museumsinspektør 82 13, 28
- Skovgaard, Georgia 80 68
- Slagterlavets oldermann 1770 80 8
- Ślaski, Kazimierz, professor 82 17
- Slesvigs indvandring 81 84–123
- Smit, Hans Hansen, underfoged 83 38
- Smith, Anna, enepige 82 45–48, 55, 56. –, Julius, arkitekt 80 36
- Snedsted, Albert Holgersen, præst i Blistrup 80 8. –, Kirsten Madsdatter, se Langholm
- Sneedorff, Henrik Gerner, toldinspektør 81 192. –, Marie Christiane g. Kierulf 81 192
- Socialministeriet 80 104–05
- Socialreformen 1933 80 89, 92, 108
- Sode-Madsen, Hans, arkivar, cand.mag. 80 89–195, 82 16, 22
- Soelberg, Abraham Engelbrecht, kaptajn 81 191. –, Henriette Louise 81 191
- Sommerfeldt, E. J., oberst 80 39, 42, 50
- de Souza-Holstein, A. D., portugisisk diplomat 83 148, 151, 153, 156–57, 160, 164, 166–69
- Spanagergård, børnehjem 80 144
- Spanien 80 162
- Spanske kappe 83 43, 49, 158
- Sparekassen for København og Omegn 82 83, 85–86
- Spengler, Lorenz, elfenbensdrejer og konkyliolog 83 152–53, 155, 157, 170
- Sporvejsselskab, Københavns 82 77
- Springgade matr.nr. 11/1755 80 21. –, matr.nr. 36/1755 80 23
- Sprittfabrikker, De danske 82 78
- Stabel, N., assessor 80 17, 19–21
- Stadens Økonomikontor 80 34, 37
- Stadsarkitektens Direktorat 82 202, 83 172
- Stadsarkiv, Københavns 80 37, 197–98, 81 195–97, 82 182–87, 202–04, 83 172–73
- Stadsbygmesteren 83 35
- Stadskammeren 83 38, 43
- Staedler, Karl, solist 80 127, 150
- Stage, Augusta f. Koefoed 81 185. –, Gottlob, skuespiller 81 185
- Stang, Anne Christine g. Petersen 81 185
- Starkow, Johannes, svensk jurist 83 18–20
- Statens Museum for Kunst 82 191
- Statistisk Kontor 1883–1983 83 111–38
- Statistiske publikationer 83 118–22, 125–26, 128–29, 136
- Steenberg, Cecilie Henriette g. Gandil 81 182–83. –, Charlotte Elisabeth f. Lawaetz 81 183. –, Gyriha Augusta g. Leth 81 192. –, Ida Vilhelmine 81 192. –, Schack August, apoteker 81 182–83

- Steffens, Dorothea Christierne g. Holst 81 187
- Steffensen, Inge, kontorfunktionær 80 198
- Steincke, K. K., socialminister 80 89–112
- Stephansen, Hans, viceadmiral 81 184.
–, Henriette g. Mynster 81 184
- Stevnsborg, Henrik, lic. phil. 82 16, 38–66
- Stibolt, Ernst Wilhelm, fabrikmester 83 155–56, 169–70
- Stilling, H. C., arkitekt 82 142, 144
- Stjernqvist, Henry, politiker, kontorchef 82 16–17
- Stockfleth, H., kontorchef 80 34
- Stockholm, Poul, administrationschef, amtsborgmester 80 118–19
- Stokhuset 80 7–16, 21, 26, 83 159
- Storck, H. B., arkitekt 80 38
- Store Nordiske China & Japan Extension Telegraf Selskab 82 76–77
- Store Nordiske Telegrafelskab, Det 82 76–77, 108–09
- Strandgaard, J., skibsreder 81 20
- Struwe, Kamma, seminarielærer, mag. art. 82 19
- Strøm, R. N., højesteretssagfører, B.R.s formand 80 39, 50–51
- Strømstad, Poul, museumsinspektør, cand. mag. 82 15, 172–201
- Stub, Mathias, auditør 80 9–13
- Stuktidens vindskibelighed 82 136–71
- Suensonsgade 55–61 82 90
- Suhm, P. F., historiker 83 153–54, 156, 164
- Suhr, O. B., grosserer 82 71, 73–74, 85–88, 99, 108, 110, 83 105
- Sukkerfabrikker, De danske 82 76, 78, 108–09
- Sukkerkogerier, St. Croix Fælles- 82 76, 78
- Sundberg, se Sandberg
- Sundbo, Arne, borgmester 82 9, 13, 20
- Superfos 81 77–78
- Svane-Mikkelsen, J., arkivar, cand. mag. 82 16, 22
- Svendsen, Peder, stolemager 81 38
- Svensk indvandring 81 84–123
- Svitzers Bjergningsentreprise 82 76–78, 108, 109
- Sæt (hår) 82 48–49
- Sølv 82 33
- Sønderjylland 80 63
- Sørensen, Edv., skovfoged 80 123, 156–58, 189. –, Hartvig 80 164. –, Lis Bajer, kontorfunktionær 82 204. –, Alchen, Rasmus, overtømmermand 81 43
- Søtorvskomplekset 82 121, 129, 138, 154–67
- Saabye, Ane Marie Kirstine f. Black 81 67. –, Fritz, urtekræmmer 81 67
- Tamm, Ditlev, professor, dr. jur. 82 17
- Teglbrænding 80 53
- Teisner, Chr. Frederik, slotsgartner 81 194
- Telefon A/S, Københavns 82 76
- Telefonkiosker, Københavns 81 195
- Telegrafelskaber 82 76
- Thaulow, Fritz, maler 81 179. –, Harald Conrad, apoteker 81 179. –, Moritz Christian Julius, professor 81 179. –, Noline (Nina) Louise f. Munch 81 179
- Thiset, A., arkivsekretær 80 54
- Thomsen, H. L., tømremester 81 22. –, Julius, professor 80 29–30, 32–33, 36, 38–46. –, Peder, værtshusholder 82 61
- Thorbjørnsen, Christiane Mathilde f. Selmer 81 193. –, Hans Carsten, prokurator 81 193. –, Hansine Erasmie g. Brosbøll 81 193. –, Julie Marie g. Rosenfalk 81 193. –, Thorbjørn, skoleinspektør 81 193
- Thott, Oluf Axelssøn, marsk 81 30
- Thotts bibliotek 83 162, 167
- Thrane, Kirstine Marie g. Petersen 81 127, 184
- Tietgen, C. F., som bygherre 82 67–135, 138, 143–45, 83 81–110. –, Laura Charlotte f. Jørgensen 83 101, 105
- Tinkvaliteter 82 31–37

Register

- Tisvilde-Asserbo statsplantage 80 89–195
Tjenestefolk 83 61, 63–69, 78
Toldberg, Helge, dr. phil. 82 15
Torp, Agnes 81 187. –, Carl, generalmajor 81 186. –, Sophie Nanny Marie Christianse g. Hecquet 81 186–87
Torpe, Chr., redaktør 80 178
Tortur 80 7, 10, 12–13
Torvevæsenet 82 202
Transport 82 78
Trap, Cordt, nationaløkonom og statistiker 83 111, 123–24
Trepka, Ida Louise Mathilde f. Falbe 81 187. –, Johan Chr. Mathias, oberst 81 187
Treschow, F. W., geheimekonferensråd 82 85, 87, 83 89. –, Herman Hermansen, præst 83 163–65, 167, 170
Tresselen på Kalundborg 81 31
Trier, Herman, politiker, pædagog 81 22–23, 82 8
Tuborg 82 76, 78, 108
Tulipangade 3–11 82 90
Tvede, Vilhelm, arkitekt 82 81
Tysk indvandring 81 84–123
Tyskland i 1930'rne 80 93–103
Tøjhuset 83 154
Tøjhusmuseet 82 191
Tønnesen, Allan, cand. mag. 81 35–83, 82 11
Tårbæk kirke 83 105

Udlændinge 81 84–123
Ulrik, F. F., læge 82 79, 102, 140
Underfogder 83 31, 36, 38–44, 46, 47, 50, 52
Understøttelse 80 90
Understøttelsesforeningen på Christianshavn 82 82, 96–97
Ungdomsarbejdsløshed i 1930'rne 80 89–195

Waldorff, C. F., bankfuldmægtig 80 198
Walerius, Charlotte g. Winther 82 46

Valentin, Marie Charlotte 81 187. –, Peter Chr., cand. jur., byfoged 81 187
Valg i 19. årh. 81 7–26
Valglisten 83 111–13
Wallich, Eliza Esperance g. v. d. Recke 81 181, 189
Wandal, Cathrine 82 45
Warnstedt, Dorothea Louise f. v. Berger 83 154, 166. –, Wilhelm, teaterdirektør 83 154
Wasserfall, Peter, kræmmer 83 150
v. Wassilief, russisk diplomat 83 168
Ved Stranden 2 81 179
Wedebye, Jørgen, kontorchef, cand. polit. 83 111–38
Vedel, Herman, kunstmaler 80 130, 81 77. –, Karen 81 77
Wedel-Jarlsberg, Herman, statholder, greve 81 186. –, Karen f. Anker 81 186
Vedel-Petersen, K. O., kontorchef 80 195
Wegener, Wilhelm Theodor, generalmajor 83 164, 167
v. Weguelin, Johann Daniel, preussisk diplomat 83 156, 165
Weinberg, C. P., se Wienberg
Veith, Ane Cathrine f. von Bergen 81 60. –, Ignatius, kunsthandler 81 60. –, Johan Gregorius, grosserer 81 60–61
Welhaven, Cathrine Elisabeth g. Winge 81 179. –, J. S. C., digter 81 179, 190. –, Joachim Heiberg 81 190
Vendersgade 25–33 82 121
Venstreforening, Københavns liberale 81 22
West, Ida 81 70. –, Ida Marie g. Konow 81 68–70. –, Wilhelm, præst 81 68. –, Wilhelmine 81 70
Vesterbros Passage 80 28
Vestergårdsvej 16–34 82 94
Veterinære højskole 83 160
Wexschall f. Brenøe, g. 2° Nielsen, skuespiller 81 185, 193. –, Fr., violinist 81 185, 193. –, Thora Marie 81 185
Wibolt, Eigil Juel, direktør 80 125, 186
Vibæk, Jens, direktør 82 11, 16

Register

- Wiedewelt, Johannes, billedhugger 83 160
Wienberg, C. P., murermester 82 105-06, 108, 117, 143, 145
Vigen, Lars, forststuderende 80 123
Wiinblad, Emil, redaktør 81 23
Wilkens, Julius, teknolog 82 152-53
Willerslev, Richard, dr. phil. 81 84-123, 82 16, 83 55-80
Wilmann, Erik, landinspektør 82 20, 28
Wilse, Anna Augusta Sophie Elisabeth f. Phister 81 187. -, Cecilie Christine g. Saxild 81 187. -, Chr. Ferdinand, nationalbankdirektør 81 187
Vincent, Alexandre, restauratør 82 125
Winge, Anne Marie Sophie g. Kierulf 81 127, 189. -, Axel, konsul 81 125-27, 179. -, Cathrine Elisabeth f. Welhaven 81 179. -, Inger Herstad f. Clausen 81 125. -, Julie Christiane 81 124-94. -, Mariane Jacobine 81 125. -, Marie Cathrine g. Simonsen 81 125. -, Paul Clausen, mægler 81 125, 182, 184. -, Peder Emanuel, grosserer 81 125. -, Peter Emanuel, overlæge 81 179, 183, 191, 193. -, Rudolf, skibsreder 81 127, 179, 183
Winkel, Louise g. Gandil 81 125, 186
Winkel Horn, Anna 81 186-87, 192. -, Mariane f. Winkel 81 186. -, Sophie g. Nachtegall 81 186
Winstrup, Peter Joseph, cand. polyt., mekanikus 82 86
Winther, værtshusholder 82 46. -, Charlotte f. Walerius 82 46
Virak, Lisbeth 82 54
Visby, C. H., præst 82 79
Voigt, J. G., justitssergent 80 25-26
Voldterrænet 82 151-54, 159, 175
v. Wolframsdorf, Jürgen, svensk jurist 83 14, 16-20
Worsaae, J. J. A., museumsdirektør 81 73. -, Jacobine Catharine g. Konow 81 73
Wosemose, Chr., prokurator 80 15-16
V.U. 80 116
Wulff, husbestyrerinde 81 52
Vægt og mål 82 33-36, 83 30, 33, 35, 38, 43
Vægtervæsen 83 30, 33, 50
Vægtfylde 82 32-36
Værksølv 82 33
Værtshuse i 1770'erne 82 38-66
Vögeler, Conrad, gevaldiger 80 25
Wørmer, P. G., malermester 81 11

Zahle, Natalie, skolebestyrer 80 68
Zinn, J., arkitekt 80 37
Zwingmann, Christian, arkitekt 83 89, 91-92

Oehlenschläger, Charlotte g. Phister 81 193
Økonomikontor, Stadens 80 34, 37
Ølbrygning 83 35, 46
Øllgaard, C. K., borgmester 80 33, 42
Øltakster 83 29, 32, 33, 36, 38
Øresunds Kemiske Fabrikker 82 76
Ørsted, H. C., direktør 80 154. -, H. C., fysiker, professor 81 192. -, Niels Christian, jagtjunker 81 192
Øster Søgade 8 (Søtorvskomplekset) 82 121
Østerbind, Friderich, værtshusholder 82 57
Østergade 22 82 119, 121, 148-51

Aagesen, Augusta g. Holm 81 184
Aarsleff, Carl billedhugger 80 54. -, M., parfumefabrikant 81 77
Aarup, Lisbeth, kokkepige 82 45, 47, 52

